

**TANZİMAT'TAN İL. MEŞRUTİYET'E TORTUM
(İDARİ, TOPLUMSAL VE İKTİSADİ DURUM)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Neslihan GÜLBİYEN

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Naim ÜRKMEZ

2018

T.C.
ERZURUM TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

TANZİMAT'TAN II. MEŞRUTİYET'E TORTUM
(İDARÎ, TOPLUMSAL VE İKTİSADÎ DURUM)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Neslihan GÜLBEYEN

Danışman

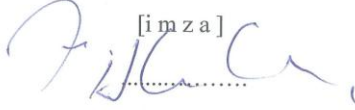
Dr. Öğr. Üyesi Naim ÜRKMEZ

ERZURUM – 2018

ONAY

Neslihan GÜLBAYEN tarafından hazırlanan Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Tortum adlı bu çalışma 03.09.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda Oy birliği (oy birliği/oy çokluğu) ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih İlahi Bilim (Ana bilim/Bilim) dalında **yüksek lisans tezi** olarak kabul edilmiştir.

[i m z a]

[Unvanı Adı ve Soyadı] (Başkan)

Prof. Dr. İsmail Kılıç

[i m z a]

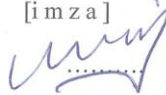

[Unvanı Adı ve Soyadı]

(Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Naim Dökmeç

[i m z a]

[Unvanı Adı ve

Soyadı]

Prof. Dr. Murat Küçükkuşçulu

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım. 28/09/2018

Enstitü Müdürü

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada orijinal olmayan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu ve tezimin erişim sürecine ilişkin aşağıdaki beyanımı kabul ediyorum.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Erzurum Teknik Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin .....süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma başvurusunda bulunmadığım takdirde tezimin tamamının her yerden erişime açılmasında sakınca yoktur.

Neslihan GÜLBAYEN

01.10.2018

ÖN SÖZ

Bu çalışma, Doğu Anadolu ile Karadeniz bölgeleri arasında geçiş noktasında bulunan, Erzurum'un iklim ve tabiat yönüyle en güzel ilçelerinden birisi olan Tortum'un 19. yüzyıl içerisindeki sosyal, ekonomik ve tarihî yapısını ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır.

Tortum kazası ile ilgili hazırlanan bu inceleme, giriş ve dört bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde Tortum adının kökeni üzerinde durulmuş, Tortum Kalesi hakkında bilgi verilmiş, bölgedeki ilk Türk fetihlerinden ve Osmanlı Devleti ile Gürcü Atabeyleri arasındaki mücadelelerden bahsedilmiştir.

İlk bölümde Tortum'un 19. yüzyıldaki idarî yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. İdari yapıda ortaya çıkan değişiklikler ile idareciler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ele alınan dönemde Tortum'un demografik yapısı incelenmiş ve özellikle gayrimüslim ve Müslüman nüfus oranları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yine bu bölümde toplumsal yapıyı etkileyen olaylar hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. İşlenen suçlar ve bu suçlara verilen cezalar irdelenmiştir. Toplumsal yaşamda önemli yeri olan kurumlar tespit edilmiştir. Eğitim durumu ve sağlık hizmetleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Son bölümde ise ilçenin ekonomik yapısı incelenmiştir. Üretilen mahsuller ve ticari faaliyetler üzerinde durulmuştur. Ayrıca ilçede ki bayındırlık faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmanın ortaya çıkarılması amacıyla gerekli olan arşiv malzemesi için Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden istifade edilmiştir. Çalışmada mümkün olduğunca ilk elden kaynaklara müracaat edilmiştir. Bunların yanı sıra araştırma eserlerle birlikte konuya ilişkin makale ve tezlerden faydalanılmıştır.

Erzurum Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından 2015/9 numaralı Yüksek Lisans Tez Projesi olarak desteklenen bu çalışmanın hazırlanmasında, büyük bir tecrübe ile ufkumu genişleten, çalışmalarımın her aşamasında bana değerli zamanını ayıran ve her türlü desteği veren saygıdeğer hocam Dr. Öğr. Üyesi Naim Ürkmez'e, yapıcı eleştirileri ve katkıları için Prof. Dr. Murat Küçükkuşurlu'ya ve Doç. Dr. Ümit Kılıç'a teşekkür ederim.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ve Tapu Kadastro Arşivinde çalışan görevli personele yardımlarından ve desteklerinden ötürü teşekkür ederim.

Erzurum 2018

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	v
ÖZET	ix
ABSTRACT	x
TABLolar LİSTESİ	xi
HARİTALAR LİSTESİ	xii
RESİMLER LİSTESİ	xiii
KISALTMALAR LİSTESİ	xiv
GİRİŞ	1
1. Tortum'un Tarihî Coğrafyası	1
2. Tortum Yer İsimleri	6
2. Tortum Kalesi	8
3. Osmanlı Fethine Kadar Tortum	10
4. Tortum'un Osmanlı Hâkimiyetine Girişi	12

BİRİNCİ BÖLÜM

İDARİ YAPI

1. 19. Yüzyılda Tortum'un İdari Yapısındaki Değişiklikler	16
1.2. 93 Harbi ve Tortum'da ki İdari Değişiklik	16
1.3. Tortum'un Kaza Haline Getirilmesi	18
1.3.1 Kaza Merkezinin Değiştirilmesini Gündeme Getiren Olay: Hınzoric Heyelanı	19
1.3.2. Narman'ın Tortum'dan Ayrılarak Kaza Olması	24
2- Kazadan Nahiyyeye Dönüş	26
3. Tortum İdarecileri	27
3.1. Müdür ve Kaymakamların Tayin Şekilleri	28
3.2. Müdür ve Kaymakamlardan Beklenenler	29
3.3. Müdür ve Kaymakamların Usulsüzlükleri Hakkında Yapılan Şikâyetler	30

İKİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL YAPI

1. Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyılda Yaptığı Nüfus Sayımları	39
2. Tortum'un Nüfusuna Dair Kaynaklar	41

2.1. 1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre Tortum'un Nüfusu	41
2.2. 1847 Tarihli Nüfus Defterine Göre Tortum'un Nüfusu	45
2.3. Seyyahların Verdiği Bilgilere ve Salnamelere Göre Tortum'un Nüfusu	46
3. Tortum'un Aile Yapısı	51
4. Göçlerin Nüfusa Etkisi	52
5. İşlenen Suçlar ve Cezaları (Asayiş Durumu)	57
6. Vakıflar	64
6.1 Vakıf Kavramı ve Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Kurulması	64
6.2. 19. Yüzyıl Tortum Vakıfları	69
6.2.1. Cami Vakıfları	69
6.2.1.1. Hacı Osman Camisi Vakfı	69
6.2.1.2. Abdülğani Bey Camisi Vakfı	70
6.2.1.3. Liskav-ı Ulya Camisi Vakfı	70
6.2.1.4. Ali Bey Camisi Vakfı	70
6.2.1.5. Orta Cami Vakfı	70
6.2.1.6. Molla Dursun Camisi Vakfı	70
6.2.1.7. Said Bey ibn Hüseyin Camisi Vakfı	70
6.2.1.8. Ağasar Köyü Camisi Vakfı	71
6.2.1.9. Hacı Osman Camisi Vakfı	71
6.2.1.10. Abornes Köyü Camisi Vakfı	71
6.2.1.11. Ahmet Paşa Camisi Vakfı	71
6.2.1.12. Lök Köyü Camisi Vakfı	71
6.2.1.13. Karingos Köyü Camisi Vakfı	72
6.2.1.14. Kornes Köyü Camisi Vakfı	72
6.2.1.15. Hacı Osman Camisi Vakfı	72
6.2.1.16. Timur Ağa Camisi Vakfı	72
6.2.1.17. Cansor Köyü Camisi Vakfı	72
6.2.1.18. Haho Köyü Camisi Vakfı	72
6.2.1.19. Nihah Köyü Camisi Vakfı	73
6.2.1.20. İbrahim Ağa Camisi Vakfı	73
6.2.1.21. Osman bin Salih Camisi Vakfı	73
6.2.1.22. Abdurrahman Ağa Camisi Vakfı	73
6.2.2. Mescit Vakıfları	73
6.2.2. 1. Osman Bin Mustafa Mescidi Vakfı	73

6.2.2. 2. Abdullah Mescidi Vakfı.....	73
6.2.2. 3. İsmail Bey Mescidi Vakfı.....	73
6.2.3. Zaviye Vakıfları.....	74
6.2.3.1. Mehraküm Çiftlik Zaviyesi Vakfı	74
6.2.4. Diğer Vakıflar	75
6.2.4. 1. Hacı Ahmet Ağanın Çeşmeleri Vakfı.....	75
6.2.4. 2. Haho/ Hahuli Manastırı	75
6.2.4. 3. Öşvank Kilisesi	76
7. Tortum'da Eğitim ve Öğretim Hayatı.....	78
7.1. Medreseler	80
7.2. Sıbyan ve İptidai Mektepleri	81
7.3. Rüşdiye Mektebi	84
8. Sağlık	85
8.1. Kolera	85
8.2. Frengi hastalığı	86
9. Ziyaretgâhlar	88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADÎ YAPI

1. Tarım.....	90
1.1 Hububat Üretimi.....	90
1.2. Meyve ve Sebze Üretimi	91
2. Hayvancılık	93
3. Ticaret, Zanaat ve Küçük İşletmeler	93
3.1. Memleha / Tuzla.....	95
3.2. Değirmenler.....	96
4. Madenler	96
5. Ormanlar	97
6. Diğer Ticari Kurumlar	98
7. Bayındırlık Faaliyetleri	98
7.1. Hükümet Konağı İnşası ve Tamiri	98
7.2. Telgraf Hattı Döşenmesi	99
7.3. Yol Yapımı.....	100
SONUÇ	104
EKLER	108

1. Tortum Kazası Köyleri	108
2. Haritalar	111
KAYNAKÇA	113
ÖZ GEÇMİŞ	122

ÖZET

Eskiçağlarda Taokhlar ülkesi sınırlarında yer alan Tortum, tarihte önemli bir konuma sahipti. Tortum ve yöresi kesin olarak Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı egemenliğine geçmiştir. 19. yüzyılda bazen İspir kazasına bağlı bir nahiye merkezi olan Tortum, bazen de Erzurum'a bağlı bir kaza olarak kaydedilmiştir. Bu çalışmada tamamıyla belgeler ve birincil elden kaynaklar tetkik edilerek Tortum'un idarî yapısında yaşanan değişiklikler ve idarî yapısını etkileyen olaylar irdelenmiştir. İdarecilerinin atama şekilleri ile bölgedeki etkinlikleri incelenerek Osmanlı Devleti'nde bir kazanın nasıl idare edildiği ortaya konmuştur. Bu çalışma ile Tortum, Müslüman ve gayrimüslim nüfus durumuna göre ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ayrıca asayiş durumu, eğitim durumu gibi konular ele alınarak Tortum'da sosyal hayatın nasıl olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Halkın gelir kaynakları ve gelir düzeyi ortaya konarak ekonomik yaşam hakkında da bilgi verilmiştir.

Bu tez ile bölgenin geçmişteki durumu göz önünde bulundurularak günümüzdeki durumu ile mukayese etme fırsatı oluşacak ve bölgenin ne gibi gelişmeler geçirdiği ortaya konulabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Tortum, 19. yüzyıl, idarî yapı, demografik yapı, sosyal ve iktisadî yapı

ABSTRACT

The Tortum, which was located at the borders of the Taoqlar country in ancient times, had an important position in history. The torture and the locality were precisely the Ottoman rule during the reign of Süleyman the Magnificent. 19. The Tortum, which is a town centre connected to the city of İspir in the 19th century, was sometimes recorded as a starboard connected to Erzurum. In this study, the documents and the primary sources were investigated and the changes in the administrative structure of Tortum and the events affecting its administrative structure were examined. By examining the assignment patterns of the administrators and the activities in the region in the Ottoman Empire it was revealed how a starboard was managed. With this study, Tortum was discussed in detail according to the population status of Muslims and non-Muslims. In addition, the subjects such as security status, education status were examined and tried to tell how social life is in Tortum. The income sources and income levels of the people were also revealed and information about economic life was also given.

With this thesis, it will be possible to compare the present situation with the situation of the region in the past and to show what kind of developments the region has undergone.

Key Words: Erzurum, Tortum, 19th century, administrative structure, demographic structure, social and economic structure.

TABLolar LİSTESİ

Tablo. 1 Yıllara göre Tortum'un idarî şeklindeki değişiklikler

Tablo. 2 Tortum Müdürleri

Tablo. 3 Tortum Kaymakamları

Tablo. 4 1835 Yılında Tortum Kazasında Müslüman Nüfusunun Dağılışı

Tablo. 5 1835 Yılında Tortum Kazasında Gayrimüslim Nüfusunun Dağılışı

Tablo. 6 Aşiret Nüfusunun Dağılımı

Tablo. 7 Gayrimüslim Nüfusun Dağılışı

Tablo. 8 1847 Yılında Tortum Kazası Nüfusunun Hane Bazında Dağılımı

Tablo. 9 1847 yılında Nüfusun Köylere Dağılımı

Tablo. 10 Vital Cuinet'e göre 1892'de Tortum kazasının Nüfusu

Tablo. 11 Salnamelerde Tortum Kazasının Nüfusu

Tablo. 12 1881/1882-1893 Yılları Osmanlı Genel Sayımında Tortum Kazasının Nüfusu

Tablo. 13 İngiliz belgelerine göre 1895 yılında çıkan olaylar sırasında Tortum'da talan edilen ev-dükkan ve öldürülen insan sayısı.

Tablo. 14 Ödük Köyünde ki Kişilerin Fiziksel Özellikleri

Tablo. 15 Öşk köyünde inşa edilecek olan 20 yataklık Frengi hastanesinin masrafları

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1. 1877-78 Osmanlı-Rus harbi sonrasında ortaya çıkan yeni sınır hattı

Harita 2. Hınzorik köyü

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1. Tortum Kalesi

Resim 2. Tortum Kalesi

Resim 3. Haho (Bağbaşı) Kilisesi/Tortum

Resim 4. Haho (Bağbaşı) Kilisesi/Tortum

KISALTMALAR LİSTESİ

- COA: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
TTK: Türk Tarih Kurumu
MEB: Milli Eğitim Bakanlığı
T.C: Türkiye Cumhuriyeti
DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi
İA: İslam Ansiklopedisi
CTAD: Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi
DTCF: Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi
KMÜ: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
VD: Vakıflar Dergisi
A.Ü: Atatürk Üniversitesi
M.Ö: Milattan Önce
M.S: Milattan Sonra
Haz: Hazırlayan
Çev: Çeviren
Ed: Editör
Yay: Yayınları
s: Sayfa
c: Cilt

GİRİŞ

1. Tortum'un Tarihî Coğrafyası

Coğrafi konum itibariyle Anadolu, dünyanın eski kıtaları olan Asya, Avrupa ve Afrika arasında bağlantı sağlayan en önemli geçiş noktasıdır. Köprü vazifesi üstlenen Anadolu, sadece üzerinden kavimlerin göç edip geçtiği bir yol olmaktan başka bazılarının yerleştiği ve uygarlıklar meydana getirdiği bir coğrafi mekân olma özelliği de taşımaktadır.

Dünya üzerinde her tarihî olayın cereyan ettiği bir mekân vardır. Olayların daha iyi anlaşılabilmesi için insan topluluklarının üzerinde yaşadıkları salt coğrafya değil, bir mekânda yaşayan insanların hayatını coğrafi faktörlerin nasıl etkilediğinin bilinmesi gerekmektedir. Tarihî Coğrafya geçmişin coğrafyasıdır ve geçmişte herhangi bir dönemdeki artan veya azalan insan faaliyetlerini, tarihî uyum içinde inceleyen coğrafi çalışmadır. Dolayısıyla devletlerin, milletlerin ve kültürlerin meydana gelişini açıklayan metodik bir coğrafya bilgisidir. Bunu da bugün bize, coğrafya ile insan yaşantılarının nasıl birbirinden etkilendiğini tarihî coğrafya öğretmektedir.¹

Tortum, idarî bakımdan Erzurum İline bağlı olup Karadeniz Bölgesinin Doğu Karadeniz Bölümü sınırları içerisinde kalmaktadır. Bölge batıdan İspir, kuzeyden Yusufeli, kuzeydoğudan Oltu, doğudan Narman, güneydoğudan Pasinler, güneyden Erzurum'un merkez ilçelerinden Yakutiye İlçesi ile çevrilidir. Havzayı, batıdan Mescit Dağları (3239 m), doğudan Akdağlar (3047 m), güneybatıdan Dumlu Dağları (3200 m) ve güneydoğudan Kargapazarı Dağları (3228 m) sınırlandırmıştır.²

Bölgenin, başlıca akarsu ağını Tortum Çayı ve kolları oluşturur. Kaynağını Dumlu Dağı'nın (3169 m.) kuzey yamaçlarından alan Tortum Çayı, derin bir vadi içinde kuzeye doğru akışını sürdürmektedir. Tortum ilçesinin içinden geçerek derin bir vadi içerisinde akışını sürdürür ve bu sırada çeşitli derelerin suyunu da alarak akışını devam ettirir. Daha sonra Doğudan güneydoğu-kuzeybatı istikametinde akarak birleşen Uzundere deresi ve İsinboğazı dereleri ile batıdan Deynak deresinin sularını alan Tortum Çayı kuzey yönünde akışını devam ettirerek Tortum Gölü'ne ulaşır. Tortum Gölü'nün kuzey doğusunda Tortum Şelalesi'ni oluşturarak akışına devam eden Tortum Çayı, güneydoğu yönünden gelen Tev

---

¹ İshak Küçükyıldız, "Tortum Çayı Havzasının Tarihi Coğrafyası", **Anasay**, Ağustos 2017, sayı 1, s. 198-199.

² Saliha Koday, Kübra Ertan, "Tortum Çayı Vadisinde Yer Alan Belediye Örgütlü Yerleşmeler", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2009, 13 (2), s. 48.

deresinin sularıyla birleşir ve bir yay çizerek kuzeybatıya döner. Daha sonra bu dar vadi içerisinde ilerleyerek doğudan gelen Oltu Çayı ile birleşir. Daha sonra güneybatı yönünden gelen Çoruh Nehri'ne karışarak Karadeniz'e dökülür. Ana hatlarıyla güney-kuzey yönünde uzanan Tortum Çayı'na batıdan ve doğudan gelerek katılan derelerin derin vadiler meydana getirdiği görülmektedir.³

Bölgede yıllık ortalama sıcaklık 8.2C'dir. En sıcak ay ortalaması Temmuz (19.8C) ve en soğuk ay ortalaması Ocak (-4.2C)'dir. Tortum'da yıllık ortalama yağış miktarı 455.6 mm'dir. En çok yağış Mayıs ayında (68.2mm) ve en az yağış ise Eylül ayında (19.1mm)'dir. En fazla yağışlı mevsim ilkbahardır. En az yağışlı mevsim ise kışıdır. Yıllık ortalama karlı gün sayısı 28'dir. En çok karlı gün sayısı Ocak ayına rastlar. Bölgede sıcak su kaynakları bulunmamasına karşılık soğuk su kaynakları oldukça fazladır.

Bölge yarı kurak-yarı nemli iklimler arasında yer aldığı için bitki örtüsü kuru ormanlardan meydana gelmiştir. Çok eski tarihlerden beri süre gelen orman tahribi doğal orman florasının ortadan kalkarak yapay (insan etkisiyle) orman florasının gelişmesine sebep olmuştur. Bölgede yaygın olan doğal bitki örtüsünü steptir. Ayrıca Tortum Çayı ve buna karışan dereler boyunca söğüt, kavak, yabani iğde, yaban gülü ve çalılar yaygınlık gösterir.⁴

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinin iklimin sert geçmesi ulaşımı engellemektedir. Bu nedenle bölgede geçitlerin ve tarihî yolların önemi her zaman sürmüştür. Bu yol sistemleri tarihin her döneminde ticarî ve askerî nedenlerle kullanılmıştır.

Bölgedeki doğal yollar doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Bu yollar kuzeyde, Kars üzerinden Kafkaslara ve Ağrı-Dağı kuşağı üzerinden İran yaylalarına açılan; Sivas-Erzincan-Erzurum-Kars veya Erzurum-Doğubayazıt yoludur. Diğer yol sistemi ise Malatya-Elazığ-Muş-Van depresyonlarını birleştiren yoldur. Doğu-batı yönünde uzanan bu iki ana yolu Malatya-Sivas-Samsun ve Trabzon-Gümüşhane-Bayburt-Erzurum yolları birbirine bağlamaktadır. Kuzey-güney doğrultulu bu yollar aynı zamanda Karadeniz'i İran'a bağlayan en kısa ve en işlek yol olma özelliği taşımaktadır.

Erzurum'u Karadeniz'e bağlayan yol ise Erzurum-Aşkale yolu ile batıya gittikten sonra kuzeye dönerek, Kop Geçidini (2.600 m) aşarak Bayburt'a ulaşır. Daha sonra Gümüşhane'ye varan yol, Zigana Geçidini (2.030) aşarak, Trabzon'a yani Karadeniz'e ulaşır. Bu yol Karadeniz'i İran'a bağlayan en kısa yoldur. Erzurum'u Karadeniz'e

³ Küçükıldız, "Tortum Çayı Havzasının Tarihi Coğrafyası", s. 202.

⁴ Oktay Özgül, **Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Atatürk Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2007, s. 7-8.

bağlayan diğer yollar ise Erzurum-Tortum-Aşkale-Bayburt-Of-Trabzon ve Erzurum-İspir-İkizdere-Rize yollarıdır. Erzurum-Tortum-Oltu-Artvin üzerinden Doğu Karadeniz'e ulaşan yol güzergâhı üzerinde bulunan Şenkaya İlçesinden geçmektedir. Bu yol aynı zamanda Oltu üzerinden Şenkaya-Göle ve Ardahan'a ulaşmakta ve o bölgeden de Kars'a kadar gitmektedir.

Doğu Anadolu'yu Karadeniz sahillerine ve Kafkasya'ya bağlayan Tortum Çayı Havzası, tarihî yollar üzerinde bulunmaktadır. Bölgede özellikle Serçeme Boğazı, İspir, Tortum güzergâhı ve Narman-Oltu-Olur hattı Eskiçağda bölgenin hem denizle bağlantısını sağlamak hem de bölgedeki madenleri egemenlikleri altında tutmak için kullandıkları geçiş güzergâhları olmuşlardır.⁵

Antik kaynaklarda Tortum yöresi Taokhlar ülkesi sınırları içerisinde gösterilmektedir. Ksenophon, Taokhlar'ı tüm yiyeceklerini içine depoladıkları müstahkem mevkilerde oturan topluluk olarak tasvir etmektedir.⁶ Taokhkar olarak geçen bölgenin coğrafyasını ortaya koymak gerekirse kaynaklarda Tav-eli (Taok) geçen ve büyük bir kısmı günümüzde Erzurum iline bağlı Oltu, Tortum, Uzundere, Narman, İspir, Olur ilçelerin oluşturduğu bölgeler ile Artvin, Yusufeli, Şavşat gibi il ve ilçelerin oluşturduğu bölgeye verilen isimdir. Tav ili (Taok bölgesi) Doğu Anadolu bölgesini Karadeniz Bölgesine bağlayan geçiş noktasıdır. Esasen Taok bölgesini oluşturan yerleşim yerleri, Doğu Anadolu bölgesinin önemli bir ili olan Erzurum'a bağlı olmalarına rağmen, genelde Doğu Karadeniz bölümünde yer almışlardır.⁷

Tortum'un yeri hakkında Kâtip Çelebi tarafından da önemli bilgiler verilmektedir.⁸ Bu bilgilere göre; Tortum, Erzurum'un kuzeyinde, 14 saatlik yürüme mesafesindedir. Dere içerisinde küçük bir beldedir. Yakınlarında güherçile⁹ madeni çıkarılır. Tortumdan geçen derenin suları Akçakale nahiyesine iner daha sonra Gürcistan'a oradan da Karadeniz'e dökülür.

⁵ Küçüküydüz, "Tortum Çayı Havzasının Tarihi Coğrafyası", s. 202-203.

⁶ Yunus Özger, "XIX. Yüzyılda Tortumun Nüfus Durumu", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, cilt 8, sayı 2, Erzurum 2006, s. 113.

⁷ Küçüküydüz, "Tortum Çayı Havzasının Tarihi Coğrafyası", s. 203.

⁸ Kâtip Çelebi, **Cihannümâ**, ed. Said Öztürk, İstanbul 2013, s. 426.

⁹ Güherçile, doğal halde bulunan ve adı güherçile olarak adlandırılan potasyum nitrat (KNO₃), Şili güherçilesi denilen sodyum nitrat (NaNO₃) ve duvar güherçilesi ya da toprak güherçilesi adı verilen kalsiyum nitrat (Ca[NO₃]₂) şeklinde başlıca üç nitrat türüne verilen ortak isimdir. Siyah barutun üç unsurundan en önemlisini teşkil eden ve büyük bir kısmını oluşturan, ayrıca dumansız barutlarda da kullanılan ve külçe halinde madenî bir maddeden oluşan Güherçile eskiden barut yapımında kullanılmıştır. M. Metin Hülâgü, "Osmanlı Devleti'nde Güherçile Üretimi ve Kayseri Güherçile Fabrikası" **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı; 11, 2001, s. 73.

Tortum’u ziyaret etmiş olan Seyyah Robert Curzon da bize Tortum ve Tortum Gölü hakkında bilgiler vermektedir. Seyyah, Tortum Gölü’ne üç günlük bir yolculuktan sonra vardıklarını söyleyerek, önce yol üzerindeki Tortum Kale’ye giderek burada balık tuttıklarını belirtiyor. Daha sonra ise iki tarafı uçurum olan derin bir vadide yol alarak şeftali ağaçlarının çok olduğu bir köye vardıklarını belirtiyor. Ilık bir mart sabahı ise Tortum Gölü’ne vardıklarını belirterek Tortum Gölü ile ilgili gözlemlerini anlatmaktadır.

*“Şimdiye kadar şahit olduğum tüm garip ve karanlık sahnelerin hiçbirisi, Tortum Gölü’nün anlaşılmaz siyah görünüşü kadar bende iz bırakmamıştır. Dağların esmer kayaları, dimdik bir yardan aşağı bu derin gölün içine düşüyor. Bu ölü denizde balık yoktu. Sanırım kışın balıklar dağlardan gelerek bu göle karışan derelere çekiliyor. Bu garip gölde, tablo görüntüsü veren bir tekne gördüm. Çok ilgimi çeken bu aracı yakından inceledim. Teknenin tersanede eğitim almamış birisi tarafından yapıldığı belliydi; ancak tasarımı insanı şaşırtacak kadar iyiydi. İki ağacın gövdesinden oluşan böyle bir taşıma aracını daha önce hiç bir yerde görmemiştim”.*¹⁰ İfadelerini kullanarak Tortum coğrafyası ve özellikle de Tortum Gölü hakkında bilgiler edinebilmemizi sağlıyor.

1869 yılında Fransız hükümeti tarafından Şark vilayetlerinde incelemeler yapmak üzere Türkiye’ye gönderilen Theophyle Deyrolle, İstanbul’dan Trabzon’a oradan da Gümüşhane ve Bayburt yolunu takip ederek Erzurum’a gelmiştir. Bu seyahatle ilgili izlenimlerini belirttiği eserinde Tortum halkı ve Tortum coğrafyasıyla ilgili bilgilerde vermektedir. Tortum, eserde şu şekilde anlatılmaktadır:

“Tahsilden dönen bir tahsildar, Tortum mıntukasının fevkalade fakir bir memleket olduğunu söyledi. Yalçın arazisinin pek az bir kısmı hububat ziraatına elverişli idi. Kasabalardan yirmi tanesi dağların üzerinde idi, sekenleri çobanlıkla geçiniyordu. Otuz beş tanesi de Tortum suyunun boyunda idi. Ancak bu kasabaların halkı tarla açarak hububat ekiyordu, meyve bahçeleri yapıyordu; elma, armut, kiraz, kayısı, dut ve ceviz ağaçları yetiştiriyorlardı. Ağaçlar arasında kaybolmuş olan bu kasabalar hakiki birer vahaya benziyor. Güneşten yanan seyyah, daha uzaktan bu yeşillikler altında dinlenmeye can atar. Pek bol olan meyve ve süt ile serinler. Mahsulün bolluğundan ağaçların dalları yerlere sarkar. Güneş battı mı, bütün kasabalardan meyve yüklü merkep kervanları çıkar. Erzurum’a gitmek için köylüler, yolun büyük bir kısmını gecenin serinliğinde almayı tercih ederler. Bu meyve bahçelerinin zengin sahiplerinden çoğunun dört, beş hatta altı tane

---

¹⁰ Hanifi Hancı, **Seyyahların Gözüyle Erzurum**, Er-vak Yayınları, İstanbul 2009, s. 166-167.

karısı vardır. Bu kadınları aynı zamanda bahçelerde çalıştırır. Meyvelerin hepsi yazın taze olarak satılmadığından bilhassa dut ve kayısılar güneşte kurutulur. Kışa saklanır.”¹¹

Tortum bölgesinin tarih öncesi ve tarihî çağlarına baktığımızda ise havzanın yakın çevresinde örneğin; Erzurum’da Paleolitik Çağ aletlerine, Kars’ta ise Paleolitik döneme tarihlenen çok sayıda yerleşmeye ve bulguya rastlanılmıştır. Araştırma sahasına yakınlığı açısından Erzurum-Tortum-Uzundere karayolu üzerinde bulunan ve bir kaya sığınağı özelliği taşıyan Şıpşıp Mağarası, Paleolitik dönem özelliği göstermektedir. Ancak yapılan araştırma neticesinde araştırma sahasında Paleolitik Çağ’a tarihlendirebileceğimiz herhangi bir merkez tespit edilememiştir.

Tortum ilçesine 26 km uzaklıkta bulunan Kapıkaya köyü sınırları içerisinde bulunan Kapıkaya Kalesi, Tortum bölgesinde Kalkolitik Çağ’ın varlığını göstermektedir. Bu bölgenin Prehistorik Çağı’nın anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

Anadolu’da Kalkolitik Çağ kültürünü Tunç Çağı takip etmektedir. Tortum bölgesinde yapılan araştırmalar neticesinde, Şenyurt kalesi ve Yerleşmesi, Gugullar Höyük I-II-III ve Kaledibi Höyükte Tunç dönemine ait veriler tespit edilmiştir. Ayrıca, bölgede Erken Demir ve Orta Demir Çağına ait tespit edilen kale ve yerleşmeler mevcuttur.¹²

Tortum, M.Ö. IV. bin sonlarında Hurri kültürünün yayılım alanı içerisinde yer almış olduğu araştırmalar neticesinde bilinmektedir. Nitekim daha sonra bölgenin Hitit kaynaklarına göre, M.Ö. II. binden başlayarak Erzurum’un kuzeyi ile Doğu Karadeniz arasında kalan çekirdek Hayaşa toprakları olarak nitelendirilen Azzi ve Hayaşa Krallıklarının hâkimiyet sahası içerisinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

M.Ö. IX ve VI. yüzyıllar arasında ise bölge Doğu Anadolu’nun güçlü devleti olan Urartu’nun egemenliğine geçmiştir. Özellikle Menua (M.Ö. 810–780) döneminde kuzeydeki Urartu faaliyetleri gelişerek devam etmiştir. Urartular’ın Kuzey seferlerinin bir kısmının kuzeydoğu bir kısmının ise Erzurum bölgesine yapıldığı Pirabat, Zivin, Delibaba, Yazılıtaş ve Pasinler yazıtları doğrulamaktadır.

Urartular’ın Tortum’da faaliyetleri ile ilgili olarak herhangi bir yazılı kaynağa rastlanmamasına rağmen, hem bölgenin fiziki yapısının müsait olması hem de Urartular’ın Karadeniz kıyılarına ulaşması açısından son derece önemli olan bu çevrede Urartu kaleleri tespit edilmiştir. Urartu’nun kuzey yayılımındaki önemli bölgelerden biri olan araştırma sahasında yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen Kapıkaya Kalesi, hem konumu hem

¹¹ Theophile Deyrolle, **1869’da Trabzon’dan Erzurum’a**, Çev. Reşad Ekrem Koçu, Çığır Kitabevi, İstanbul, s. 43.

¹² Küçükyıldız, “Tortum Çayı Havzasının Tarihi Coğrafyası”, s. 206-207.

de üzerinde yer aldığı yol güzergâhı dolayısıyla stratejik bir kaledir. Ayrıca yapım tekniği, mimari özelliği ve mevcut coğrafyadaki diğer kalelerden biraz daha büyük oluşu Kapıkaya Kalesi I, Kapıkaya Kalesi II'yi çok farklı kılmaktadır.

Doğu Anadolu, M.S. I. yüzyılda Roma hâkimiyetine girmiştir. Roma-İran mücadelesine sahne olan bölge, 387 yılında ikiye bölünmüş, bu sırada mahalli prenslikler tarafından idare edilmiştir. Ardından Doğu Roma İmparatorluğu'nun (Bizans) idaresine giren bölge üzerinde Bizans-Sasani mücadelesi olmuştur. Sasani taarruzlarının durdurulması için Bizans, Doğu Anadolu'da müstahkem kaleler inşa ettirmiştir.

Taok bölgesinde ilk mücadeleler Gürcülerle Bizanslılar arasında daha sonra Selçuklu-Gürcü mücadelesi şeklinde gelişmiştir. Bölgeye gelip yerleşerek Türk unsurları ile karışan Gürcüler, zamanla Taok bölgesine hâkim olmuşlardır. Ayrıca bölgede Saltuklu hâkimiyeti devam ettiği sırada Saltuklu komutanları Gürcülerin bu bölgede oluşturabileceği tehlike nedeniyle Tortum kalesini ele geçirmişlerdir.

Erzurum ve çevresinin Moğol hakimiyetine geçmesinden sonra bölgedeki düzenin kaybolduğu görülmüştür. Moğolların Anadolu'daki varisleri olan İlhanlılar bölgeye çok sayıda Moğol kabilesi yerleştirmişlerdir. İlhanlılardan sonra ise bölgede Sutaylıların gelerek Oltu, İspir ve Tortum civarında hakimiyet sürdürdükleri bilinmektedir. Daha sonra bölgede Timur, Akkoyunlu ve Osmanlı devletinin hakimiyeti görülmektedir.¹³

2. Tortum Yer İsimleri

Tortum ismi, Türk onomastiğinin bir parçasıdır. Kaynaklarda Tortomi, T'orto'm, Tortoman, Tartum, Torcon gibi benzer ama farklı yazılışlarda göze çarpmaktadır. Kelimenin kökü Tor'dur. Bu da Meşkler¹⁴ ile birlikte Gürcü kaynaklarında zikredilen Tor kabilesinden, onların yerleştikleri bölge ve kasaba/kale adı olarak günümüze kadar varlığını sürdürebilmiştir.¹⁵

Torlamak, Torlak, Torsuk, Torlı, Torakan, Toraman, Torile, Tortul, Toroğlu, Torumcu, Torçin ve Tori gibi isimler Tor adı ile aynı kökten türetilmiştir. Tortum Çayı, Gürcü yayılışında Tortomise'ixe'ye çevrilmiştir.

¹³ Küçükaydız, "Tortum Çayı Havzasının Tarihi Coğrafyası", s. 207-208-209.

¹⁴ Firiglerin bir koludur. Asurlular bu topluluktan bahsederken Muşkiler adını kullanmışlardır. Kevser Taşdöner, "Eski Çağ'da Anadolu'nun Siyasi ve Demografik Yapısını Değiştiren Kitlesel Göçler", **Çanakale Araştırmaları Türk Yılığ**, 2012, Sayı: 13, s. 97.

¹⁵ Fahrettin Kırzioğlu, **Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. Yy.) ve Son Kıpçaklar (1118-1195) ile Ortadoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihinden)**, Ankara 1992, s. 164-169; Mehmet İnbaşı, **Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008, s. 21.

Tortum mevki, yalçın bir tepede oluşundan dolayı, kuşatmalara uzun süre dayanması ile meşhur olmuştur. Kale zaman zaman yıktırılmış, ama yeni ihtiyaçlar nedeni ile tekrar aynı yerde daha müstahkem bir şekilde inşa edilmiştir.

Tortum da dahil Ekrek/Ehrek, Haho/İşhan ve Akçakale, kuzey veya kuzeydoğudan gelebilecek tehlikelere karşı Gürcü boğazı ve Erzurum’u koruyacak müstahkem yapılarıdır.

Tortum Kalesi yanında bir de Rabat isimli yerin bulunması, yörenin mühim bir ticari merkez olduğunu da göstermektedir. Zira bozulmuş bir imla ile karşımıza çıkan Rabat, aslında Ribat olduğu bilinmektedir. Ribatlar bir kale yanında olduğu takdirde, savunmaya elverişli bir yerleşim olmaktadır.

Ekrek/Ehrek¹⁶, şimdiki Tortum vadisinin yer aldığı bir yerleşim yerinin adıdır. Bu isim eski Türkçede, yeşillik anlamındadır. Akçakale de Tortum’un kuzeyinde sağlam surları ile dikkati çekmekte olup, Kâtip Çelebi ile Evliya Çelebi kısa tanımlarını yapmışlardır.

Haho ve İşhan, özellikle 11. yüzyıldan itibaren dini yapıları ile dikkati çekmiştir. İşhan’lık kurumundan günümüze ulaşan bir isim olarak İşhan, Selçuklu döneminin bölgeye kazandırdığı ve Gürcülerin de benimsediği isim olmuştur. Diğer taraftan Ermeni ve Grek kaynaklarındaki Shadomk, Ketzeon, Azord gibi isimler de Türk döneminde mevcudiyetlerini devam ettirmişlerdir. Azord, tarihî bir mekândır. Şimdi “d” yerine “t” nin kullanılması ile Azort adı ortaya çıkmıştır.

Öşk veya Öşki de Türk döneminin hatırasıdır. Oğuz kabilelerinden birinin yörede yerleşmesi ile bu bölgenin adı Öş olarak kullanılmaya başlanmış, Ermenice “k” çoğul eki ile Öşk meydana gelmiştir.

Öş veya Oş, bazı bölgelerde daha sonra Aş’a dönüşmüştür. Erzurum’un batısındaki Karasu kenarındaki Aşkale de Öş’den kaynaklanmıştır. Ödik de eski yerleşim yerlerindedir. Eski yazılış şekli Ötük’tür. Kıpçak Türkçesinde benzer kelime vardır. Bir de Ok’ale denen bölge adı Tortum Vadisi ile Yusufeli’nin yüksek dağlarla sınırladığı dere boyu yerleşim yerinin genel adıdır.

Osmanlı kaynaklarında Tortum’un da içinde bulunduğu Samshe Atabeyliği için Gürcistan tabiri kullanılmıştır. Dolayısıyla Samshe Atabeyliği’nin yerinin tespiti önem kazanmaktadır.¹⁷

---

¹⁶ Demirciler köyü.

¹⁷ İnbaşı, **Tortum Sancağı**, s. 21-23.

Jean-Louis Bacque-Grammont, 1520 tarihli bir belgeyi neşretmiştir ki, Samshe'nin yerinin tespiti açısından çok önemlidir. Enver Konukçu, kitabında bu belgeye geniş yer vermiştir.¹⁸ Bu belgenin Tortum ile ilgili olan bölümü şu şekildedir;

“Gürcistan’a, Bingöl Yaylası, Pasin Ovası, Avnik Kalesi’nin solundan Çoban Köprüsü’nden geçilerek girilir. Sağ tarafta Kan Turalı olarak bilinen yer Gurgura Bey’in adamlarının elindedir. Bu yerler onun ülkesidir. 200 tane köyü vardır. Bu ülke geniş ve bayındır bir ülkedir.

Sol taraftan gidince Tav eli olarak bilinen ülke ucundan gözüktür. Buraya Mamurvan¹⁹ Kalesi dairesi içinde yer alan Şekerli’den girilir. Şekerli nahiyesi içinden akıp gelen ırmak Mamurvan Kalesi’nin yakınından akar. Mamurvan Kalesi bir dağın yamacında bulunur ki buranın otu, suyu ve yaylakları bol ve güzeldir. Adı geçen Mamurvan Kalesi, Gurgura Bey’in hassıdır. Ancak emaneten, Neriman adındaki adamının elindedir. Neriman’a bağlı 40-50 köyü vardır.

Bu ülkelerin sol tarafında bir konaklık mesafede olan yer Tortum Kalesi’dir. Buraya Haho Deresi derler, daha ziyade nahiye statüsündedir. Bundan başka bazı küçük kaleleri de vardır. Birine Akçakale derler, bu kale de Gurgura’nındır. Ancak emaneten Köresene’nin elindedir. Haho Nahiyesinin tahminen yüz tane köyü vardır. Buralarda en alt düzeyde yirmi otuz nefer vardır. Bu nahiyelerin girecek yerleri Ovacık, İspir ve Vesirik (Fisirik) taraflarıdır. Bunlar Gürcistan’ın sınırlarıdır. Gürcistan’a asker buralardan girebilir.”

2. Tortum Kalesi

Yüksek bir kayalık tepe üzerine kurulmuştur. İç kalede burçlarla takviye edilmiş, dizdar odaları, silah ve erzak ambarları ve sarnıç bulunmaktadır. Dış kaleden gizli bir yolla suya ulaşılmaktadır. Kalenin duvarları kısmen sağlam olup, taşları çevredeki yapılarda kullanılmak üzere sökülüştür. Kale üzerinde kitabe bulunmamaktadır.²⁰ Yapılış tarihi kesin olarak bilinmeyen kale, Gürcü Atabeyleri tarafından önemli bir savunma noktası olarak kullanılmıştır.²¹ Saltuklular bölgeye hâkim oldukları zaman yeni kaleler yapmamış, mevcut kaleleri onararak kullanmışlardır. Saltukluların merkezi Erzurum olduğu için,

---

¹⁸ Enver Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı, Ankara 1992, s. 153.

¹⁹ Mamurvan: Namervan olarak bilinen Erzurum’un bugünkü Narman ilçesidir.

²⁰ Haldun Özkan, “Saltuklu Mimarisi”, **Türkler**, c. 8, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, s. 118.

²¹ İ. Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, Ercan Matbaası, İstanbul 1960, s. 512-514.

Saltuklu emirleri de Erzurum’da oturmuşlardır. Bayburt Kalesi; Trabzon’daki Bizanslılara karşı Erzurum’u korurken, Hasankale, Tortum, Oltu, Zivin ve Micingirt Kaleleri de Gürcü istilasına karşı savunma merkezleri olmuştur.²²

Tortum Kalesi’nin şekli hakkında en detaylı bilgiyi, 1647 yılında Bayburt üzerinden Tortum’a gelerek bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi vermektedir. Buna göre; Tortum Kalesi, büyük bir kayanın üzerinde kare şeklinde bina edilmişti. Kalenin bir demir kapısı olup, içinde 18 hane, fetihten sonra yapılmış Sultan Süleyman Camii ve bir zahire ambarı vardı. Han, hamam veya çarşısı yoktu. Dizdar ve kale muhafızları kalede ikamet etmekteydi. Yedi tane mescidi bulunmaktaydı. Bunlardan çarşıda yer alan caminin cemaatinin çoktu, geri kalan binalar ise mescitlerdi. Kale yakınında; iki hamam, iki hân, on sıbyan mektebi ve yetmiş adet dükkân bulunmaktaydı. Bölgede medrese ve imarethane mevcut değildi. Buna karşılık her hanenin bağ ve bahçesi de çoktu.²³

Seyahatnamede bölge halkı hakkında da bilgi verilmiştir. Yumuşak huylu olan yöre insanı, “*gariplere yardımcı olur kimseler*” şeklinde tasvir edilmiştir.²⁴

Resim 1. Tortum Kalesi²⁵

²² Özkan, “Saltuklu Mimarisi”, s. 118.

²³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, **Seyahatname**, II. Kitap, Yay. Haz: Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 173.

²⁴ Seyahatnâme II, s. 174.

Resim 2. Tortum Kalesi²⁶

3. Osmanlı Fethine Kadar Tortum

Erzurum ve çevresi, Trans-Kafkaslar ve İran üzerinden gelen tabii ve tarihî yolların birbirine kavuştuğu, Anadolu'nun kapısı niteliğindeki coğrafi alan üzerinde yer almaktadır.²⁷

Coğrafi yeri itibariyle en eski devirlerden beri, Mezopotamya, İran, Kafkasya ve Anadolu arasında devamlı bir sınır teşkil eden bu bölge, tarih boyunca, her yönden gelen çeşitli kavimlerin tesirinde kalmış ve hatta bu kavimler tarafından yer yer iskân edilmiştir.

Bölgede bu kavimlerin meydana getirdiği ve tarihin tanıdığı en eski devlet Hayaşa ve Azzi birleşik krallığıdır. Bu krallık devrinde, Hititlerle devamlı mücadeleye sahne olan bölgenin Doğu Anadolu kısmı, daha sonra Hurrilerin, arkasından, güneyden Sami kavimlerin istilasına uğradı. Bu istiladan sonra buranın doğu ve güney-doğu kısmına, M.Ö. 1200 yıllarında, doğudan gelen Urartular yerleştiler. Urartular, burada M.Ö. 900-600 tarihleri arasında bir devlet kurdular. Bu devirde burası, sık sık Asur taarruzlarına sahne oldu. Sonra, Kafkaslardan gelerek bölgenin tamamına egemen olan Kimmer ve arkasından gelen İskit istilasını geçici olmuş ve M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren, bölgenin Karadeniz sahil

²⁵ Özgül, *Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, s. 106.

²⁶ Özgül, *Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, s. 106.

²⁷ Mahmut Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1984, s. 13.

şeridi Hellen Kolonilerinin eline geçmiştir. Diğer taraftan, Urartu Devletinin, Asur taarruzları, Kimmer ve İskit istilaları neticesinde, zayıflayıp, yıkılmasının ardından, M.Ö. VI. yüzyıl sonlarında, Urartuların bulunduğu yerlere, Ermeniler gelip yerleşmeye başladılar.

Yukarıda belirtilen Hellen Kolonileri, sadece sahil şeridinde hâkimiyet tesis edebilmişlerdir. Esasen, M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren bölge, Medler'in hâkimiyetinde bulunuyordu. M.Ö. 331-325 yılları arasında bölge, bütün Anadolu ve İran ile birlikte İskender İmparatorluğu'na katıldı. Bu İmparatorluk parçalanınca, Doğu Karadeniz bölgesinde, Mitridat'lar idaresinde Pontus İmparatorluğu kuruldu. Doğu Anadolu ise Selevkos'lara bağlandı. M.Ö. I. yüzyıldan itibaren, Doğu Karadeniz bölgesi Roma-Pontus, Doğu Anadolu ise Roma-Part mücadelesine sahne oldu. M.S. I. yüzyılda, bölgenin her iki kısmı Roma hâkimiyetine geçti. Bu tarihten sonra, Batum ve Acara yöresi dâhil olmak üzere büyük kısmı ile Doğu Karadeniz bölgesi, geçici bazı işgaller ve tabiiyetler hariç, XV. yüzyıl ortalarına (1461 yılına) kadar Roma ve onun varisleri idaresinde kaldı. Buna karşılık, bu müddet içinde Doğu Anadolu, çeşitli ve uzun mücadelelere sahne olmaya devam etti.

I. yüzyıldan sonra yeniden başlayan ve iki yüzyıl devam eden Roma-İran (önce Part, sonra Sasânî) mücadelesine sahne olan Doğu Anadolu, sonunda, 387 yılında, iki devlet arasında taksim edildi. Roma İmparatorluğu'nun, batı ve doğu olarak ikiye ayrılması ile Roma hâkimiyetinde olan yerler, Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğuna geçti.

Bizans devrinin başlarından itibaren Doğu Anadolu, yine Sasanilerle devamlı mücadeleye konu olmaktaydı. Sasani taarruzlarını durdurmak için Bizans, doğu sınırları boyunca bir takım müstahkem mevki ve kaleler inşa etmek zorunda kalmıştır. 415-422 yılları arasında bugünkü Erzurum'un yerinde tesis edilen Theodosiopolis müstahkem şehri de bunlar arasındaydı.²⁸

Bizans döneminde Theodosiopolis Themasi²⁹'nin kuzey kısmını oluşturan Tortum aynı sarp yapısı sayesinde benzer müstahkem mevki görevi görmekteydi. Sarp kayalık bir tepeyi taçlandıran Tortum kalesi, Gürcistan'ın muharip ve taviz vermez krallarına karşı, Bizans'ın savunma merkezlerinden birisi idi.³⁰ İslam ordularının Erzurum ve çevresini

---

²⁸ Dündar Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 15-16.

²⁹ Bizanslılar ülkeyi Thema denilen birçok idarî bölgeye ayırmışlardı. Sınır boyundaki bu askeri mıntikalardan en önemlisi Theodosiopolis Themasi idi. Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, s. 4.

³⁰ Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, s. 6.

fethinden Selçukluların fethine kadar geçen sürede Tortum, Narman, Oltu ve Ardanuç yöreleri ile birlikte Bagratlı krallığı (Gürcü) hâkimiyetinde kalmıştır.³¹

Tortum, Selçuklu hükümdarı Melikşah zamanında 1080 yılında Büyük Selçuklu başbuğlarından olan Emir Ahmet tarafından Bizans valilerinin elinden kurtarıldı ve merkezi Erzurum olan Saltuklular Emirliği topraklarına katıldı.³² Bölgedeki Saktuklu hâkimiyeti devam ettiği sıralarda Saltuklu komutanlar, Gürcüler tarafından gelebilecek saldırılara karşı Tortum Kalesi'ni tahkim etmişlerdi.³³ 12. yüzyılın sonlarında eski gücünü kaybeden Saltuklu Beyliği, Gürcülere karşı eskisi gibi başarılı olamıyordu. Bunun üzerine Anadolu Selçuklu Sultanı II. Rükneddin Süleyman Şah Erzurum'a gelmiş ve Saltuklu Beyliğine son vererek, kardeşi Mugiseddin Tuğrulşah'ı melik tayin etmiştir.³⁴ Gürcülerle devam eden mücadeleler sonucunda Tortum tekrar Gürcülerin eline geçmiştir. Türkiye Selçuklularından Alaeddin Keykubat zamanında 1282 yıllarında Gürcistan fethedilirken bu civardaki Hah Kalesi ve Nihah alınmış ve Tortum Kalesi de Türklerin hâkimiyetine girmiştir.³⁵ Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanmasıyla ortaya çıkan saltanat mücadeleleri sırasında tekrar Bagrat-Oğullarının eline geçmiştir.³⁶ Timurlu-Karakoyunlu ve sonra Akkoyunlu mücadelesi sonunda Karakoyunlular yörede hakim duruma geçmişlerdir.³⁷ Ancak 1458 baharında Uzun Hasan tarafından Akkoyunlu hâkimiyetine dâhil edilmiştir.³⁸ Yöre bir süre sonra Timur Devleti'nin sınırlarına dâhil edilmiştir.³⁹

4. Tortum'un Osmanlı Hâkimiyetine Girişi

Yavuz Sultan Selim'in Erzurum'u Osmanlı hâkimiyetine almasından sonra, Erzurum Beylerbeyliği, Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı döneminde 26 Eylül-3 Ekim 1535 tarihleri arasında Mehmet Han idaresinde kurulmuştur. Erzurum Beylerbeyliğinin kurulduğu sırada, hangi sancaklarının bulunduğu hakkında kesin bir kayıt yoktur. Ancak Cumhurbaşkanlığı Arşivinde Maliye tasnifi arasında, üzerinde "Mehmet Han'dan gelendir" ibaresi bulunan tarihsiz bir yoklama defterinde, kendisinden, "Vilâyet-i Erzurum Âbâd Mirmirani" diye bahsedilen Mehmet Han'ın 25 Kasım 1536-10 Nisan 1537 ve 12

³¹ Özger, "XIX. Yüzyılda Tortumun Nüfus Durumu", s. 114.

³² Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 356.

³³ İnbaşı, **Tortum Sancağı**, s. 33.

³⁴ Murat Küçükogurlu, Şemsettin Çelik, **Erzurum Kalesi**, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 38.

³⁵ Özger, "XIX. Yüzyılda Tortumun Nüfus Durumu", s. 114.

³⁶ Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği**, s. 23.

³⁷ Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, s. 100.

³⁸ Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (451-1590)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 36.

³⁹ Abdurrahim Şerif Beygu, **Erzurum Tarihi: Anıtları, Kitabeleri**, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936, s. 76.

Nisan 1537-18 Ocak 1539 tarihleri arasında tevcihlerini gösteren iki tevcihat defteri bize bu konu hakkında bilgi vermektedir. Bu iki defter ile Erzurum Beylerbeyliğinin, kurulduğu sırada veya kurulduktan bir sene sonra, Kemah, Erzincan, Kelkit ve Bayburt'tan ibaret Paşa Sancağı, Erzurum, Trabzon, Kız-ucan, Kiğı, Pasin ve İspir Sancağı olmak üzere yedi sancaktan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. 17 Kasım-3 Aralık 1536 tarihleri arasında Rum Beylerbeyliğine tâbi olan Şarkikarahisar Sancağının Erzurum'a bağlanması üzerine Beylerbeyliğinin sancak sayısı sekize yükselmiştir⁴⁰

Bu bilgilere karşılık Halil İnalçık, Beylerbeyliğinin kuruluş tarihini belirtmeden, Paşa Sancağı olarak Erzurum merkezini vermiş ve Şarkikarahisar, Kiğı, Hınıs, Yukarı Pasin, Malazgird, Tekman, Kız-ucan, İspir, Tortum, Namervan⁴¹ ve Micingerd sancaklarından ibaret olduğunu kaydetmiştir.⁴² Yine İnalçık, Encyclopedia of Islam'daki Erzurum maddesinde, Erzurum Beylerbeyliğinin 1534'te kurulduğunu ve 12 sancaktan oluştuğunu belirtmektedir. Görüldüğü üzere Erzurum Beylerbeyliğinin kuruluş tarihi ve sancak sayısı hakkında verilen bilgilerde farklılık vardır.⁴³ İnalçık'ın verdiği bilgilere göre Tortum bu yıllarda Erzurum'un sancaklarından biri olarak gösterilmektedir. Mehmet İnbaşı'ya göre bu durum, muhtemelen Tortum'un kısa bir süreliğine Osmanlı'nın elinde kalmasından ve sancak listesine geçici bir süre için kaydedilmesinden ileri gelmektedir. Zira bu tarihlerde henüz Tortum'un fethi tamamlanmamıştı.

Kanuni Sultan Süleyman, İrakeyn Seferi'nden sonra zaman zaman Safevilerin ve Gürcülerin Erzurum taraflarına sık sık saldırılarda bulunmaları üzerine o taraflara da sefer yapmayı düşünmekteydi. Bu seferin sebeplerinin başında Gürcülerin, Erzurum Beylerbeyi Musa Paşa'yı⁴⁴ şehit etmelerinin yanı sıra, sarp kalelere çekilip sürekli isyan halinde bulunmaları, zaman zaman menfaatlerine uygun olarak Safevi Devleti taraftarı bir politika izlemeleri ve Osmanlılar başka seferlerle meşgul iken düşmanca tavır takınıp saldırılar düzenlemeleri gelmekteydi. Bunun yanında Şah Tahmasb'ın 1548'de Samshe'ye girerek atabeyi kendi himayesine aldıktan sonra, bölgede bulunan ve Osmanlıların eline geçmiş olan bazı Gürcü kalelerini alması da seferin sebepleri arasında sayılmaktadır. 1548 yılında gerçekleşen ve Elkas Seferi olarak da bilinen ikinci İran Seferi sonrasında, Halep'ten

---

⁴⁰ Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği**, s. 60-61.

⁴¹ Namervan: bugünkü Narman'dır. Kolaylık olması açısından çalışmamızda bundan sonra Narman ismi kullanılacaktır.

⁴² Halil İnalçık, "Erzurum", **İslam Ansiklopedisi**, IV, İstanbul 1988, s. 353; İnbaşı, **Tortum Sancağı**, s. 62.

⁴³ İnbaşı, **Tortum Sancağı**, s. 62.

⁴⁴ Dündar Aydın'ın, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566) adlı kitabında, Erzurum'un ilk Beylerbeyi olarak Mehmet Han gösterilirken, Mehmet İnbaşı'nın eserinde Mehmet Han'dan önce Erzurum Beylerbeyi olan Musa Paşa'nın şehit edildiği ifade edilmektedir.

Diyarbakır taraflarına hareket eden Kanuni, Karacadağ'da bulunduğu sırada, 4 Ağustos 1549 tarihinde, Gürcülerin hudut boylarına yığınak yaptıklarını öğrenmiş. Bunun üzerine Gürcistan'a sefer açılmasına karar verilmiş ve üçüncü vezir Ahmet Paşa, bin yeniçeri, Maraş, Karaman ve Erzurum Beylerbeyliklerine tabi askerler ile birlikte, Melik Begrat, Levend, Luvarsab, Yuvan, Baş-Kapan, Celasin b. Neriman, Erdoğan ve Uzun-oğlu üzerine sefere memur edilmişti. Gürcü atabeylerinin ani baskınını önlemek amacıyla Erzurum Beylerbeyi Mehmet Paşa, Ağustos 1548 başlarında Gürcistan taraflarına gönderilmişti. Mehmet Paşa'nın Narman ve Oltu bölgesindeki Ardahan'a tabi Gürcü kalelerinden Barakan, Kümük, Penek, Samagor, Kotok, Pernak ve Aha'yı fethettiği ve Gürcü beylerinden Erdoğan ve Sivili, Emir Kanber ve Bazu adlı beyleri itaat altına aldığı haberi, 27 Ağustos 1548 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman'a ulaşmıştı.⁴⁵

Gürcistan seferine serdar tayin edilen ve Erzurum Kalesi önlerinde konaklayan üçüncü Vezir Ahmet Paşa, 8 Eylül'de Erzurum, Dulkadir, Sivas ve Karaman Beylerbeylerinin asker, erzak ve mühimmat takviyesinden sonra, Erzurum Kalesi'ndeki büyük topları da alarak harekete geçti.⁴⁶ Ahmet Paşa komutasındaki ordu, 12 Eylül günü Nihah Kalesi, 13 Eylül günü dört günlük muhasaradan sonra amân ile Tortum Kalesi fethetti. Tortum, 19 Eylül 1549'da Pasin sancağından azledilen Mehmet Han'ın kardeşi Ali Bey'e sancak olarak verildi. Kemhis ve Pertekrek sancakları da bu dönemde kurularak Erzurum Beylerbeyliğine bağlı üç yeni sancak oluşturulmuştur.⁴⁷ 1609 ve 1631-1632 yıllarına ait kayıtlarda da Tortum, Erzurum Eyaletinin sancakları arasında yer almış ve bu durum aynı yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir.⁴⁸ 1611 tarihli Cizye Defteri'nde Tortum sancağına bağlı olarak Akçakale kazasından bahsedilmektedir. Akçakale ile ilgili başka bir bilgi yoktur. 1557 Tarihli Tapu Tahrir Defteri'nde Tortum Sancağı, "Liva-i Tortum der Gürcistan" adı altında kaydedilmiştir. Buradaki Gürcistan tabiri, bu isimde bir vilâyetin Osmanlı taşra teşkilâtında olmasından değil, bölgeye Gürcistan ismi verilmesinden ileri gelmektedir. Bu tarihte Tortum Sancağının Tortum, Haho, Liskav, Ahcirik ve İşhan olmak üzere beş nahiyesi vardı. Daha sonra İşhan Nahiyesi, Pertekrek Sancağına bağlandığından Tortum Sancağının nahiye sayısı dörde düşmüştür.⁴⁹

17. yüzyıl başlarından itibaren eyalet esası hâkim olduğundan, bu yüzyılda birçok liste yapılmıştır. 1653'de ülkede 34 eyalet ve 320 sancak bulunuyordu. Aynı yıllarda,

⁴⁵ İnbaşı, **Tortum Sancağı**, s. 46-47.

⁴⁶ İnbaşı, **Tortum Sancağı**, s.47.

⁴⁷ Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, s. 64-70.

⁴⁸ Özger, "XIX. Yüzyılda Tortumun Nüfus Durumu", s. 115.

⁴⁹ İnbaşı, **Tortum Sancağı**, s. 66-70.

Sofyalı Ali Çavuş'a göre ise sancak sayısı 326'dır. 1609 ve 1953 yıllarında yapılan listelerde de Tortum, Erzurum Eyaletinin kazaları arasında yazılmıştır.⁵⁰

18. yüzyıla ait Anadolu kazaskerlik defterlerinde Erzurum Eyaletinin kazaları arasında gösterilen Tortum,⁵¹ 1831 yılına ait Osmanlı Devleti'ndeki idarî taksimatı gösteren listeye göre Erzurum eyaletinin 14 sancağı arasında da bulunmaktaydı.⁵²

---

⁵⁰ Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s. 93, 104.

⁵¹ Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş**, s. 217.

⁵² Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", **Bellekten**, XV/60, Ankara 1951, s. 623.

BİRİNCİ BÖLÜM

İDARİ YAPI

1. 19. Yüzyılda Tortum'un İdari Yapısındaki Değişiklikler

1.1. 1864 Vilayet Düzenlemesine Göre Tortum

1864 yılında çıkarılan vilayetler kanununun uygulanması ile Osmanlı eyalet sisteminin yerine vilâyet idaresi getirilmiş ve idarî birimlerle haberleşmenin kolay sağlanması ve işlerin yerinden kolayca çözülmesi için idarî birimler birleştirilmiştir.⁵³ Bu düzenleme ile Tortum kazası da nahiye haline getirilmiş ve İspir kazasına bağlanmıştır.⁵⁴ Tortum'un nahiye olma durumu Vilâyet Salnamelerinden elde ettiğimiz bilgilere göre 1877 yılı ve sonrasına kadar devam etmiştir.

1.2. 93 Harbi ve Tortum'daki İdari Değişiklik

Çarlık Rusya'sı, 23 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Tarihimizde "93 Harbi" denilen savaş yaklaşık bir yıla yakın sürdü.⁵⁵ Osmanlı Devleti'nin başvurusu ile Osmanlı için çok ağır şartlar taşıyan Ayastefanos Antlaşması imzalandı. Balkanlar'daki Osmanlı topraklarını koparan ve siyasi olarak da Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya bağımlı hale getiren bu antlaşmaya İngiltere'nin itiraz etmesi üzerine Berlin Kongresi toplandı. Bu kongre sonucu imzalanan Berlin Antlaşması ile Ayastefanos Antlaşması'nın çoğu maddesi Osmanlı Devleti lehine değiştirilerek kabul edildi. Fakat yine de Osmanlı Devleti hem Balkanlar'da hem de Anadolu'da büyük toprak kayıplarına uğradı.⁵⁶ Yeni durum sonrasında her iki devlet de sınır bölgelerinde yeniden idarî yapılanmaya ihtiyaç duydu.

---

⁵³ Muammer Demirel, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 37, Erzurum 2008, s. 252-253.

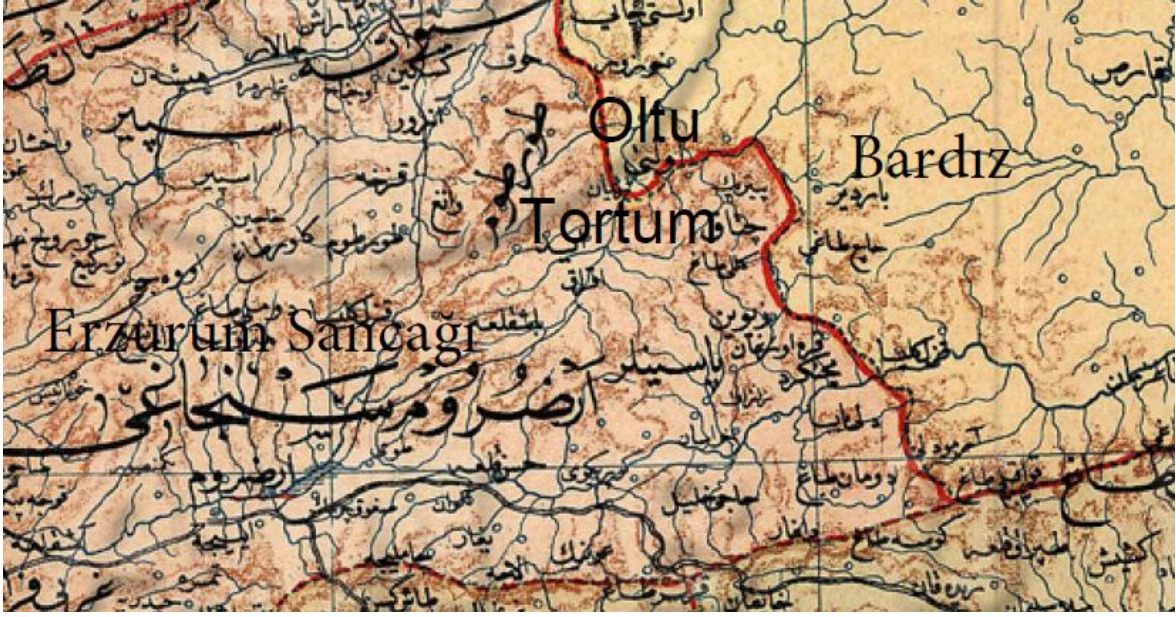
⁵⁴ *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1287*, s.61; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1288*, s.148; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1289*, s.263; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1290*, s.288; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1291*, s.60; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1292*, s.82; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1293*, s.80; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1294*, s. 76.

⁵⁵ Demirel, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma", s. 249.

⁵⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 57-80.

Harita 1. 1877-78 Osmanlı-Rus harbi sonrasında ortaya çıkan yeni sınır hattı

Berlin Antlaşması ile Rusya'ya terk edilen üç sancaktan Batum, Trabzon vilâyetine; Kars ve Ardahan sancakları ise Erzurum vilâyetine bağlı idi. Bu sancakların birçok kaza, nahiye ve köyleri Rusya tarafında kaldı. Bunlara bağlı bir kısım kaza, nahiye ve köyler de Osmanlı tarafında kaldığı gibi bazı idarî birimler de sınır tespitinde birbirinden ayrılarak bölündü. Hem Osmanlı hem de Rus tarafında bu yeni duruma göre idarî yapılanmaya gidildi.⁵⁷ Yapılan yeni düzenleme ile Çıldır sancağının yerine Bayburt sancağı kurulmuş ve Kelkit, Şiran, İspir ve Keskim ile beraber Tortum da buraya bağlanmıştır.⁵⁸

Tortum'un Bayburt sancağına bağlanması, Tortum ahalisi tarafından pek hoş karşılanmamıştır. Hatta Tortumlular Erzurum vilayetine dilekçeler ile sık sık müracaatta bulunarak, Bayburt sancağından ayrılmak ve tekrar Erzurum'a bağlanmak istediklerini bildirmişlerdir. Tortum ahalisinin Bayburt Sancağına bağlı kalmak istemeyişlerinin en büyük nedenlerinden biri Tortum'un Bayburt'a olan uzaklığıdır. 1887 yılına ait Erzurum salnâmesinde gösterilen mesafe cetveline göre, Tortum Erzurum'a 9 saat yürüyüş mesafesi, Bayburt'a 32 saat yürüyüş mesafesi uzaklığındadır.⁵⁹ Ahali tarafından gönderilen bir arzuhalde de Bayburt'un Tortum'a olan uzaklığı 40 saat yürüyüş mesafesi, Erzurum'un ise 15 saat yürüyüş mesafesinde olduğu belirtilmiştir. Bu sebeple de ahali bütün ihtiyaçlarını Erzurum'dan karşılamaktadır. Özellikle kış mevsiminde Bayburt'a yol dahi olmadığından

⁵⁷ Demirel, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma", s. 249-250.

⁵⁸ Özger, "XIX. Yüzyılda Tortumun Nüfus Durumu", s. 115.

⁵⁹ **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1304**, s. 329.

ahali daima mahsullerini Erzurum'a götürmek mecburiyetinde kalmışlardır. Tortumlular mevkice önemli bir yerde bulunduğunu düşündükleri Tortum'un nahiyeden kazaya dönüştürülerek tekrar Erzurum'a bağlanmasını talep etmişlerdi.⁶⁰

Ahalinin isteklerini yerinde bulan Erzurum valiliği, Tortum nahiyesinin Bayburt sancağından ayrılarak yeniden Erzurum sancağına bağlanması isteğini yetkili mercilere bildirmiştir.⁶¹ Durumu değerlendiren Şûra-yı Devlet Mülkîye Dairesi, Tortum'un bulunduğu mevki itibariyle önem arz ettiğini ve Bayburt'a bağlanması halinde asayişinin sağlanması noktasında sıkıntılar olabileceğini ileri sürmüştür. Bir nahije olarak Bayburt sancağına bağlı olan Tortum'un sancaktan ayrılışında önemli bir gelişme olmuş ve bu defa nahiyelikten kazaya dönüştürülmesi gündeme gelmiştir. Şûra-yı Devlet, Erzurum vilayetince yürürlüğe konulacak olan Teşkilat-ı Umumiye sırasında Tortum'un kaza yapılması şartıyla şimdilik Ağustos 1879 tarihi itibariyle nahije olarak Erzurum'a bağlanmasına karar vermiştir. Böylece nahije olarak Bayburt sancağına bağlanmış olan Tortum, yine nahije olarak Erzurum sancağına dâhil olmuştur.⁶²

1.3. Tortum'un Kaza Haline Getirilmesi

1880 yılında Erzurum vilâyetinin merkez sancağına tâbi Tortum nahiyesi 288 kuruş maaşlı bir müdürle idare edilmekteydi. Bu dönemde Tortum'un 142 köyü bulunmaktaydı. Tortum nahiyesinin sınırları o günün şartlarıyla bir uçtan diğer uca yürüyerek 30 saatte kat edilmekteydi. Bu geniş sahaya yayılan Tortum nahiyesi, Narman nahiyesiyle birleştirilerek Tortum kazası adında üçüncü sınıftan kaymakamlığa dönüştürülmek isteniyordu. Zira ahali, vilayet merkezine müracaatta zorlandıklarını, özellikle kışın şiddetli zamanı olan 4-5 ay boyunca yolların tamamen kapandığı ve geçmeleri gayet güç olan dağ aşırıp vilayete müracaata mecbur edilmelerinin onları fazlasıyla zorladığını ifade etmekteydi. Ayrıca, Erzurum vilayet yönetimi, Narman köylerinin çoğunun Rusya sınırında olması nedeniyle mevkice önem arz ettiğini ifade ettikten sonra Tortum ve Narman nahiyelerinin birleştirilerek, bir kaza oluşturulması gerektiğini Dahiliye Nezaretine bildirmiştir.⁶³

Tortum ahali ve Erzurum vilayet yönetiminin bu müracaatları neticesinde Narman nahiyesi ile Tortum nahiyesinin birleştirilerek Tortum adıyla üçüncü sınıftan bir

---

⁶⁰ Ahali tarafından verilen arzuhal ile birlikte Erzurum Vilâyeti İdare Meclisinden Şûra-yı Devlete gönderilen 23 Receb 1296 (13 Temmuz 1879) tarihli tahrirat, COA, ŞD, 2424-62.

⁶¹ Erzurum valiliğinden Şûra-yı Devlete gönderilen 13 Ramazan 1296 (31 Ağustos 1879) tarihli tahrirat, COA, İ. ŞD, 48-2636.

⁶² Şûra-yı Devletin 13 Ramazan 1296 (31 Ağustos 1879) tarihli mazbatası, COA, İ.ŞD, 48-2636.

⁶³ Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 10 Receb 1297 (18 Haziran 1880) tarihli tahrirat, COA, ŞD, 1505-58.

kaymakamlık oluşturulması uygun görülmüştür.⁶⁴ Mart 1881’de de Tortum üçüncü sınıftan kaymakamlık yapılmıştır. Kaza merkezi olarak da Nihah köyü tercih edilmiştir.

Böylece kaza merkezi yapılan Tortum’un zaruri bir takım ihtiyaçları ortaya çıkmıştır. Öncelikli olarak hükümet işlerinin yürütüleceği bir “hükümet konağı” gerekmektedir. Bu sırada Tortum ile birlikte Erzurum sancağına Ova; Erzincan sancağına bağlı Refahiye nahiyeleri kaza yapılmıştı. Yeni oluşturulan kazaların hükümet konakları için yıllık 3.600 kuruş kira bedeli belirlenmişti. Ancak Ova kazasının hükümet konağının kira bedeli için yıllık 2.400 kuruş ödenmişti. Refahiye hükümet konağı ise halkın yardımıyla inşa edildiği için kira ücreti ödenmeyecekti. Tortum hükümet konağı ise yıllık 2.040 kuruş kira bedeli ile tutulmuştu. Ancak daha önceki 3.600 kuruş toplam kira bedelinden 1.200 kuruş kalmıştı. Tortum hükümet konağının kirasının verilebilmesi için ilave 840 kuruş gerekmektedir. Bunun üzerine hükümet konaklarının kirası için tahsis edilen yıllık meblağ 4.440 kuruşa çıkarılarak sorun çözülmüştü.⁶⁵

Tortum ahalisinin yaşadığı idarî sorunlardan bir diğeri de kazada bidayet mahkemesinin olmamasıydı. Ahaliden Mustafa ile beş arkadaşı tarafından 18 Mart 1886 tarihinde gönderilen telgrafta Tortum’da bidayet mahkemesi olmadığı için 20 saat uzaklıktaki Erzurum’a gidildiği belirtilmiştir. Özellikle kış mevsiminde Erzurum’a gidip gelmek çok zor olduğu için Tortum’da bir bidayet mahkemesinin kurulması istenmiştir. Bu istek Adliye Nezareti tarafından Şura-yı Devlete bildirilmiştir.⁶⁶ 3 Ekim 1886 yılında bidayet mahkemesinin teşkiline karar verilmiştir.⁶⁷

1.3.1 Kaza Merkezinin Değiştirilmesini Gündeme Getiren Olay: Hınzorik Heyelanı

Tortum kazasının köylerinden biri olan ve eskiden adına Aşağı Hınzorik veya Küçük Hınzorik denilen bugünkü Taşoluk köyü, Tortum Çayı kenarında yer alan vadi köylerinden tamamıyla farklı olarak dağlık bir köydü. Dura Dağı’nın eteğinde kurulmuş eski bir yerleşim merkezi olan bu köyde 1889 yılında dehşetli bir heyelan yaşandı. Bu heyelan sonucunda koca bir köy çamur altında kaldığı gibi yüzden fazla insan da yaşamını

⁶⁴ Dâhiliye Dairesinden Şura-yı Devlete gönderilen 30 Rebiyülevvel 1298 (2 Mart 1881) tarihli tezkire, COA, İ.ŞD, 53-2979; Erzurum Vilayetine gönderilen 14 Cemaziyülevvel 1298 (14 Nisan 1881) tarihli mazbata, COA, DH. MKT, 1334-114.

⁶⁵ Dâhiliye Nezaretine gönderilen 16 Rebiyülahir 1300 (24 Şubat 1883) tarihli mazbata, COA, ŞD, 1506-10; Dâhiliye Nezaretinden Babialiyeye gönderilen 8 Zilkade 1300(10 Eylül 1883) tarihli tezkire, COA, İ. ŞD, 65-3819.

⁶⁶ Erzurum Vilayetinden Sadarete gönderilen 29 Receb 1303 (3 Mayıs 1886) tarihli tahrirat, COA, ŞD, 2509-25.

⁶⁷ 4 Muharrem 1304 (3 Ekim 1886) tarihli padişah iradesi, COA, İ. ŞD, 82-4898.

yitirdi. Bu vahim olay sonucunda köy halkının uygun bir bölgeye nakilleriyle hanelerinin inşası ve merkez kazanın başka bir yere nakli gibi meseleler gündeme geldi.

Hinzorik adıyla anılan öbür köy ise, Tortum'un merkezi olan Nihah'a daha uzak ancak heyelan sahasına daha yakın bir yerde bulunmaktaydı. Yukarı veya Büyük Hinzorik de denilen bu köyün şimdiki adı Yamankaya'dır.⁶⁸

Hinzorik heyelanının yaşandığı 2 Ağustos 1889 tarihinden önce böyle bir hadise veya hadiselerin meydana geleceği yolunda bazı bilgiler bulunmaktadır. Bir sene önce Tortum kazasının merkezi olan Nihah köyü ile başka birkaç köyde yine bu türden tehlikeler yaşanmış, Dura Dağı ile irtibatlı dağ sıralarından parçalar koparak ev ve diğer mekânların üzerine düşmüştür. Özellikle Nihah'ın üstündeki tepenin kible tarafından kopan taş parçaları, Samsor Mahallesiindeki bir iki ev ile birlikte başka mekânları da tehdit etmişti. Söz konusu kaya parçalarının ayrıldığı dağların birbiriyle alakalı olmaları, herhangi bir sarsıntı zamanında bölgedeki birçok yerleşim merkezinin de tehlike altına girmesi anlamına geliyordu. 1888 yılında bu doğal uyarılar olmuş, fakat herhangi bir tedbir alınmamıştır. Nihah, Samsor, Hinzorik, Beldeçor, Haşutvank, Huvak, Kozahor ve Simsergis köyleri anılan doğal tehdidi en çok yaşama ihtimali bulunan yerleşmelerdir.⁶⁹

Hinzorik köyünün en eski ailelerinden olan Kızıloğlu ailesinden 1925 doğumlu Avni Kızıloğlu'nun anlattıklarına göre hadise şöyle olmuştu; *köyün adı Hinzorik-i süfla yani Aşağı Hinzorik'tir. Küçük Hinzorik de denir. Heyelandan önce bir pir-i fani, köyün çobanına dağın kayacağını söylemiş, o da köylülerden Temür Ağa ile Kızıloğlu Osman Ağa'ya haber vermiş. Bu iki zat kaza kaymakamına giderek durumu bildirmiş ve köylerinin başka bir yere nakledilmesini talep etmişler. Kaymakam da bunları olumlu karşılamış ve köyün taşınması için izin vermiş. Köylülerin bir kısmı eşyalarını öküz arabalarına ve eşeklere yükleyerek köyden çıkmak üzere hazırlık yapmışlar. Hatta bazıları erkenden çıkıp gitmiş. Kızıloğlu Osman Ağa ile bulunanlar ise, eşyalarını hazırladıkları halde köyden ayrılmamışlar. Çünkü günlerden Cuma olması ve namazın yaklaşması dolayısıyla cumayı basmayalım deyip, namazı beklemişler. İşte tam bu sırada Dura Dağı hücum ederek köyü tamamen kapatmış. Kızıloğlu Osman Ağa da vefat edenler arasında, bir bacağı kopmuş vaziyette bulunmuş. Kızıloğlu Avni'nin anlattıkları ile Erzurum Reji Nazırı Mösyö*

---

⁶⁸ Selahattin Tozlu, "Hinzorik (Taşoluk) Köyü-Tortum Heyelanı (1889)", **Akademik Araştırmalar**, sayı 4, Erzurum 1997, s. 111.

⁶⁹ Erzurum Valisinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 5 Muharrem 1307 (2 Eylül 1889) tarihli tahrirat, COA, ŞD, 1509-3.

François Corpy'nin 15 Ağustos 1889 tarihli Fransızca raporu saati saatine uyuşmakta olup, aydınlatması zor birçok meseleye açıklık getirmektedir.⁷⁰

Toplam 230 kişinin yaşadığı Aşağı Hınzorik köyünde, heyelan sonucu 145 kişi vefat etmiştir. Bunların 85'i bayan, 40'ı erkektir. Hayatta kalan erkekler 48 kişi iken, bayanlar 31 kişidir. Yani heyelan sırasında köyde bulunan 224 kişiden 79 kişi sağ kalmıştır.⁷¹ Olay esnasında köyde bulunmayan 6 kişi de eklenirse, toplam 85 kişi kurtulmuştur. Ayrıca 726 hayvan telef olmuş, 240 çeşit eşya da çamur altında kalmıştır.⁷²

Erzurum valisi Samih Paşa tarafından heyelanın yaşandığı Hınzorik köyüne görevli olarak Yollanan Mösyö Corpy'nin de belirttiği gibi bu civardaki birçok dağ çatlamış ve heyelana meyilli bir hale gelmiş bulunuyordu. Heyelandan kısa bir süre sonra aynı maksatla bölgeye yollanan Erzurum Vilâyet Meclisi üyelerinden Said Efendi ile Erkân-ı Harp Miralayı Hüseyin Bey de, Tortum ve civarındaki genel durumu keşfederek mazbatalar hazırlamışlardı. Her iki keşif sonunda çıkan genel durum bu civardaki birçok dağ ve tepenin her an kaymaya müsait bir halde bulunduğu yolundaydı. Gerekli tedbirler alınmadığı ve söz konusu tehlide maruz kalan köyler başka yerlere nakledilmediği takdirde, aynı felaket oralarda da yaşanabilirdi.

En büyük zararı gören yer Hınzorik köyü olduğu için burada yapılacak çalışmalar daha fazla önem arz etmekteydi. Sağ kurtulan 85 kişi vardı ve bu kişilerin kalacak yerleri yoktu. Hınzorikliler'in Taşoluk⁷³ dedikleri düzlük bir alana 85 kişiyi alacak 15 hane ile birlikte cami ve mektep de yapılması planlanmıştır. Taşoluk, Hınzorik'in yarım saat kadar solunda bulunuyordu. Çevredeki komşu köylüler Hınzorik'in yeniden inşası için kereste ve sair malzemeyle birlikte 10.000 kuruşluk nakdi yardım yapacaklarını taahhüt etmişlerdir. Ancak Dura Dağı'nın durumunun belirsiz olması bu planları erteletmekteydi ve kış gelmeden önce evlerin yapılarak sahiplerine dağıtılması ve halkın açıkta kalmaması gerekiyordu. Bunun için de Babıali'den izin istenmiştir.⁷⁴

⁷⁰ Tozlu, "Hınzorik (Taşoluk) Köyü-Tortum Heyelanı (1889)", s. 113.

⁷¹ Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 21 Zilhicce 1306 (18 Ağustos 1889) tarihli tahrirat, COA, ŞD, 1509-2, ilk belgedeki tablo.

⁷² Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 5 Muharrem 1307 (2 Eylül 1889) tarihli tahrirat, COA, ŞD, 1509-3.

⁷³ Taşoluk, köyün bugünkü ismi olmasına rağmen eskiden beri halk arasında söylenen bir arazi adıdır. Dolayısıyla köyün yeni adı, aynı zamanda Hınzorik'in eski bir arazisidir. Tozlu, "Hınzorik (Taşoluk) Köyü-Tortum Heyelanı (1889)", s. 117.

⁷⁴ Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 5 Muharrem 1307(2 Eylül 1889) tarihli tahrirat, COA, ŞD, 1509-3; Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 21 Zilhicce 1306 (18 Ağustos 1889) tarihli tahrirat, COA, ŞD, 1509-2.

Taşoluk mevkisine 15 hanelik yeni bir köy kurulması ve isminin konulması için Babiali'den talep edilen izin alındı. Söz konusu inşaatın masrafları ise, komşu köylülerin taahhüt ettikleri 10.000 kuruş nakit para ve kereste vs. şeylerle karşılanacaktı. Yeni bir köyün kurulması dolayısıyla, buraya bir de isim verilmesi gerekiyordu. Şura-yı Devlet azaları, köyün yeni adının Şevkiye olmasını kararlaştırmış ve sadrazamlığa böyle arz etmişlerdi. Padişah II. Abdülhamit tarafından 25 Eylül 1889 tarihinde verilen sözlü emirle Taşoluk mevkisinde yeni bir köyün oluşturulması ve adının da Şura-yı Devlet'e teklif edildiği gibi Şevkiye konulması kesinleşmiş oldu.⁷⁵

Böylece, Hınzorik köyünün yeri değiştirilerek bugün bulunduğu Taşoluk mevkisine alındı. Ancak, belgede verilmesi uygun bulunan Şevkiye adının konulup konulmadığı hususunda bir bilgi yoktur. Şakir Paşa'nın 1896 yılında yaptırdığı idarî düzenlemede Hınzorik-i Süfla adı geçmektedir. Keza, 1927 yazımında Hınzorik-i Süflâ adı hâlâ kullanılmaktadır. Her iki belgenin de resmi olmasına rağmen, Şevkiye isminin kayıtlara geçse bile halk arasında söylenmediğine hükmedilebilir.⁷⁶

Anılan tehlikeye fazlasıyla maruz bulunan en önemli yer, Tortum kazasının merkezi olan Nihah kasabasıydı. Bir önceki yıl yapılan kontrollerde, birkaç köyün de aynı tehditle karşı karşıya bulunduğu anlaşılmıştı. Heyelandan sonra özellikle bu köyleri araştıran Said Efendi ile Miralay Hüseyin Bey'in raporlarına göre; Kozahor, Ağsor, Beldeçor ve Simsergis köyleri, söz konusu tehdidi en çok hisseden köylerdi. Simsergis köyü, yağmurların oluşturduğu seller sebebiyle tehlike altındaydı. Ahalisi tarafından köyün arazisi dâhilindeki Değirmenbaşı mevkiinde yeni bir köy inşa edilmesi istenmiştir.⁷⁷ Beldeçor ve Ağsor köyleri, yakınlarındaki dağların çatlamasından ötürü tehlikedeydi. Kozahor köyü ise, daha kötü bir halde bulunup, boşaltılması gerekmekteydi.⁷⁸ Kozahor köyünden Bahri ve Yasin Beyler, Nahiye Müdüriyeti heyetine gönderdikleri telgrafta köylerinin tehlikede olduğunu belirterek, köylerinin uygun bir yere nakledilmesini istemişlerdir.⁷⁹ Ancak köylüler yerlerini terk etmek istemiyorlardı. Daha evvel tehlike

⁷⁵ Tozlu, "Hınzorik (Taşoluk) Köyü-Tortum Heyelanı (1889)", s. 117.

⁷⁶ Tozlu, "Hınzorik (Taşoluk) Köyü-Tortum Heyelanı (1889)", s. 117.

⁷⁷ Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 5 Muharrem 1307 (2 Eylül 1889) tarihli tahrirat, COA, ŞD, 1509-3; Vilayet İdare Meclisi Üyesi Said Efendi ve Erkân-ı Harbiye Miralay Hüseyin Bey tarafından hazırlanan 24 Zilhicce 1306 (21 Ağustos 1889) tarihli rapor, COA, Y. A. RES, 49-29.

⁷⁸ Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 5 Muharrem 1307 (2 Eylül 1889) tarihli tahrirat, COA, ŞD, 1509-3

⁷⁹ Vilayet İdare Meclisi Üyesi Said Efendi ve Erkân-ı Harbiye Miralay Hüseyin Bey tarafından hazırlanan 24 Zilhicce 1306 (21 Ağustos 1889) tarihli rapor, COA, Y. A. RES, 49-29.

altında bulunduğu bildirilen Haşutvank ve Hubak köyleri için, böyle bir tehdit bulunmadığı da, yapılan keşifle anlaşılmıştır.⁸⁰

Kozahor köyünün tehdit altındaki 7-8 hanesi, köyün karşısındaki düzlüğe nakledilerek tehlikeli bölgeden uzaklaştırılması teklif edildi. Ancak, hem kaza merkezi olan hem de Tortum'un en büyük yerleşim yeri olan Nihah'ın önemi daha fazlaydı. Said Efendi ile Miralay Hüseyin Bey, Nihah'ın zaten gelişmeye müsait bir yerde olmadığını öne sürerek, kaza merkezinin buradan alınıp 100 hanelik Yukarı Liskâv köyüne taşınmasını istediler. Hatta Liskâv ahalisinden Ali ve Şevki Beyler, köylerinin kaza merkezi yapılması halinde, kendilerine ait olan 15.000 kuruşluk konaklarını, hükümete bağışlayacaklarını bildirmişlerdi. Ancak bu istek kabul edilmemiştir.⁸¹ Bu istek dışında yine kaza heyeti tarafından önceden sadrazamlığa sunulan mazbata da Nihah köyü ile hükümet konağının tehlike altında bulunması sebebiyle kaza merkezinin Tortumkale'ye nakli istenmiştir. Nihah'ın tehlikeli durumu bertaraf edilse bile zaten dar bir vadide bulunup gelişmesi ve imarı olanaksız olduğu için kaza merkezinin Tortumkale'ye naklinin gerekliliği vurgulanmıştır. Nakil gerçekleşirse hükümetin de teşvikiyle Tortumkale ahalisi tarafından buraya bir cami, tekke, hükümet konağı ve kahvehane gibi mekânların tesis ve inşa edilebileceği bildirilmiştir. Ancak bu istek a'şarın ihale zamanı olduğu bir zamanda hükümet merkezinin yerinden oynatılmasının doğru olmayacağı düşünülerek uygun bulunmamıştır. Ayrıca Tortumkale mevkinin havası vahim, illetli ve hastalıklara sebep olacak cinsten olduğu rivayet edilmekteydi.⁸² Bunun yanı sıra Narman, Tavusger, İğnavot, Şekerli, Yengücek ve Ardos nahiyelerinin Nihah'a uzaklığından dolayı bu nahiyelerde ikamet eden halkın mustarip olduğunu, kaza merkezinin Tortumkale'ye nakli halinde mesafe iki saat daha uzayacağından halkın daha büyük müşkülata düşeceği dile getirilerek bu istek kabul edilmemiştir.⁸³ 16 seneden beri Tortum kazasının merkezi olan Nihah köyüne, bu müddet zarfında ahalinin yardımıyla bir hükümet konağı, Ziraat Bankası şubesi, cami ve iptidai mektebi binası inşa edilmiştir. Bu yüzden hükümet merkezinin

---

⁸⁰ Erzurum Valisinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 5 Muharrem 1307 (2 Eylül 1889) tarihli tahrirat, COA, ŞD, 1509-3.

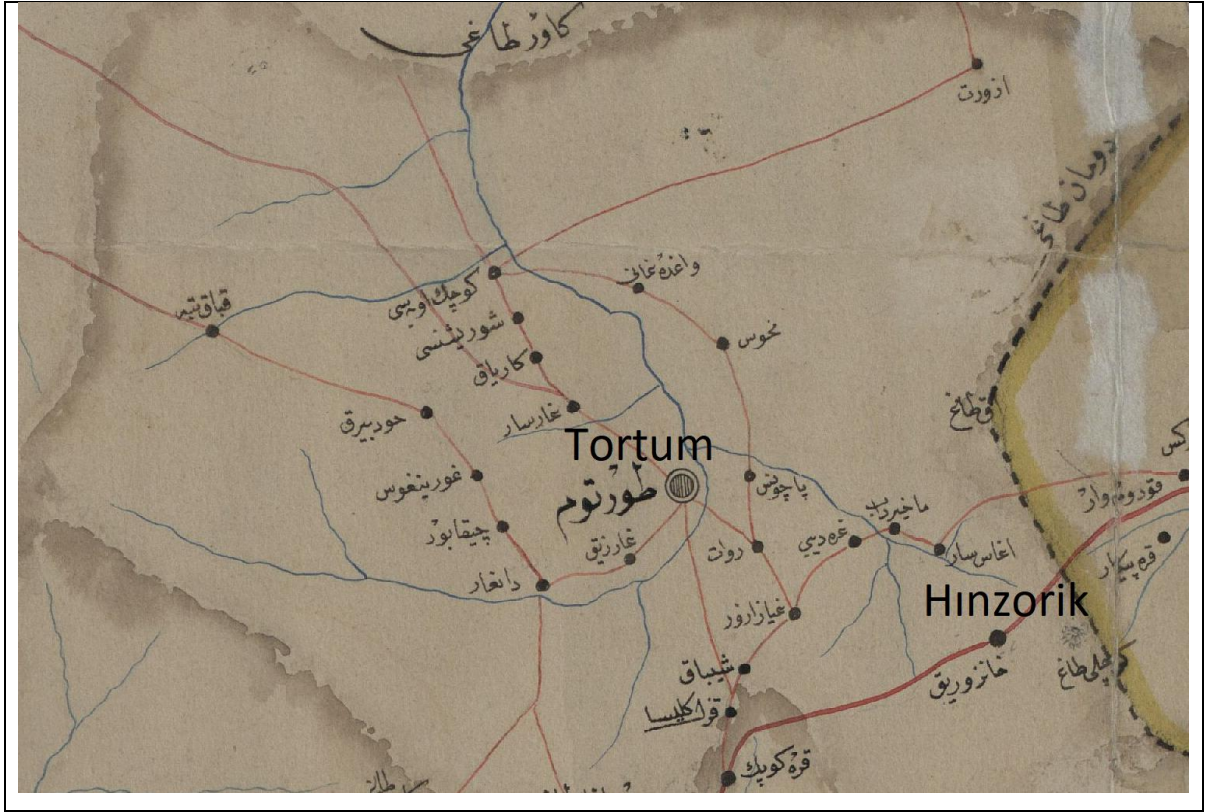
⁸¹ Erzurum Valisinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 5 Muharrem 1307 (2 Eylül 1889) tarihli tahrirat, COA, ŞD, 1509-3; Erzurum Valisinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 21 Zilhicce 1306 (18 Ağustos 1889) tarihli tahrirat, COA, ŞD, 1509-2; Vilayet İdare Meclisi Üyesi Said Efendi ve Erkân-ı Harbiye Miralay Hüseyin Bey tarafından hazırlanan 24 Zilhicce 1306 (21 Ağustos 1889) tarihli rapor, COA, Y. A. RES, 49-29.

⁸² Vilayet İdare Meclisi Üyesi Said Efendi ve Erkân-ı Harbiye Miralay Hüseyin Bey tarafından hazırlanan 24 Zilhicce 1306 (21 Ağustos 1889) tarihli rapor, COA, Y. A. RES, 49-29.

⁸³ Vilayet İdare Meclisi Üyesi Said Efendi ve Erkân-ı Harbiye Miralay Hüseyin Bey tarafından hazırlanan 24 Zilhicce 1306 (21 Ağustos 1889) tarihli rapor, COA, Y. A. RES, 49-29.

yerinin değişmemesi daha uygun görülmüştür.⁸⁴ Sonuç olarak Nihah köyü Tortum'un kaza merkezi olarak bırakıldı. Kozahor, Beldeçor ve Ağsor köylerinde tehlike arz eden evlerde kalanlar şimdilik idareten ve ileride kendilerine ev yapılmak üzere, akraba ve komşularının yanlarına yerleştirilmişlerdir. Ayrıca Nihah'taki 15 hane sahibi için de aynı şey yapılmıştır.⁸⁵

Harita 2. Hınzorik köyü

1.3.2. Narman'ın Tortum'dan Ayrılarak Kaza Olması

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra hem Osmanlı Devleti hem de Çarlık Rusyası tarafında yeni idarî yapılanmaya gidilmişti. Bu yapılanmaya göre Rusya tarafında kalan Tavusker nahiyesine bağlı sekiz köy Osmanlı tarafında kalmıştı. Bu köyleri kapsayan Erkiner/Ersis nahiyesi de Tortum'a bağlı durumdaydı. Ancak bu nahiyenin Tortum'a olan

⁸⁴ Sadarete gönderilen 25 Cemaziyülahır 1316 (10 Kasım 1898) tarihli mazbata, COA, DH. TMİK. S, 21-72; Şura-yı Devletin 10 Şaban 1317 (14 Aralık 1899) tarihli mazbatası, COA, Y. A. RES, 105-11; Şura-yı Devletin 12 Cemaziyülahır 1319 (26 Eylül 1901) tarihli mazbatası, COA, DH. TMİK. S, 35-104; Erzurum Vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 2 Muharrem 1320 (11 Nisan 1902) tarihli tahrirat, COA, DH. TMİK. S, 37-19.

⁸⁵ Erzurum Vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 5 Muharrem 1307(2 Eylül 1889) tarihli tahrirat, COA, ŞD, 1509-3; Erzurum Vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 21 Zilhicce 1306 (18 Ağustos 1889) tarihli tahrirat, COA, ŞD, 1509-2.

uzaklığından dolayı Mart 1891'den itibaren Keskim kazasına bağlanması hususunda bir takım istekler olmuştur. Erkiner/Ersis nahiyesinin Keskim kazası ile irtibatının kolay olacağı anlaşıldığından bu nahiyeye Mayıs 1891 tarihinde Tortum'dan alınarak Keskim kazasına bağlanmıştır.⁸⁶ Böylelikle Tortum'un sınırlarında bir küçülme olmuştur.

Bu küçülmenin ardından, 1893 yılında Tortum kazasına bağlı 90 köyden oluşan 25.000'e yakın nüfusa sahip ve yaklaşık 802.000 kuruş geliri bulunan ve fahri bir müdür ile idare edilen Narman nahiyesinin hükümet merkezine olan uzaklığından bahisle bura ile ilgili bir takım resmi işlemlerin gecikmeye uğradığı yönünde ahali tarafından şikâyetler başlamıştı. Narman'ın ahalisinden Mehmet Tefvik'in gönderdiği başka bir arzualde de yine kaza merkezine olan uzaklıktan bahsedilerek, nahiyenin yeterince büyük ve nüfusunun da çok olduğu belirtilerek Narman'ın merkezi İd köyü olmak üzere kazaya dönüştürülmesi istenmiştir.⁸⁷ Bu isteğin en önemli gerekçelerinden biri asayişti. Ahali, eşkıya ve şirretli kimselerin saldırısından bıkmıştı. Kaymakamlık tesis edilmesi durumunda bölgeye yeteri derecede askerî birlik ikamet edeceği için bu saldırıların da önü doğal olarak alınmış olacaktı. Bu istekler üzerine 21 Ekim 1893 yılında Narman nahiyesine bağlı İd köyü merkez olmak üzere üçüncü sınıftan bir kaymakamlık verilirse, ne kadar ödenek ayrılması gerektiğinin araştırılmasına karar verildi.⁸⁸ Bu sırada yine Narman ahalisinden bazıları İd köyünün kaza merkezi olmaya uygun bir yer olmadığına onun yerine Aha köyünün kaza merkezi yapılmasına dair Erzurum vilayetine müracaatta bulunmuşlardı. Ancak bu talep kabul görmemişti. Yapılan değerlendirmeler sonucunda kazaya dönüştürülecek Narman'ın adli memurlar maaşları için senelik 20.880 kuruş, şer'i memurlar için ise senelik 12.575 kuruş gerektiği anlaşılmıştı.⁸⁹

Sonuç olarak Narman, Tortum kazasından ayrılarak 1 Mart 1310 (13 Mart 1894) tarihinden itibaren üçüncü sınıf bir kaza haline getirildi.⁹⁰ Yeni oluşturulan kazaya atanan ilk kaymakam ise 1.250 kuruş aylıkla Akra eski kaymakam vekili Derviş Efendi oldu.⁹¹

---

⁸⁶ 11 Şaban 1308 (22 Mart 1891) tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatası, COA, MV, 63-74; Erzurum Vilayetine gönderilen 12 Şevval 1308 (21 Mayıs 1891) tarihli mazbata, COA, DH. MKT, 1835-8.

⁸⁷ Erzurum Vilayetine gönderilen 22 Safer 1311 (4 Eylül 1893) tarihli mazbata, COA, DH. MKT, 126-21; Sadareten Dâhiliye Nezaretine gönderilen 23 Muharrem 1312 (7 Temmuz 1894) tarihli tezkire, COA, BEO, 431-3230; Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 18 Muharrem 1311 (1 Ağustos 1893) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 29-4.

⁸⁸ 2 Cemaziyülevvel 1312 (1 Kasım 1894) tarihli mazbata, COA, BEO, 519-38855.

⁸⁹ Sadareten Adliye Nezaretine gönderilen 24 Recep 1317 (28 Kasım 1899) tarihli tezkire, COA, BEO, 506-37925.

⁹⁰ Dâhiliye Nezaretinin 19 Zilkade 1311 (24 Mayıs 1894) tarihli tezkiresi, COA, DH. MKT, 29-4.

⁹¹ Dâhiliye Nezareti tarafından Sadarete gönderilen 27 Cemaziyülahır 1312 (26 Aralık 1894) tarihli tezkire, Dâhiliye Nezareti tarafından Erzurum vilayetine gönderilen 10 Şaban 1312 (6 Şubat 1895) tarihli tahrirat, COA, DH. MKT, 29-4.

Nahiyelerin teşkil edilmesi sırasında, Erzurum idaresinde bulunan Karagöbek, Zağgi, Kızılkilise, Güngörmez ve sair köylerin Tortum kaza merkezine olan yakınlıklarından dolayı buraya bağlanması düşünülmüştü. Ancak anılan köylerin ahalipleri eskiden beri alışverişlerini Erzurum'da yaptıklarını ve Erzurum'a çok uzak mesafede bulunmadıklarını dile getirilerek Erzurum'a bağlı kalmak istediklerini bildirmişlerdi.⁹² Ahalinin bu isteği geri çevrilmemiş bu köyler Erzurum'a bağlı kalmışlardır. 1898 yılı itibari ile Tortum'a bağlı olan nahiye sayısı sekizdi. Bunlar; Nihah, Ahbusor, Azort, Vihik, Ödük, Haho, Kisha ve Kiğik nahiyeleriydi.⁹³

2- Kazadan Nahiye Dönüş

Uzun süredir kaza olarak idare olunan Tortum'un idarî yapısında, 1901 yılı itibarıyla değişiklik yapılmış ve Tortum nahiyeye dönüştürüldü. Bunun üzerine yöre ahalipleri Erzurum vilayet yönetimine; Tortum'un Erzurum'a uzak oluşu, köylerinin nüfusça kalabalıklığı ve gelirlerinin önemli bir yer tuttuğu gerekçesiyle tekrar kazaya dönüştürülmesi için birçok dilekçe verdi. Bu dilekçelerde özellikle Tortum'da adliye teşkilatının kaldırılmasından kaynaklanan sorunlara temas edildi. Diğer bir sorun güvenlikle alakalıydı. Ayrıca ahalinin Ziraat Bankası işlemlerinden yararlanamaması nedeniyle hazine gelirlerinde de eksiklik olacaktı. Ahalinin bu taleplerine karşı vilayet yönetimi Tortum'un diğer kazalara nispetle bulunduğu mevki açısından daha az öneme sahip olduğunu düşünüyordu. Ayrıca nahiye olarak idare edilen bu yerin kazaya dönüştürülmesi halinde müdür maaşından başka yıllık 15.006 kuruşun gerekli olduğunun farkında olan vilayet yönetimi, bu miktarın karşılanmasının mümkün olmadığını düşünmekteydi.⁹⁴

Erzurum merkez kazasına bağlanan Tortum'un, 66 köyünden çoğu o günün şartlarında Erzurum'a 20-30 saat yürüyüş mesafesinde bulunmaktaydı. Ahali adliye ve maliyedeki işlemler ve çeşitli işlerden dolayı özellikle bölgenin şiddetli ve uzun olan kış mevsiminde Erzurum'a kadar gelmekte ziyadesiyle zorlanmaktaydı. Tortum'un yanı sıra Ova kazası da lağvedilmiş; böylelikle Erzurum'a bağlı köy sayısı 220'yi geçmişti. Bu kadar köyün doğrudan doğruya merkezden idaresi oldukça zorlayıcıydı. Ayrıca Tortum kazasının, 1897 senesinden 1900 senesi sonuna kadar dört senelik geliri 3.253.719 ve tahsilâtı 3.033.908 kuruş olduğu halde, 1901 senesinden 1904 senesine kadar dört senelik

⁹² Erzurum Valisinin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 8 Rebiyülahir 1315 (6 Eylül 1897) tarihli tezkire, COA, DH. TMIK. S, 14-23.

⁹³ **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1315**, s. 206.

⁹⁴ Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 3 Zilhicce 1321 (20 Şubat 1904) tarihli tahrirat, COA, DH. TMIK. S, 52-44.

geliri 3.106.290 ve tahsilâtı 2.591.778 kuruşa düştüğü vilayet muhasebe kaydından anlaşılmıştı. Tasarruf etmek amacıyla yapılan idarî değişiklikte istenilen sonuç alınamamış ve 1904 yılında Tortum'un tekrar üçüncü sınıftan kaza haline dönüştürülmesine karar verilmiştir.⁹⁵

Tablo. 1 Yıllara göre Tortum'un idarî şeklindeki değişiklikler

Tortum		Bağlı olduğu yer		
Yıllar	Statüsü	Kaza	Sancak	Vilayet
1870	Nahiye	İspir	Erzurum	Erzurum
1878	Nahiye	Bayburt	Erzurum	Erzurum
1879	Nahiye	Erzurum	Erzurum	Erzurum
1881	Kaza	-	Erzurum	Erzurum
1901	Nahiye	Erzurum	Erzurum	Erzurum
1904	Kaza	-	Erzurum	Erzurum

3. Tortum İdarecileri

Osmanlı Devleti güçlü bir merkezi ve taşra teşkilatı üzerinde yükselmiştir. Devlet zayıflamaya başlayınca doğal olarak taşra teşkilatında da ciddi sorunlar baş göstermiştir. Taşra idaresindeki eksiklikleri gidermek üzere bazı tedbirler alınmasına rağmen bu hususta başarı sağlanamamıştır.⁹⁶

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde Osmanlı Devleti bir dizi idarî, adlî ve malî reformlara imza atmıştı. Sultan II. Mahmut döneminde yapılan düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın ilan (1839) ile önemli bir dönüşüm içerisine girilmişti. Bu düzenlemelerden biri, Tanzimat'ın ilanından sonra vergi toplamadaki adaletsizliklerin giderilmesi maksadıyla, iltizam usulünün yerine muhassıllık uygulaması getirilmesiydi. Ancak muhassıllık uygulamasından ülke genelinde istenilen sonuç elde edilememiş, bu sebeple 1842 yılında eski usule geri dönmüştü. İki yıl gibi bir süre denenen bu yöntemden sonra idarî yapıda yeni değişiklikler yapılarak eyalet, sancak ve kaza idarî birimleri oluşturulmuştu. İdarî birimlerden; eyaletler vali, sancaklar kaymakam, kazalar ise kaza

⁹⁵ Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 16 Cemaziyülevvel 1325 (27 Haziran 1907) tarihli tahrirat, COA, DH. TMİK. S, 64-23.

⁹⁶ Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 2, sayı 1, s. 29.

müdürü tarafından idare edilecekti.⁹⁷ Tortum kazası da bir süre müdürler tarafından idare edilmiştir.

Osmanlı taşra idaresindeki düzensizliklerin giderilmesi için ciddi çabalar sarf edilmiş, ancak sorunlar tümüyle giderilememiştir. Bu nedenle Osmanlı taşra teşkilâtında daha köklü bir yapılanma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. 1864 ve 1871 vilayet nizamnameleriyle bu ihtiyaca cevap verilmeye çalışılmıştır. 1864 Vilayet Nizamnamesi'yle eyaletler kaldırılarak, yerine livalardan oluşan vilayet üniteleri kuruluyordu. Nizamname, büyük ölçüde Fransa taşra yönetim sisteminden yararlanılarak hazırlanmıştı.⁹⁸ 1871 Vilayet Nizamnamesi'nde ise göze ilk çarpan yenilik, idarî taksimatın açık bir şekilde beşe çıkarılmasıdır. Birinci maddede vilayetlerin livalara, livaların kazalara, kazaların nahiyelere ve nahiyelerin de köylere ayrılacağı belirtilmiştir.⁹⁹ Vilâyet merkezinde valiler bulunurken, livâ denilen sancak biriminde mutasarrıf görev yapacak, kazâ yönetimi ise kaymakam denilen memur tarafından yürütülecekti. Nahiyelerde müdür mülkî amir olacaktı. Köyler seçimle gelen muhtarlar tarafından yönetilen en küçük idarî birim olarak bırakılmıştı.¹⁰⁰ 1881 de kaza olan Tortum'da bu statüde kaldığı müddet boyunca kaymakamlar tarafından yönetilmiştir.

Elimizdeki veriler doğrultusunda, Tortum'daki idareciler kısmında sadece müdürler ve kaymakamlar ele alınarak incelenmiştir.

3.1. Müdür ve Kaymakamların Tayin Şekilleri

6 Nisan 1867 tarihli İdare-i Nevâhi Nizamnâmesinde, nahiyeler hakkında oldukça farklı bir düzenleme ortaya konulmuştur. Buna göre kaza dahilinde bulunan köy ve çiftlikler, birbirlerine olan uzaklık ve münasebetlerine göre bir veya birkaç daireye bölünerek nahije birimi oluşturulacaktı. Bu düzenleme ile yeni nahiyeler oluşturulmaya başlandı. Nahije yönetiminin statüsünü belirleyerek daha etraflı bir biçimde düzenleyen ve taşra yönetiminin bir kademesi haline getiren 1871 tarihli Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi'dir. Bu nizamnâmeye göre; bir merkezin nahije olabilmesi için nahije dairesine girecek köy ve çiftliklerde en az 500 erkek nüfus olması gerekiyordu. Her nahiyenin bir müdürü ve müşavere heyeti olarak bir nahije meclisi bulunacaktı. Nahije

---

⁹⁷ Naim Ürkmez, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti'nde Kaza Yönetimi (Belen Örneği)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, cilt 9, sayı 42, s. 821.

⁹⁸ Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", s. 29.

⁹⁹ Nazım Kartal, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı'da Mülki İdare", **Akademik Yaklaşımlar Dergisi**, cilt 4, sayı 1, 2013, s. 15.

¹⁰⁰ Fatih Sadık Torun, "Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci (1842- 1876)", **Karadeniz Araştırmaları**, sayı 32, 2012, s. 94.

müdürünü vali tayin edecek ve Dâhiliye Nezâreti onaylayacaktı. Müdürler adlî ve hukukî işlere karışamadıkları gibi köy muhtarları ve ihtiyar meclislerinin görevlerine de müdahale edemeyeceklerdi. Çünkü nahiye, köyün üst idarî kademesi değildi. Köyün üst idarî kademesi kazaydı.¹⁰¹

Müdürün başlıca görevi, vergi salınması ve toplanması gibi işlemlerde tahsildarlara yardımcı olmak, gerektiğinde güvenlik için zabıta makamlarına başvurmak ve onlara yardımcı olmaktır. Ayrıca Nahiye Meclisine başkanlık eden Müdür, vilayet yönetiminin üst kademelerine karşı nahiyenin mülki amiri olarak sorumludur.¹⁰²

Tortum müdürlerini Erzurum valileri tayin etmiş bu müdürler Dâhiliye Nezareti'nin onayından sonra göreve başlamıştır. Tortum kaymakamlarının tayini ise 1869 yılına kadar vilayetin önerisi üzerine Meclis-i Vâlâ veya Şura-yı Devlet kararına dayanarak padişah onayı ile mümkün olmuştur. Bu tarihten sonra, kaymakamların tayini, vilayetin önerisi, İntihab-ı Memurîn Komisyonunun mütalaası ve Dâhiliye Nezaretinin görüşüne dayanarak padişah onayı ile mümkün olmaktadır. Meşrutiyetin 1908'de yeniden ilanından sonra kaymakamlar, İntihab-ı Memurîn Komisyonunun önerisi ve dâhiliye nazırı, sadrazam ve padişahın imzalarını taşıyan üçlü kararname niteliğindeki iradeler ile atanmıştır.

Tortum'a atanan kaymakamlar genellikle yakın çevrede görev yapanlar arasından seçilmiş, tayin yoluyla görevden alındıklarında da genellikle yakın çevredeki kaymakamlıklara gönderilmişlerdir. Çoğunlukla bölge kültürünü ve insanını genel itibariyle tanıyan kaymakamlar aynı çevrede becayiş yoluyla değiştirilmiştir.¹⁰³ Mesela Keskim kazası kaymakamı Mustafa Fehmi Efendi'nin görülen lüzum üzerine 9 Nisan 1892'de Tortum kazası kaymakamı Fahreddin Efendi ile becayişlerine karar verilmiştir.¹⁰⁴ Tortum'a yakın olduğu için becayişler ve nakiller çoğunlukla Tercan ve Keskim kazaları ile olmaktadır. Bu kazalar dışında Bor, Ladik, Siverek kazalarında görev yapan kaymakamlar da Tortum'a tayin edilmiştir.

3.2. Müdür ve Kaymakamlardan Beklenenler

Kaymakamların ve müdürlerin gayretli, çalışkan, iktidar ve kişilik sahibi, dirayetli, tecrübe sahibi olmaları ve vergileri zamanında toplayıp, askerlik yükümlülüğü olan kişileri

---

¹⁰¹ Muttalip Şimşek, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Taşra Teşkilatında Nahiye Yönetimi: Kırelî Örneği", **Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, sayı 2, 2017, s. 57.

¹⁰² Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", s. 44.

¹⁰³ Ürkmez, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti'nde Kaza Yönetimi (Belen Örneği)", s. 822-823.

¹⁰⁴ COA, DH. MKT, 1945-116.

tespit ve sevk etmeleri beklenmekteydi.¹⁰⁵ Mesela Tortum kazasında müdürlük yapan Hacı Yusuf Ağa'nın istifası üzerine buraya ehliyetli ve dirayetli birinin tayin edilmesinin gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Bu vasıflara sahip olan Abdullah Efendi müdür tayin edilmiştir.¹⁰⁶ Yine vefat eden Tortum Kazası Müdürü Mehmet Ağa'nın yerine ehil ve erbab bir müdürün tayini gerektiğinden hem işinde başarılı hem de mevkiye hakim olan Keskim kazası müdürü Ömer Bey tayin edilmiştir.¹⁰⁷ Yine Tortum kazası müdürlerinden biri olan Mahmut Ağa işlerinde yavaş ve beceriksiz olduğundan dolayı azledilmiştir. Yerine de hanedandan mevkiye hâkim ve işinde ehil olan Ömer Bey vekâleten tayin edilmiştir. Yerliden müdür tayin olunmaması hakkında alınan karara aykırı olsa da, Tortum'un Ordu-yı Hümayûn merkezine yakınlığından dolayı mevki olarak önem arz etmesi bu tayine izin verilmesinde mühim bir etken olmuştur.¹⁰⁸

Görevinde zayıflık gösterenler görevden uzaklaştırılırken, işini layıkıyla yapanlar da ödüllendirilmiş, zaruret içinde olanlara da merhamet gösterilerek daha uygun bir memuriyete tayin edilmiştir. Mesela Tortum'un eski müdürlerinden Süleyman Ağa'nın, 40 sene boyunca bulunduğu bütün memuriyetlerde güzel ve gayretli hizmetlerinin olduğu görüldüğü için zaruret ve fakir hali sebebiyle haline münasip bir memuriyetle istihdam edilmesine karar verilmiştir.¹⁰⁹

3.3. Müdür ve Kaymakamların Usulsüzlükleri Hakkında Yapılan Şikâyetler

Müdür ve kaymakamlar, yörenin havasına-suyuna alışamama, maaş yetersizliği, maaşı veya makamı yüksek kaymakamlığa tayin edilme ve istifa gibi sebeplerle görevlerinden ayrılmaktaydılar veya tayin edildikten sonra kendi sınıfları dâhilinde olmayan yerlere gitmek istemeyip başka bir yere tayin edilmelerini talep etmekteydiler.¹¹⁰ Mesela Tortum Kazası müdürü Hasan Ağa'nın istifası üzerine boş kalan müdürlüğe Hacı Yusuf Ağa tayin edilmiştir. Ancak Hacı Yusuf Ağa, Tortum'un havası ve suyunun

¹⁰⁵ Ürkmez, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti'nde Kaza Yönetimi (Belen Örneği)", s. 823.

¹⁰⁶ Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 11 Ramazan 1309 (9 Nisan 1892) tarihli tezkire, COA, A. MKT. MVL, 59-42.

¹⁰⁷ 18 Rebiyülahır 1274 (6 Aralık 1857) tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası, COA, İ. MVL, 384-16815.

¹⁰⁸ COA, İ. MVL, 323-13781.

¹⁰⁹ COA, DH. MKT, 322-51.

¹¹⁰ Tortum kaymakamı Şefik Efendi hakkında uygun olmayan davranışlarda bulunduğu dair şikâyetler gelmesi üzerine, Şefik Efendi ile Erciş kaymakamı Refet Efendi'nin yer değiştirilmesi için izin istenmiştir. 11 Rebiyülahır 1319 (28 Temmuz 1901) tarihli Dâhiliye Nezareti'nden Van Vilayetine gönderilen tahrirat, COA, DH. MKT, 2515-29. Ancak Erciş'in 1. sınıftan kaymakamlık olduğundan, Refet Efendi'nin 3. Sınıftan kaymakamlık olan Tortum'a naklinin adaletli olmayacağı bildirilmiştir. Refet Efendi'de çektiği bir telgrafta sınıfı dâhilinde bir yere tayinini istemiştir. Böylelikle 11 Cemaziyülahır 1319 (25 Eylül 1901) tarihinde Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tezkire ile Şefik Efendi azledilerek yerine Bor kaymakamı Lütfi Bey tayin edilmiştir. COA, A. MKT. MHM, 685-1.

mizacına ters olduğunu ileri sürerek Ağustos 1852’de istifa etmiştir.¹¹¹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla görevi başındayken vefat eden bir kişi vardı. Diğerleri genellikle ya azledilmişler ya da becayış yoluyla başka yere tayin edilmişlerdir. Tortum’da kaymakamlar genel olarak görevini layığıyla yapmama, yargılanma, hakkında yapılan şikâyetler, adaba aykırı davranışlar, usulsüzlük, rüşvet alma ve kanuna aykırı hareket etmek gibi gerekçelerle azledilmişlerdir.

Kaymakamlar görevlerini iyi yapmakla kalmayıp, görev yaptıkları muhitteki ahali, ileri gelenler ve bağlı buldukları valiler ile iyi ilişkiler kurmak zorunda idiler. Özellikle 1858 yılında yayınlanan nizamnameden sonra eyaletin her işinden sorumlu olan valiler, kendilerine bağlı olan kaymakamları denetleme ve görevden alma yetkisine sahip olmuşlardı. Mahalli seçkinlerle iyi ilişki kuramayan kaymakamlar, çoğunlukla bölge halkını da kaybetmekteydi. Çünkü mahalli seçkinlerden etkilenen halk, kaymakama karşı tavır alıp, onun aleyhinde şikâyette bulunabilmekteydi. Bunun yanında bağlı buldukları valilerle ilişkilerinin bozulması, görevden alınma, daha kötü bir yere sürülme ve sicilinin bozulması gibi istenmeyen neticeler doğurabilmekteydi.¹¹²

Mesela yaklaşık bir yıl kadar Tortum kaymakamlığı yapan Mehmet Efendi, Handeresi harabesinde yerleşmiş olan muhacirden Arif isimli bir kimseden usulsüz olarak harcırah adıyla 14 Osmanlı altını almıştır. Bu olayın duyulması üzerine Mehmet Efendi’den 14 altın geri alınmış ve Mehmet Efendi, Mayıs 1883 tarihinde Şura-yı Devlet kararıyla memuriyetten alınarak 20 gün hapis cezasına çarptırılmıştır. Mehmet Efendi’den boşalan yere Tercan Kazası Kaymakamı Salih Zeki Efendi tayin edilmiştir.¹¹³

Azledilen kaymakamlar çoğu zaman azledilmelerine dilekçe ile itiraz edip durumlarını dile getirerek başka bir yere tekrar tayin edilmelerini istemişlerdir. Yapılan incelemeler sonucunda azil sebeplerine göre ya olumlu cevap verilerek sınıfı dâhilinde başka bir yere tayin edilmişler ya da sebepler ağır bulunduğu için olumsuz cevap verilerek tayin işlemleri gerçekleştirilmemiştir.

---

¹¹¹ 2 Rebiyülevvel 1269 (14 Aralık 1852) tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası ve 6 Rebiyülevvel 1269 (18 Aralık 1852) tarihli irade-i seniyye, COA, İ. MVL, 256-9537.

¹¹² Ürkmez, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti’nde Kaza Yönetimi (Belen Örneği)”, s. 824.

¹¹³ Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 15 Şevval 1300 (19 Ağustos 1883) tarihli tezkire, COA, İ. DH, 893-71079; Salih Zeki Efendi’nin 1887 tarihinde halen Tortum kaymakamı olduğu 1304 tarihli Erzurum Vilayet Salnâmesi’nden teyid edilebilir. **Salname-i Vilayet-i Erzurum**, 1304, s. 243.

Eylül 1889'da Tortum'a aylık 1250 kuruş maaş ile kaymakam olarak tayin edilen Tercan eski kaymakamı Mehmet Yemeni Bey¹¹⁴, 1891 yılına kadar bu görevini sürdürmüştür. Ancak bu tarihten sonra, yavaş ve tembelliğinden dolayı azledilen Mehmet Yemeni Bey'in yerine Mehmet Fahreddin Efendi tayin edilmiştir.¹¹⁵ 1 Ağustos 1892 tarihinde Yemeni Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği arzuhalde, 13 ay önce rehavet gösterdiği için kaymakamlıktan alındığını ancak 18 ay boyunca memuriyetini en iyi şekilde yerine getirdiğini hatta Mecidiye Nişanı ile ödüllendirildiğini ifade etmiştir. Kadrosuz kalması durumunda ailesinin perişan olacağını dile getiren Mehmet Yemeni Bey, yakın bir vilâyete tayin edilmesini istemiştir. İntihab-ı Memurin Komisyonunun, Mehmet Yemeni Bey'in rehavet isnadıyla azlettiğinin anlaşılmasına rağmen Şura-yı Devlet tarafından "istihdamına mani bir hali olmadığından tekrar sınıfı dâhilinde bir kaymakamlığa tayin edilebileceğine" dair karar verilmiştir.¹¹⁶ Netice itibariyle Mehmet Yemeni Bey, Şubat 1894 tarihinde Ankara vilayetine bağlı Çubukabad kazasına kaymakam olarak atanmıştır.¹¹⁷

1892-1896 yılları arasında Tortum'da kaymakamlık yapan Mustafa Fehmi Efendi hakkında birçok şikâyet dilekçesi gelince azledilmiştir. Mustafa Fehmi Efendi'nin azliyle yerine Mülkiye Mektebi mezunlarından Siverek Kaymakamı Şevket Efendi tayin edilmiştir.¹¹⁸

Mustafa Fehmi Efendi'nin azli şu sebeplere dayanmaktaydı: Tortum'a bağlı Ödük köyünden 1894 senesi zarfında 200 küçükbaş hayvanın vergisi olarak 1.400 kuruş belirlenmişti. Bu vergi, 28 Haziran 1894 tarihine kadar küçükbaş hayvan sahiplerinden, Mal Müdürü Fehmi Efendi ile kaymakam tarafından tahsil edilmişti. Ancak Kaymakam Mustafa Fehmi Efendi, tahsil edilen bu verginin 620 kuruşunu zimmetine geçirmişti. Ayrıca ağnam-ı mektûme (gizlenen vergi) sebebiyle Ödük ahalisinden kazaya getirilenlerden 600 kuruş alıp bunları salıvermişti. Ardından Ödük köyünden bakaya olmadığını bildirmiştir. Nihah ve Pethar köylerinin 1894 yılı mültezimi Şerif Bey'in borcuna karşılık, Tortum'daki Bidayet mahkemesi tarafından haciz ile müzayedeye verilen

---

¹¹⁴ Dâhiliye Nezareti tarafından Erzurum vilayetine çekilen 13 Muharrem 1307 (9 Eylül 1889) tarihli telgraf, COA, DH. MKT, 1655-69; Dâhiliye Nezareti tarafından Erzurum vilayetine çekilen 28 Muharrem 1307 (24 Eylül 1889) tarihli telgraf, COA, DH. MKT, 1660-60.

¹¹⁵ COA, DH. MKT, 1881-89.

¹¹⁶ İntihab-ı Memurin Komisyonuna gönderilen 11 Muharrem 1310 (5 Ağustos 1892) tarihli mazbata, COA, ŞD, 2955-19; COA, BEO, 61-4522.

¹¹⁷ Sadareten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 29 Receb 1311 (5 Şubat 1894) tarihli tezkire, COA, BEO, 355-26564.

¹¹⁸ Sadareten Dâhiliye Nezaretine gönderilen 30 Rebiyülahır 1314 (7 Ekim 1896) tarihli tezkire, COA, A. MKT. MHM, 679-11.

malların Mustafa Bey tarafından alınmak üzere iken vergi ve tahrirat kâtipleri Hakkı ve Şamil Efendilerin vekil tayiniyle icranın ertelenmesi için emir vermiş. Güya alıcı bulunamadığı için bu mallara yeni fiyat belirlenmesi isteği hakkındaki yazısına vilâyetten gelen cevapta talibi varken verilmediği duyulduğundan artırma ile kazanılan paraların gönderilmesi istenmiştir. Hamidiye köyünden Ali Efendi, herhangi bir hükmü olmayan tapu belgeleri ile Kızılbordu isimli yaylakta tasarruf iddiasında bulunmuştu. Buna karşın Kaymakam Mustafa Fehmi Efendi, Ali Efendi'nin yaylayı idaresinde bulundurduğu müddet için kullanım bedeli olarak ondan 6.500 kuruş alarak zimmetine geçirmişti. Vilayet İdare Meclisi tarafından alınan “tapu senetlerinin iptaline dair” karara rağmen, Kaymakam Mustafa Fehmi Efendi, Naib Sabri ve Mal Müdürü Fehmi Efendi, Ali Efendi'ye tekrar tapu senedi vermişti. Yine kaymakam Mustafa Fehmi Efendi, mültezimlerden olan Molla İbrahim'in aşardan olan borcuna mahsuben adamı Cafer ile mal sandığına gönderdiği 400 kuruş ve diğer mültezim Osman Bey'in biraderi Şevket Bey'in devlet hazinesine olan borcu için Nik köyü hasılatından aldığı 300 kuruşu mal sandığına teslim etmemiş. Başka mültezimlerden Avni, Sırrı, Ahmet Fotan ve Derviş Beyler ile Derviş Bey'in kefilleri Ahmet, Mehmet ve Mahmut'un 1890-1891 seneleri aşarından zimmetleri olduğu ve kefillerinin emlak ve arazisi hacizli bulunduğu, maliyelerinin gücü anlaşılmadığı halde 1892 ve 1894 senelerinde aşar ihale edilmiştir. Bunların dışında bazı mültezimlerinde zimmetlerindeki paralar kaymakam tarafından mal sandığına teslim olunmuş gibi gösterilmiş ancak teslim edilmemiştir. Bu sebeplerle kaymakam Mustafa Fehmi Efendi ile bu işe karışmış olan bütün memurlar vilâyet tarafından muhakemeye alınmıştır. Bütün bu suçlamalara rağmen çoğunun gerçekliği sabitleştirilememiş ancak kaymakamın azlini de engelleyememiştir.¹¹⁹

Mustafa Fehmi Efendi'nin tekrar bir yere tayin edilme isteği üzerine istifa eden Terme Kaymakamı İbrahim Fevzi Efendi'nin yerine tayin edilmesi düşünülmüştür. Ancak Mustafa Fehmi Efendi'nin şikâyet olunan durumları tekrarlama ihtimali göz önünde bulundurularak bu tayinden vazgeçilmiştir.¹²⁰

Tortum Kaymakamı Şevket Efendi ile Tercan Kaymakamı Asaf Bey'in yer değiştirmesi gündeme gelmiştir. Ancak Diyadin kaymakamlığına tayin edilen, Mülkiye

---

¹¹⁹ Sadarettten Dâhiliyeye gönderilen 8 Şaban 1314 (12 Ocak 1897) tarihli tezkire, COA, BEO, 894-67024.

¹²⁰ Dâhiliye Nezaretinin tezkiresi, COA, DH. MKT, 2180-122; Sadaret Tezkiresi, COA, BEO, 1301-97530

Mektebi mezunlarından Emin Şükrü Efendi Diyadin'e gitmek istemeyince Tortum'a nakledilmiştir. Asaf Bey'de Suriye'nin Hamidiye kaymakamlığına tayin edilmiştir.¹²¹

1898-1900 yılları arasında Tortum kaymakamlığı yapan Emin Şükrü Efendi, bir jandarma nazırını darp ettiği, yiyip içip hanesinden çıkmadığı, çıksa da bir iş yapmadığı, askeri taraflarla ayrılık peyda ettiği, binbaşının oğulları ile damadını tutukladığı gibi fiiliyetlerinden dolayı azledilmiştir. Yerine de Mülkiye Mektebi mezunlarından Şefik Efendi, 1.125 kuruş aylıkla tayin edilmiştir.¹²²

Tortum kaymakamlığından ayrılan Emin Şükrü Efendi'nin mağduriyetini anlattığı arzuhali üzerine yapılan araştırmada olumsuz davranışları yüzünden azledildiği anlaşılmıştır.¹²³ Buna rağmen Emin Şükrü Efendi'nin muhtaç durumda olmasından dolayı kendisine bir sonraki senenin tertibinden 200 kuruş verilmesine müsaade edilmiştir.¹²⁴ Zaruretinin devam ettiğini bildiren Emin Şükrü Efendi'nin Diyadin ve Tortum kazalarında bulunduğu senelerde birçok vukuatı olmasına rağmen¹²⁵ istihdamına engel bir durumunun olmadığına anlaşılması üzerine sınıfı dâhilinde bir kaymakamlığa tayin edilmesi uygun görülmüştür.¹²⁶ Bunun üzerine Emin Şükrü Efendi, Talat Efendi'nin istifasıyla boşalan Ovacık'a kaymakam olarak tayin edilmişti.¹²⁷

1900-1901 yılları arasında Tortum kaymakamlığı yapan Şefik Efendi, yiyip içip uygun olmayan davranışlarda bulunduğu ve alkollü içeceklerin ruhun gıdası olduğunu savunarak bazı kâtiplerin de aklını çeldiği için ahali tarafından şikâyet edilmiştir. Bunun

---

¹²¹ Şefik Efendi'nin 1898 yılında Tortum kaymakamı olduğu 1315 (1898) tarihli Erzurum Vilâyet Salnamesinden teyit edilebilir. **Salname-i Vilâyet-i Erzurum**, 1315; COA, ŞD, 2690-64, 4 Şevval 1316 (15 Şubat 1899) tarihli Şura-yı Devlet mazbatası. COA, DH. MKT, 2152-39, 10 Şaban 1316 (24 Aralık 1898). Dâhiliye nezaretinden Erzurum Vilâyetine gönderilen 10 Şaban 1316 (24 Aralık 1898) tarihli şukka, COA, DH. MKT, 2152-40. Sadareten Dâhiliye Nezareti Teftiş Komisyonu Başkanlığına gönderilen 14 Zilkade 1316 (26 Mart 1899) tarihli tezkire, COA, A. MKT. MHM, 683-60.

¹²² Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 29 Muharrem 1318 (29 Mayıs 1900) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 2351-137 ve 27 Rebiyülahir 1318 (24 Ağustos 1900) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 2394-87; Dâhiliye Nezaretinden Erzurum Vilâyetine gönderilen 8 Rebiyülahir 1318 (5 Ağustos 1900) tarihli mazbata, COA, DH. MKT, 2384-95.

¹²³ Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 22 Şevval 1318 (12 Şubat 1901) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 2451-90; Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 29 Zilkade 1318 (20 Mart 1901) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 2464-20; Dâhiliye Nezaretinden Erzurum Vilâyetine gönderilen 2 Zilhicce 1318 (23 Mart 1901) tarihli tahrirat, COA, DH. MKT, 2464-57.

¹²⁴ COA, BEO, 1648-123559, 28 Zilhicce 1318 (18 Nisan 1901); Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 28 Zilhicce 1318 (18 Nisan 1901) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 2473-129.

¹²⁵ Dâhiliye nezaretinden Erzurum Vilâyetine gönderilen 10 Safer 1319 (29 Mayıs 1901) tarihli şukka, COA, DH. MKT, 2490-115; Dâhiliye nezaretinden Erzurum Vilâyetine gönderilen 16 Rebiyülahir 1319 (2 Ağustos 1901) tarihli şukka, COA, DH. MKT, 2517-73; Dâhiliye nezaretinden Erzurum Vilâyetine gönderilen 2 Recep 1319 (15 Ekim 1901) tarihli şukka, COA, DH. MKT, 2544-110.

¹²⁶ Dâhiliye Nezareti'nden Memurin-i Mülkiye Komisyonu Başkanlığına gönderilen 28 Safer 1319 (16 Haziran 1901) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 2498-47.

¹²⁷ Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 27 Rebiyülevvel 1319 (14 Temmuz 1901) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 2510-26.

üzerine Şefik Efendi ile Lice Kaymakamı Arif Efendi'nin yer değiştirmesi düşünülmüştür.¹²⁸ Ancak Şefik Efendi'nin, aynı dönemde tayini gerçekleşmeyen Erciş Kaymakamı Refet Efendi ile becayiş edilmesi gündeme gelmişti. Van vilâyetinden gelen tahriratta Erciş'in birinci sınıftan kaymakamlık olduğundan Refet Efendi'nin üçüncü sınıftan kaymakamlık olan Tortum'a naklinin adaletli olmayacağı bildirilmiştir. Refet Efendi de çektiği bir telgrafla sınıfı dâhilinde bir yere tayinini istemiştir. Bunun üzerine Tortum kaymakamlığına 1.125 kuruş aylıkla Bor Kaymakamı Lütfü Bey tayin edilmiştir.¹²⁹

Son memuriyeti olan Tortum kaymakamlığından ayrılan Şefik Efendi'nin mağduriyetini anlattığı arzuhali üzerine yapılan araştırmada Şefik Efendi'nin içki içtiği ve yapılan uyarılara rağmen bu alışkanlığı bırakmadığı için azledildiği anlaşılmıştır.¹³⁰ Şefik Efendi'nin Şura-yı Devlete gönderdiği arzuhalde kaymakamlık görevinde bulunduğu sırada yaptığı bütün hizmetleri anlatarak yeniden istihdam edilmesini istemiştir.¹³¹ Şefik Efendi'nin, kaymakamlıktan ayrılma sebepleri incelendiğinde yeniden istihdamına engel olmadığından sınıfı dâhilinde bir kaymakamlığa tayininin mümkün olduğu bildirilmiştir.¹³²

1901'de Tortum kaymakamlığına tayin edilen Lütfü Bey 6-7 ay görev yaptıktan sonra istifa ederek Rusya'ya firar etmiştir.¹³³ Kafkasya Valisi tarafından gönderilen telgrafta, Ömer Lütfü'nün Batum'dan Hocabey yoluyla akşam hareket edecek olan Rus vapuru ile Avrupa'ya geçmek niyetinde olduğu bilgisi verilmiştir.¹³⁴ Batum Baş Şehbenderliğinden Petersburg sefaretine gönderilen tahriratta¹³⁵ Ömer Lütfü hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Batum'da bulunan Otel Dü Fransa'da kalmakta olan Ömer Lütfü'yü açık kurşuni renginde elbiseli, büyücek hasır şapkalı, otuz-otuz beş yaşlarında,

---

¹²⁸ Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 4 Rebiyülahir 1319(21 Temmuz 1901) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 2512-52.

¹²⁹ Dâhiliye Nezaretinden Van Vilâyetine gönderilen 11 Rebiyülahir 1319 (28 Temmuz 1901) tarihli şukka, COA, DH. MKT, 2515-29; Sadareten Dâhiliye Nezareti Teftiş Komisyonu Başkanlığına gönderilen 11 Cemaziyülahir 1319 (25 Eylül 1901) tarihli tezkire, COA, A. MKT. MHM, 685-1; Dâhiliye Nezaretinden Erzurum Vilâyetine gönderilen 26 Receb 1319 (8 Kasım 1901) tarihli şukka, COA, DH. MKT, 2553-74.

¹³⁰ Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 27 Ramazan 1319 (7 Ocak 1902) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 2574-19.

¹³¹ Tortum Kaymakamı Şefik Efendi'nin Şura-yı Devlete gönderdiği 27 Ramazan 1319 (7 Ocak 1902) tarihli arzuhali, COA, ŞD, 3012-44.

¹³² Sadareten Dâhiliye Nezaretine gönderilen 29 Şevval 1319 (8 Şubat 1902) tarihli tezkire, COA, BEO, 1793-134422; Dâhiliye Nezaretinden Memurin-i Mülkiye Komisyonu Reisliğine gönderilen 16 Zilkade 1319 (24 Şubat 1902) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 2592-65.

¹³³ Baş kitabete gönderilen 25 Safer 1320 (3 Haziran 1902) tarihli tezkire, COA, Y. PRK. ASK, 182-25; Erzurum Vilâyetine gönderilen 27 Safer 1320 (5 Haziran 1902) tarihli şifre telgraf sureti, COA, DH. MKT, 518-78; COA, Y. A. HUS, 432-28.

¹³⁴ Batum Baş Şehbenderliği Vekâletinden Hariciye Nezaretine 8 Temmuz 1902 tarihinde çekilen telgraf, COA, DH. MKT, 516-37.

¹³⁵ COA, DH. MKT, 516-37.

kumral sakallı, ela gözlü, gözlüklü ve havanın etkisiyle yüzü biraz esmerleşmiş olarak tasvir etmişlerdir. Aynı belgede Rusya'ya firar ettikten sonra Oltu'ya oradan da Kars'a giderek 15 gün kaldıktan sonra Tiflis'e geçtiği burada da 8 gün kaldıktan sonra Batum'a geldiği bilgisi verilmiştir. Baş şebender, Ömer Lütfü ile yapılan görüşmede ona, Osmanlı Devleti'ne geri dönmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Ömer Lütfü, Avrupa'ya firar meselesini uzun zamandan beri düşündüğünü, sınıra yakın olan Tortum'a da firar amacıyla geldiğini belirterek geri dönme fikri olsaydı bu kadar külfeti çekmeyeceğini ve Anadolu'nun çoğu yerinde memurluk yaptığı zamanlar hakkındaki işlemlerden tedirgin olduğundan dönemeyeceğini söylemiştir. Batum'da görüştüğü bazı memurlara babası Fikri Paşa'nın güya hükümet tarafından öldürüldüğünü, kendisinin de Anadolu içlerine sürgün edildiğini bu yüzden firar etmeyi düşündüğünü belirtmişti. Teslim edildiği takdirde idam veya ömür boyu kaleye kapatılacağını ifade etmiştir.¹³⁶

Ömer Lütfü Bey'in Sadarete gönderdiği arzuhalinde, Mülkiye Mektebi'nden mezun olduğunu, Paris Hukuk ve Siyaset İlimleri mekteplerini tamamlayarak İstanbul'a döndüğünü ancak kendisinin Anadolu'nun ücra yerlerinde tahrirat müdürlüklerine gönderildiğini, son olarak Tortum kaymakamlığında istihdam edildiğini dile getirmiştir. Bu kazanın 30 haneden ibaret olan merkezinde yaşamaktan mustarip olduğu için istifa ederek Avrupa'ya gittiğini belirtmiştir. Daha önce kendisine yapılan haksızlıklardan dolayı birçok şikâyette bulunduğunu ancak hiçbir sonuç alamadığını dile getirerek ülkeyi terk ettiğini ifade etmiştir. Uğradığı mağduriyetin giderilerek kendisinin bir baş şebenderliğe tayinini veya münasip bir memurluğa geçirilmesini istemiştir.¹³⁷ Lütfü Bey'in gittiği hiçbir yerde sadakatsizlik etmediği ve merhametten ayrılmadığı için haline uygun bir memuriyete veya bir vilâyet mektupçuluğuna tayiniyle geri dönüşüne izin verilmiştir.¹³⁸

---

¹³⁶Adliye Nezaretine gönderilen 25 Zilhicce 1320 (25 Mart 1903) tarihli tezkire, COA, BEO, 2034-152476.

¹³⁷Adliye Nezaretine gönderilen 10 Cemaziyülevvel 1321 (Ağustos 1903) tarihli tezkire, COA, İ. DH, 1413-3.

¹³⁸ Sadareten Adliye Nezareti'ne gönderilen 10 Rebiyülevvel 1321 (6 Haziran 1903) tarihli tezkire, COA, BEO, 2086-156417; Sadareten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 12 Zilkade 1321 (30 Ocak 1904) tarihli tezkire, COA, BEO, 2266-169935; Sadareten Adliye Nezareti'ne gönderilen 11 Cemaziyülevvel 1328 (21 Mayıs 1910) tarihli tezkire, COA, BEO, 2134-159978.

Tablo. 2 Tortum Müdürleri

Tortum Nahiye Müdürleri					
Müdür	Görev Tarihleri	Maaş (Kuruş)	Eski Görev Yeri	Tayin Sebebi	Yeni Görev Yeri
Bekir Ağa	1849	150			
Hasan Ağa		706		İstifa	
Hacı Yusuf Ağa	1882			Havasına suyuna alışamama sebebiyle istifa	
Abdullah Efendi	1853	750			
Mahmut Ağa				Azil	
Ömer Bey					
Mehmet Ağa				Vefat	
Ömer Bey	1857-1862	750	Keskim	Azil	
Abdullah Nuri Efendi	1862-1870	750	Ladik		
Derviş Bey	1870-1872				
Feyzi Ağa	1872-1874				
Derviş Bey	1874-1876				
Süleyman Ağa	1876-1877	288			

Tablo. 3 Tortum Kaymakamları

Tortum Kaymakamları					
Müdür	Görev Tarihleri	Maaş (Kuruş)	Eski Görev Yeri	Tayin Sebebi	Yeni Görev Yeri
Derviş Bey	1882				
Mehmet Efendi	1882-1883			Memuriyetten atılma	
Salih Zeki Efendi	1883-1889		Tercan	Azil	
Mehmet Yemeni Bey	1889-1891	1200	Tercan	Azil	Çubukabad
Mehmet Fahreddin Efendi	1891-1892				
Mustafa Fehmi Efendi	1892-1896			Azil	
Şevket Efendi	1896-1898		Siverek	Azil	Tercan
Mehmet Asaf Belge ¹³⁹	14 Ekim 1898-4 Aralık 1898		Tercan	Nakil	Hamidiye
Şükrü Efendi	1898-1900		Diyadin	Azil	Ovacık
Şefik Efendi	1900-1901	1125		Azil	Hassa
Lütfi Bey	1901-1902	1125	Bor	Firar	
Mustafa Efendi					
Mehmet Cemil ¹⁴⁰	1909-1910		Ayancık	Nakil	Istavra
Ferit Necdet ¹⁴¹	1913-1915			Terfi	
Halil Hilmi ¹⁴²	14 Mart 1915-30 Ağustos 1915		Hoşab	Terfi	
Halil Rıfat ¹⁴³	Kasım 1915- Ocak 1916				Fatsa

¹³⁹ Ali Çankaya, “Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte” Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı), III. Cilt, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969, s. 515.

¹⁴⁰ Çankaya, Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler, III. Cilt, s. 994.

¹⁴¹ Çankaya, Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler, IV. Cilt, s. 1279.

¹⁴² Çankaya, Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler, III. Cilt, s. 842.

¹⁴³ Çankaya, Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler, IV. Cilt, s. 1465.

İKİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL YAPI

1. Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyılda Yaptığı Nüfus Sayımları

Osmanlı Devleti'nde nüfus sayımı asırlarca toprak ve vergi yazımı gerekçesiyle yapılmıştır.¹⁴⁴ Her 30-40 senede bir yenilenen bu arazi, vergi ve dolayısıyla nüfus yazımları 17. yüzyıl sonlarında terkedilmiştir.

19. yüzyılda birçok defa doğrudan nüfus sayımına teşebbüs edilmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra nüfus sayımı için girişimde bulunulmuş ise de, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı bunun tüm ülkede yapılmasına engel olmuş ve sayım sadece İstanbul'da yapılmıştır.¹⁴⁵

1829 yılında Edirne Antlaşması'nın imzalanmasından sonra mesele yeniden ele alınmış ve yapılan geniş hazırlıklardan sonra padişah tarafından konuyla ilgili bir irade çıkarılmıştır. Bu iradeyle, Osmanlı ülkesinde bulunan eyalet, vilayet, kaza, kasaba ve köylerde oturan küçük büyük, İslâm ve reaya (gayrimüslim) erkek nüfusunun yazılması istenmiştir. Çıkarılan irade doğrultusunda 1247/1831 yılında Rumeli, Silistre, Anadolu, Sivas, Karaman, Trabzon, Kars, Çıldır vs eyaletlerde sayım yapılmıştır. Anlaşılacağı üzere modern anlamdaki ilk nüfus sayımı 1831 yılında yapılmıştır. Ancak bu sayımda sadece erkek nüfusun miktarı tespit edilebilmiştir.¹⁴⁶

Osmanlı Devleti'nde 1831 sayımından sonra, Serasker Rıza Paşa tarafından orduyu yeniden tanzim etmek ve asker alma usulünü değiştirmek amacıyla, 1844 yılında modern esaslara göre tüm imparatorluk dâhilinde nüfus sayımı işine girilmiştir. Fakat hükümetin bu ciddi adımı halk tarafından tereddütle karşılanmıştır. Halk arasında hükümet tarafından nüfus adedine göre her vilayet, liva ve kazalara vergiler konulacağı şayiası yayılmış, bundan dolayı da çoğu yerde nüfus, olduğundan daha az gösterilmek istenmiştir. Sayım esnasında düştüğü hatayı anlayan hükümet, sonuçları başlangıçta yayımlamak istememiştir. Ancak meseleyle ilgilenen bazı yabancı görevliler, hükümetten aldıkları bu bilgileri yarı resmi mahiyette olmak üzere eserlerinde yayımlamışlardır. Fransız Ubcini

---

¹⁴⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı**, T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997, s. 6.

¹⁴⁵ Cevdet Küçük, "Tanzimat Dönemi Erzurum'un Nüfus Durumu", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi (1976-1977)**, İstanbul 1977, sayı 7-8, s. 185.

¹⁴⁶ Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı**, s. 10.

bunlardan biridir.¹⁴⁷ Ubcini'ye göre, Erzurum'un dört sancağı ile (Erzurum, Çıldır, Kars, Bayezid) 1844'de toplam nüfusu 100.000'dir.

Bu sayımda herhangi bir politik endişe düşünülemez. Çünkü devlet İslam nüfusunun miktarını askerlik bakımından, Hristiyan nüfusun miktarını da vergi bakımından öğrenmek istemiştir.¹⁴⁸ Devlet, gayrimüslim halktan, can ve mal güvenliklerinin sağlanması karşılığında cizye adı verilen bir vergi almaktaydı. Devletin önemli bir gelir kalemi olan cizye, 14-75 yaşları arasında bulunan sağlam erkek nüfustan alınmaktaydı.¹⁴⁹ Cizye vergisi, Osmanlı Devleti'nde Müslümanlarla aynı haklardan faydalanan ve devletin imkânlarından aynı nispette istifade eden gayrimüslim halktan, Müslümanlardan alınan zekâta karşılık alınan bir vergi çeşidiydi. Bu vergi ile bir yandan iki millet arasında denge sağlanmakta, diğer taraftan askerlik yapmakla yükümlü olmayan gayrimüslimlerin bu yükümlülüğe malî güçleri ile destek vermeleri temin edilmekteydi.¹⁵⁰ Bu bakımdan, İslam nüfusunu fazla göstermek kendini aldatmak, Hristiyan nüfusu az göstermek alacağı paranın bir kısmından vazgeçmek manasına gelir ki her iki durum da devletin aleyhinedir. 1845 yılında Tanzimat Erzurum'da tatbik edilmeye başlanınca, karşılaşılan mali güçlükler dikkate alınacak olursa bu durum daha iyi anlaşılır. Ayrıca devletin bu dönemdeki ana politikası Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan herkese eşit muamele yapılması esasına dayanıyordu.¹⁵¹

1854'de temettü vergisinin konulması nedeniyle, emlak ile beraber nüfusun da sayılması nizamnameye konulmuş, fakat bu da başarıyla bitirilememiştir. 1856 yılında ise yalnız Anadolu ve Suriye'yi kapsayan bir sayım yapılmış, 1870'de genel nüfus sayımı için irade çıkarılmış, fakat imparatorluğun içinde bulunduğu sıkıntılı durum nedeniyle uygulamaya geçilememiştir. 1874 yılında Tuna vilayetini kapsayan bir sayımın yapılmasının ardından, 1878'de çok uzun süren yeni bir genel sayım yapılmış ve sadece İstanbul sayımları altı ay kadar sürmüştür.¹⁵²

19. yüzyılda Tortum kazasının idarî olarak bağlı olduğu Erzurum Eyaleti'nde bilinen ilk nüfus sayımı 1835 yılında yapılmıştır.¹⁵³

---

¹⁴⁷ İ. Hakkı Akyol, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", **Tanzimat**, II, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s. 549.

¹⁴⁸ Küçük, "Erzurum'un Nüfus Durumu", s. 190-192.

¹⁴⁹ Mehmet Erkal, Halil İncelik; "Cizye", **DİA**, VIII, İstanbul 1993, s. 42-48.

¹⁵⁰ Özger, "XIX. Yüzyılda Tortumun Nüfus Durumu", s. 118.

¹⁵¹ Küçük, "Erzurum'un Nüfus Durumu", s. 190-192.

¹⁵² Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı**, s. 9-10.

¹⁵³ Küçük, "Erzurum'da Nüfus Durumu", s. 186.

2. Tortum'un Nüfusuna Dair Kaynaklar

Tortum'un bu dönemdeki nüfusuna dair eldeki en önemli kayıt 1835 yılında Erzurum Eyaleti'nin diğer kazaları ile birlikte yapılan nüfus yoklama sonuçlarını içeren 1835 tarihli nüfus yoklama icmal defteridir.¹⁵⁴

Bu nüfus yoklama defteri, 19. yüzyılın ilk yarısında Tortum'un demografik yapısını ortaya çıkaracak önemli veriler içermektedir. Defterin giriş kısmındaki bilgilere¹⁵⁵ bakarak Erzurum Eyaletindeki sayımın 1835'de Nâib Ömer Hulûsi Efendi tarafından yapıldığını ve asâkir-i mansûre ve süvariler ile başka şehirlerden ticaret için gelen kişilerin sayımdan hariç tutulduğunu anlayabiliriz. Yine bu yoklamada sadece erkek nüfusun kaydedildiği ve kadınların yoklamaya tabi olmadıkları görülmektedir.

19. yüzyılın ortalarında Tortum'un nüfusu ile ilgili bilgi sahibi olabileceğimiz bir diğer kaynak da 1847 tarihli nüfus defteridir. Bu defter Tanzimat'ın uygulandığı yıllarda Erzurum eyaletinin nüfus durumunu açıkça ortaya koyan ve modern esaslara göre yapılan nüfus sayım sonuçlarını içeren bir defterdir.

Defterde her kaza ayrı ayrı ele alınmıştır. Haneler başlığı altında kazada bulunan hane sayısı, içinde oturan etnik guruplara göre kaydedilmiştir. Bundan başka, kazada bulunan kasaba, mahalle, köy, medrese, hamam, han, debbağhane, fırın ve kilise gibi meskûn yerlerin adedi ve buralarda oturanların kimlikleri belirtilmiştir. Yabancı tebaadan olanlar Müslim veya gayrimüslim oldukları belirtilerek tabi olduğu devletle birlikte yazılmıştır.¹⁵⁶ Dolayısıyla bu deftere bakarak nüfus hakkında detaylı bilgiye sahip olabiliriz.

Nüfus defterleri dışında bölge nüfusu hakkında bilgi sahibi olabileceğimiz diğer kaynaklar da, bölgeyi ziyaret eden seyyahların yazdıkları eserler ve il yıllıkları olarak bilinen salnamelerdir.

2.1. 1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre Tortum'un Nüfusu

1835 tarihli nüfus icmal defterindeki verilere göre, 19. yüzyılın ilk yarısında Tortum'da 66 köy yerleşmesi bulunmaktaydı. Bunlardan 59'unda (%89) sadece Müslümanlar ikamet ederken, 7'sinde (%11) Müslüman ve gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı. Aynı dönemde Tortum'da sadece gayrimüslimlerin sakin olduğu köy yerleşmesine rastlanmamaktadır.

¹⁵⁴ Özger, "XIX. Yüzyılda Tortumun Nüfus Durumu", s. 117.

¹⁵⁵ "Kazâ-i nefis-i Erzurum kasaba, kurâhâ gayr-i ez 'asâkir-i mansûre ve süvari ve berâ-yı ticâret der diyâr-ı âher ve minha altı küt'a defter tahrîr ve memhûr ve mümzî Ömer Hulûsi Efendi Nâib-i kazâ-yı mezbûr el-vaki' der sene 251";

¹⁵⁶ Küçük, "Erzurum'da Nüfus Durumu", s. 190–194

Defterde Müslüman nüfus, yaşlarına göre sabi (çocuk), tuvana (genç) ve musin (yaşlı) olarak kaydedilmişken; gayrimüslimler ise cizye gelirlerine göre a'la (iyi), evsat (orta), edna (düşük) ve sabi olarak yazılmıştır.

Tablo. 4 1835 Yılında Tortum Kazasında Müslüman Nüfusunun Dağılışı

	Sabi	Tuvana	Musin	Toplam
Müslüman Nüfus	3.145	2.666	1.306	7.177
Aşiretlerin Nüfusu	68	62	22	152
Genel Toplam	3.213	2.728	1.328	7.329

Tablo. 5 1835 Yılında Tortum Kazasında Gayrimüslim Nüfusunun Dağılışı

	A'la	Evsat	Edna	Sabi	Tuvana	Musin	Toplam
Gayrimüslim Nüfus	11	91	16	86	-	-	204

Defterdeki verilere göre Tortum ve köylerinde 19. yüzyılın ilk yarısında yaşayan toplam erkek nüfusu 7.533 kişidir. Bunun 7.329'unu (%97) Müslümanlar teşkil ederken, gayrimüslimler yalnızca 204 (%3) kişiden ibaretti. Müslüman nüfustan 152 kişi ise çeşitli köylerde yerleşmiş olan muhtelif aşiretlere aitti.

Nüfusun en kalabalık olduğu köyler arasında 397 erkek nüfus ile Kisha köyü ilk sırada yer alırken, 387 erkek nüfus ile Ödük köyü, 350 erkek nüfus kişi ile Azort köyü ve 346 erkek nüfus ile Haho köyü onu takip etmekteydi.

En az nüfuslu köyler arasında ise 7 erkek ile Sohtorot köyü birinci, 9 erkek ile Moğıçor köyü ikinci ve 13 erkek ile Anilis köyü üçüncü durumdaydı. Bu köyleri ise 16 erkek ile Pulur¹⁵⁷ köyü takip etmekteydi.

Aşiret mensupları dışında 7.177 Müslüman erkek nüfustan 3.145 kişi çocuk, 2.666 kişi genç ve 1.306 kişi yaşlı olarak sınıflandırılmıştır. En fazla genç nüfus Kisha, Azort ve Haho köylerinde, en az genç nüfus ise Rabat, Şipek ve Sohtorot köylerinde bulunmaktadır. Çocuk nüfusun en yoğun olduğu yerler ise, Ödük, Haho ve Kisha'dır. Sohtorot, Moğıçor ve Rabat köyleri ise çocuk nüfusun en az bulunduğu yerlerdir. Köyler içinde en fazla yaşlı nüfus Kisha, Haho ve Azort köylerinde bulunmaktaydı. En az yaşlı nüfus ise Anilis köyünde bulunmaktaydı. Ahcirik ve Pulur köylerinde yaşlı nüfusa rastlanmamaktadır.

¹⁵⁷ Bugün Bayburt'a bağlı olan Gökçedere köyü.

Tablo. 6 Aşiret Nüfusunun Dağılımı

Aşiret	Sabi/çocuk	Tuvana/genç	Musinn/yaşlı	Toplam
Badıllu	12	8	2	22
İsmilânî	0	3	2	5
Koçumanlı	13	11	5	29
Milânlu	0	1	0	1
Şadallu/ Şadıllu	0	6	1	7
Şeyhbızınlı	42	30	12	84
Zilânlu	1	3	0	4
Toplam	68	62	22	152

1835 yılında Tortum köylerinde Badıllu, İsmilânî, Koçumanlı, Milânlu, Şadallu/Şadıllu, Şeyhbızınlı ve Zilânlu adlı yedi farklı aşiret yerleşik durumdaydı. Bu dönemde nüfus yoğunluğu itibariyle Tortum köylerindeki en büyük aşiret Şeyhbızınlı aşireti idi. Şipek, Nihah ve Hınzorik köyleri sınırları dâhilinde mensupları bulunan aşiretin bu köylerdeki toplam erkek nüfusu 84 kişiden ibaretti. Aşiret mensuplarının Şipek köyüne Tercan yöresinden geldikleri belirtilmiştir. Tamamı Müslümanlardan oluşan Şeyhbızınlı aşiretinin erkek nüfusunun 42'si çocuk, 30'u genç ve 12'si yaşlı olarak tasnif edilmiştir.

Tortum köylerinde sakin ikinci büyük aşiret ise Koçumanlı Aşireti'dir. Defterde Ardahan ve Ahışa yöresinden Tortum civarına gelmiş oldukları kaydedilmiş olan aşiretin Tortum köylerindeki toplam erkek nüfusu 29 kişi olup, bunun 13'ü çocuk, 11'i genç ve 5'i de yaşlı olarak sınıflandırılmıştır.

Badıllu ya da Batallı Aşireti de yöredeki en büyük üçüncü aşiret durumunda idi. 12'si çocuk, 8'i genç ve 2'si yaşlı olmak üzere aşiretin toplam erkek nüfusu 22 kişiden ibaretti.

Tortum yöresinde meskûn olan diğer aşiretlerden Şadallu/Şadıllu'nun erkek nüfusu 7 kişi, İsmilâni Aşireti'nin 5 kişi, Zilânlu Aşireti'nin 4 kişi ve Milânlu Aşireti'nin ise 1 kişiden ibaretti.

Defterde aşiretlerin bazı köylere geliş tarihleri de verilmiştir. Buna göre, Milânlı Aşireti'nin Kasirik köyüne yazımın yapıldığı tarihten bir sene önce (1834 yılı), Zilânlı Aşireti'nin ise iki sene önce (1833 yılı) gelmiş olduğu ifade edilmiştir.

Tablo. 7 Gayrimüslim Nüfusun Dağılışı

Köy	A'la	Evsat	Edna	Sabi	Toplam
Bar	1	7	0	6	14
Karinkos	1	2	0	4	7
Kasirik	0	1	1	1	3
Norşin	6	43	9	41	99
Rabat	0	13	3	10	26
Şipek	2	5	2	4	13
Verinkiğ	1	20	1	20	42
Toplam	11	91	16	86	204

Verinkiğ, Norşin, Karinkos, Kasirik, Rabat, Şipek ve Bar köylerinde Müslümanlar ile gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı. Bu köylerde toplam 204 gayrimüslim erkek yaşamaktaydı. En çok gayrimüslim 99 kişi ile Norşin köyünde bulunurken, 42 kişi ile Verinkiğ köyü onu takip etmekte ve Rabat köyü de 26 kişi ile üçüncü sırada yer almaktaydı. En az gayrimüslimin sakin olduğu yerler ise 3 kişi ile Kasirik ve 7 kişi ile Karinkos köyleriydi. Adı geçen köylerdeki gayrimüslimlerin 91'i orta, 86'sı çocuk, 16'sı düşük ve 11'i iyi olarak kaydedilmişti.

Bu 7 köyün 5'inde Müslüman nüfus çoğunlukta iken (Bar, Verinkiğ, Kasirik, Karinkos ve Şipek), kalan Rabat ve Norşin köylerinde gayrimüslim nüfus yoğunluğu daha fazladır.

Yapılan sınıflandırmaya bakarak bu dönemde Tortum'da bulunan gayrimüslimlerin ekonomik olarak büyük çoğunluğunun orta halli olduğu da ortaya çıkmaktadır. Çünkü 204 kişi olan toplam nüfusun 91'i evsat olarak kaydedilmiştir.

2.2. 1847 Tarihli Nüfus Defterine Göre Tortum'un Nüfusu

1847 tarihli nüfus defterindeki verilere göre, Tortum kazasının 62 köyünde toplam 2.471 hane bulunmaktaydı. Ortalama her bir hanede 5 birey olduğu kabul edilirse bu dönemde yaklaşık 12.355 kişinin yaşadığı var sayılır.¹⁵⁸

1835 yılına ait nüfus defterinde Tortum'a bağlı köy sayısı 66 olarak verilmişken, 1847 yılına ait defterde 62 olarak verilmiştir. Bu durum Tortum'un zaman içerisinde idarî yapısında yaşanan değişiklikler ile açıklanabilir.

Tablo. 8 1847 Yılında Tortum Kazası Nüfusunun Hane Bazında Dağılımı

Müslüman	Ermeni	Katolik	Rum	Toplam Hane
2.419	21	30	1	2.471

Mevcut 2.471 hanenin %98 gibi çok büyük bir kısmını Müslümanlar teşkil etmekteydi. Bu dönemde Tortum'da 30 hane Katolik, 21 hane Ermeni ve 1 hane Rum bulunmaktaydı.

1847 yılında mevcut 62 köyün 57'sinde (%92) Müslümanlar yaşarken (aşiretlerle birlikte), 2 köyde Müslüman ve Ermeniler, 1'er köyde de Müslüman, Ermeni ve Rumlar ile Müslüman ve Katolikler birlikte yaşamaktaydı. Aynı tarihte sadece gayrimüslimlerden oluşan köy yerleşmesi bulunmamaktaydı.

Tablo. 9 1847 yılında Nüfusun Köylere Dağılımı

Sadece Müslüman	Müslüman ve Ermeni	Müslüman, Ermeni ve Rum	Müslüman, Ermeni ve Katolik	Müslüman ve Katolik	Toplam Köy
57 köy	2 köy	1 köy	1 köy	1 köy	62 köy

Defterdeki verilere göre toplam 7.265 erkek nüfus bulunmakta ve bunun 2.585'ini gençler, 2.766'sını çocuklar, 1.332'sini yaşlılar oluşturmaktaydı. Defterde 447 kişi nizamiye, 64 kişi redif olarak kaydedilmiştir. Yine bu tarihte 71 kişi de mahall-i aharda¹⁵⁹ olarak yazılmıştır.

Defterde kayıtlı olan toplam 186 erkek gayrimüslim mevcuttu. Bunun 3'ü iyi, 83'ü orta, 11'i zayıf, 63'ü çocuk, 4'ü amel-mânde (iş güç yapamayacak durumda olan), 4'ü de bilâvarak (cizye evrakı bulunmayan) olarak kaydedilmiştir.

¹⁵⁸ Özger, "XIX. Yüzyılda Tortumun Nüfus Durumu", s. 121.

¹⁵⁹ Mahall-i ahar tabiri, sayım esnasında sayım yapılan yerin dışında bulunanların durumunu ifade etmek için kullanılmıştır.

Mahal-i aharda olarak yazılan 18 kişi den 1'i orta, 17'si de bilâvarak olarak yazılmıştır.¹⁶⁰

İncelenen her iki nüfus defterindeki bilgilere bakarak Müslüman nüfusun gayrimüslim nüfustan sayıca çok üstün olduğunu açıkça söyleyebiliriz. İlk defterdeki verilere göre 7.329 Müslüman nüfus varken gayrimüslim nüfus 204'tür. İkinci defterdeki verilere göre ise 7.265 Müslüman erkek nüfus bulunmakta iken, gayrimüslim erkek nüfus sayısı 186'dır.

2.3. Seyyahların Verdiği Bilgilere ve Salnamelere Göre Tortum'un Nüfusu

Vital Cuinet'in 1892'de Erzurum vilayetinin Nüfusu ile ilgili verdiği bilgilere göre Tortum kazasının 14 nahiye ve 157 köyü bulunmakta ve burada 8.299 hane yaşamaktaydı. Bu ailelerde yaşayan toplam insan sayısı ise 52.591 kişidir. Bunun 50.224'ünü Müslümanlar oluştururken, 1.265'ini Ermeni Gregorian, 881'ini Katolikler ve 221'ini de diğer unsurlar meydana getirmekteydi.¹⁶¹

Tablo. 10 Vital Cuinet'e göre 1892'de Tortum Kazasının Nüfusu¹⁶²

Kaza	Müslüman	Hristiyan					Yahudi	Diğer (Yabancı)	Toplam
		Ermeni							
		Greg.	Kat.	Pro.	Rum	Kıpti			
Tortum	50.224	1.265	881	-	-	-	-	221	52.591

Şemseddin Sami'ye göre ise yüzyılın sonlarında Tortum'un 145 köy yerleşmesi ve 14 nahiyesi bulunmakta ve burada 47.831 kişi yaşamaktaydı. Yazar, nüfusun çok büyük bir kısmının Müslümanlardan oluştuğunu ifade etmektedir.¹⁶³ Her iki yazarın da eserlerinde yer verdiği Tortum'un nahiye sayısı aynı olmasına karşın köy sayısında ve nüfus miktarında farklılıklar vardır. Bu durumda eserlerin aynı yıllarda ele alınmaması olarak açıklanabilir.

Tortum'un 19. yüzyılın son çeyreğine ait nüfus durumu hakkında bilgi edinebileceğimiz en önemli kaynaklardan biri de vilayet salnameleridir. 1870-1901 yılları

¹⁶⁰ Küçük, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", s. 213-214.

¹⁶¹ Özger, "XIX. Yüzyılda Tortumun Nüfus Durumu", s. 122.

¹⁶² Yakup Karataş, **Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2010, s. 301

¹⁶³ Özger, "XIX. Yüzyılda Tortumun Nüfus Durumu", s. 122.

arasında 15 sayı olarak çıkarılan Erzurum Vilayet Salnamelerinde, Tortum kazasının nüfusuyla ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Tablo. 11 Salnamelerde Tortum Kazasının Nüfusu

Tarih	Köy Sayısı	Hane Sayısı	Erkek Nüfus				Kadın Nüfus	Toplam Nüfus
			Müslüman	Hristiyan		Toplam Erkek		
				Katolik	Ermeni			
1870	-	-	-	-	-	-	-	-
1871	28		7.150	210		7.360		
1872	28		7.150	210		7.360		
				Katolik	Ermeni	Rum		
1873	28	3.060	8.500	20	190	20	8.710	
1874	28	3.060	8.500	20	190	20	8.710	
1875	38	3.000	9.500	20	190	240	9.950	
1876	63	3.000	9.500	20	190	240	9.950	
1877	63	3.000	9.500	190	200		9.890	
1882	120	1.415	15.510	109	781		16.400	
1887	157	8.299					25.905	21.926
1893	157	8.299					26.421	22.561
1895	149	7.585					25.569	23.036
1898	66						12.851	11.872
1900	70	5.714					12.886	12.161
1901	70	5.714					12.986	12.698

1870¹⁶⁴ yılına ait salnamede sadece Tortum'un İspir'e bağlı bir nahiye olduğu bilgisi vardır. 1871¹⁶⁵ ve 1872¹⁶⁶ yıllarında Tortum yine İspir'e bağlı bir nahiye olarak geçmektedir. Bu yıllarda Tortum'a bağlı 28 köy vardır. Toplam erkek nüfus 7.360'tır. Bunların 7.150'si Müslüman, 210'u gayrimüslimdir. 1873¹⁶⁷ ve 1874¹⁶⁸ yıllarında ise

¹⁶⁴ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1287, s. 61.

¹⁶⁵ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1288, s. 203.

¹⁶⁶ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1289, s. 315.

¹⁶⁷ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1290, s. 439.

¹⁶⁸ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1291, s. 141.

Tortum'a bağılı yine 28 köy bulunuyordu. 3.060 hanede toplam erkek nüfusu 8.710'a çıkmıştır. Bunların 20'si Katolik, 20'si Rum, 190'ı Ermeni ve 8.500'ü Müslümandır. 1875¹⁶⁹ yılında Tortum'a bağılı 38 köy olduğı görölmektedir. 3.000 hanede toplam erkek nüfus 9.950 olmuştur. Bunlardan 20 Katolik, 240 Rum, 190 Ermeni ve 9.500 Müslümandır. 1876¹⁷⁰ yılında köy sayısında artış görülerek 63'e yükselmiştir. Buna rağmen hane sayısında bir değışiklik olmamış, 3000 hanede toplam erkek nüfus sayısı 9.950'dir. Bunların 20 Katolik, 240 Rum, 190 Ermeni ve 9500 Müslümandır. 1877¹⁷¹ yılı kayıtlarında ise yine 63 köyde 3000 hane bulunmaktaydı. Buralarda toplam erkek nüfus sayısı 9.890'a düşmüştür. Bunların 190'ı Katolik, 200'ü Ermeni ve 9.500'ü Müslümandır.

1882¹⁷² Vilayet Salnamesinde ise Tortum karşımıza kaza olarak çıkmaktadır. İdari şekli değıştiğı için nüfusta da haliyle büyük bir artış görölmektedir. Salnamedeki bilgilere göre Tortum'a bağılı 120 köy bulunurken, hane sayısı 4.115'e çıkmıştır. Toplam erkek nüfus 16.400 olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların 109'u Katolik, 781'i Ermeni ve 15.510'u Müslümandır.

1883 yılında Tortum'a bağılı Rabat köyünde Ermeni Katolik cemaati için yapılacak olan kilise inşaatından bahseden bir belge de bu köyde 16 hane de toplam 30 nüfusun Ermeni Katolik cemaatinden olduğı, bu cemaat dışında başka cemaate mensup kimsenin bulunmadığı bilgisi verilmiştir.¹⁷³ 1835 yılına ait olan nüfus defterinde de Rabat'ta 26 gayrimüslimin yaşadığı kaydedilmiştir. Aradan geçen 48 yıla rağmen gayrimüslim nüfusta önemli bir artış veya azalma görülmemiştir.

1887¹⁷⁴ yılına ait salname de ise ilk kez nüfus kadın ve erkek olarak ayrılmıştır. Bu yılda Tortum'un toplam nüfusu; 8.299 hanede 25.905 erkek ve 21.926 kadın olmak üzere 47.831'dir. Bu salnamede 157 köy ve mahalle olduğı bilgisi verilmektedir.

1893¹⁷⁵ yılına ait salname de Tortum'un 12 nahiyesi olduğı ifade edilirken Vital Cuinet'in hemen hemen aynı tarihlere ait olan eserinde 14 nahiyesi olduğı bilgisi verilmektedir. Ancak salnameler devlet eliyle tutulduğı için daha güvenilir bir kaynak olarak görüyoruz. Bu sebeple salnamede verilen bilgilerin esas alınması daha doğru olacaktır. Bu yıla ait salnamede 157 köy ve mahallede toplam 8.299 hane bulunduğı

¹⁶⁹ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1292, s. 140.

¹⁷⁰ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1293, s. 142.

¹⁷¹ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1294, s. 142.

¹⁷² Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1299, s. 154.

¹⁷³ Vilayetten Sadarete gönderilen 5 Rebiyülahir 1300 (13 Şubat 1883) tarihli tezkire, COA, Y. A. RES, 20-4.

¹⁷⁴ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1304, s. 244.

¹⁷⁵ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1310, s. 166.

yazmaktadır. Burada yaşayan 26.421 erkek ve 22.561 kadın nüfusun bulunduğu toplamda ise 48.982 kişi olduğu bilgisi verilmiştir.

Tortum'un 1881/1882-1893 yılları Osmanlı genel sayımında ise toplam nüfusu 48.193 kişidir. Sayım sonuçlarında nüfusun etnik yapısı ve cinsiyet ayrımı da açıkça ortaya konulmuştur.¹⁷⁶

Tablo. 12 1881/1882-1893 Yılları Osmanlı Genel Sayımında Tortum Kazasının Nüfusu

Müslümanlar			Ermeniler			Katolikler			Genel Toplam
Kadın	Erkek	Müsl. Toplam	Kadın	Erkek	Erm. Top.	Kadın	Erkek	Kat. Toplam	48.193
21.448	25.224	46.672	546	621	1.167	171	183	354	

Tabloda da görüldüğü üzere sayım sonunda Tortum'un köyleri ile beraber nüfusu 48.193 kişidir. Nüfusun % 97'si ile yine çok büyük kısmını Müslümanlar teşkil etmekteydi. Müslüman-Türk nüfusun 25.224'ü kadın ve 21.448'i de erkekti. Kazada 546'sını kadın, 621'ini erkeklerin oluşturduğu toplam 1.167 Ermeni ve 354 de Katolik vardı.

1895¹⁷⁷ yılına ait olan salnamede de Tortum'a bağlı 13 nahiyenin olduğu görülmektedir. Nahiye sayısı bir tane artmasına karşın köy sayısında düşüş görülmektedir. Toplamda 149 köyü olduğu kaydedilmiştir. Toplamda 48.595 nüfusun 25.569'u erkek 23.36'sı kadındır.

1898¹⁷⁸ yılına ait salnamede ise Tortum'a ait 8 nahiye ve 66 köy olduğu görülmektedir. Buralarda yaşayan 24.723 kişiden 12.851 erkek ve 11.872 kadın bulunmaktadır. Nüfusta görülen bu büyük orandaki düşüşün sebebi Tortuma bağlı nahiye olan Narman'ın üçüncü sınıftan bir kaymakamlık verilerek ayrı bir kaza olmasıdır. Böylelikle birçok nahiye ve köy de Narman'a bağlandığı için Tortum'un nahiye ve köy sayısı da azalmıştır.

1900¹⁷⁹ ve 1901¹⁸⁰ yıllarına ait salnamelerde ise 2 nahiye, 70 köy ve 5.714 hane kaydedilmiştir. Toplam nüfus olan 25.047'den 12.886'sı erkek ve 12.161'i kadındır.

¹⁷⁶ Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, (Çev: Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt yayımları, İstanbul 2003, s.164.

¹⁷⁷ **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1312**, s. 219.

¹⁷⁸ **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1315**, s. 206.

¹⁷⁹ **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1317**, s. 229.

¹⁸⁰ **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318**, s. 340.

Tortum sancağının ilk tahririne göre nüfusun hemen hemen tamamı gayrimüslimdi. İlerleyen süreç içerisinde bölgede Müslüman nüfus sayısında önemli bir artış görülmektedir. Gayrimüslimler arasında İslamiyete yönelişin önemli oranlarda olduğu, arşiv kayıtlarındaki verilerde görülmektedir. Buradan da Osmanlı Devleti'nin bölgede bir iskân siyaseti takip ettiği ve İslamlaşmanın nüfus unsurunun belirlenmesinde önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır.¹⁸¹ Zira daha sonra yapılan tahrirlerde Müslüman nüfus gayrimüslim nüfusa oranla hep daha fazladır. Mesela 1642 tarihli avarız defterinden elde edilen rakamlara göre, Tortum sancağı genelinde Müslümanların sayısı 645, sonradan Müslüman olanların sayısı 236 iken gayrimüslimlerin sayısı 131'dir.¹⁸²

İncelenen nüfus defteri, salnameler ve seyyahların verdikleri bilgilere bakarak Müslüman nüfusun gayrimüslim nüfustan sayıca çok üstün olduğunu açıkça söyleyebiliriz. İlk defterdeki verilere göre 7.329 Müslüman nüfus varken gayrimüslim nüfus 204'tür. İkinci defterdeki verilere göre ise 7.265 Müslüman erkek nüfus bulunmakta iken, gayrimüslim erkek nüfus sayısı 186'dır. Bu bilgilere bakarak yöre halkı arasında bile yaygın bir görüş olan bölgedeki Ermeni nüfusunun yoğunluğu düşüncesi çürütülmüş olur. Bu düşüncenin yerleşmesinde etkili olan birtakım etmenler vardır. Mesela bölgede Gürcülerden kalma kiliselerin bulunması bu fikrin yerleşmesine sebep olmuş olabilir. Kanaatimizce bir diğer sebep ise yer isimlerinin birçoğunun Türkçe olmamasıdır. Türkler hâkimiyetlerine aldıkları yerlerin isimlerini çoğunlukla değiştirmemişlerdir. Var olan isimleri kullanmaya devam etmişlerdir. Bölgedeki köy isimlerinin Türkçe olmamasının sebebi budur. Türkler sadece yeni bir yer kurmuşlarsa oraya Türkçe bir isim vermişlerdir ya da fethedilen bir yerde fetheden kişinin ismini yaşatmak için o kişinin ismini vermişlerdir. Mesela Tortum'a bağlı bir köy olan Ekrek/Ehrek ismi Doğu Anadolu'da birkaç yerde daha karşımıza çıkmaktadır. Aslı Ermenice "çiftlik" anlamında Akarag'tır.¹⁸³ Ancak 19. yüzyıl içinde yaptığımız incelemelerde Ehrek (Demirciler) köyünde hiçbir gayrimüslim nüfusa denk gelinmemiştir. Yine bu dönemlerde Tortumun köylerinden olan, bugün ise Uzundere ilçesinin merkezi durumuna getirilen Azort isminin de kökeni saptanamamakla beraber aslının Ermenice Assduadz-Orti, "Tanrı Oğlu" olduğu ve oradaki bu adı taşıyan İsa'ya adanmış bir kilise dolayısıyla böyle adlandırıldığı düşünülmektedir.¹⁸⁴

¹⁸¹ İnbaşı, **Tortum Sancağı**, s.166.

¹⁸² İnbaşı, **Tortum Sancağı**, s.177.

¹⁸³ Bilge Umar, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İnkılâb Kitabevi, İstanbul 1993, s. 236.

¹⁸⁴ Umar, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, s. 145.

Görüldüğü gibi buraya gelerek yerleşen Türkler var olan isimleri aynen kullanmaya devam etmişlerdir.

3. Tortum'un Aile Yapısı

Akrabalık ilişkisiyle birbirine bağlanan fertlerin bir araya getirdiği topluluğa aile denilmektedir. Geniş aile, bir aile reisinin başkanlığında eş, çocuk, torun, gelin, damat, amca, dayı, hala ve teyzelerden oluşmaktadır. Ailenin ataerkil veya anaerkil oluşuna göre onu meydana getiren fertler de değişmektedir. Dar veya çekirdek aile ise bir karı koca ile çocuklardan meydana gelmektedir.¹⁸⁵ Osmanlı Devleti'nde toplumun en küçük parçası olan ailenin yapısı genel olarak İslam dininin kurallarına göre şekillenmiştir.¹⁸⁶ Tortum'a bakıldığında burada da geleneksel aile yapısının korunduğu görülmektedir.

19. yüzyılda Tortum ve köylerinde aile yapısı hakkında nüfus yoklama defterlerinde ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Ancak bu dönemdeki nüfus defterlerinde ailenin sadece erkek bireyleri kaydedilmiştir. Bu sebeple tek eşliliğin mi yoksa çok eşliliğin mi yaygın olduğunu tespit etmekte zorlandık. Ancak ünlü seyyah Deyrolle'un verdiği bilgilere göre Tortum, büyük meyve bahçelerine sahipti. Bu meyve bahçelerinin zengin sahiplerinden çoğunun dört, beş hatta altı tane karısı vardır. Bu kadınları aynı zamanda bahçelerinde çalıştırırlardı.¹⁸⁷ Tabi sadece bu bilgiye bakarak çok eşliliğin yaygın olduğunu söyleyemeyiz.

Nüfus yoklama defterlerinden elde edilen verilere göre, Tortum ve köylerinde hane reisi olan baba ve oğullarından ibaret ailelere rastlandığı gibi, hane reisi ile birlikte babası, oğulları, kardeşleri ile birlikte yaşayan ailelere de tesadüf edilmektedir. Ödük köyünde hane reisi olan Mehmed, babası Hasan ve kardeşi Lütfullah ile kendisinin imam olan oğlu Mustafa, diğer oğlu Ahmed ve kardeşi Lütfullah'ın oğulları Ahmed, Ali, Mehmed ile birlikte yaşamaktaydılar. Aynı köyde başka bir hanede ise hane reisi olan Osman, oğulları Ebubekir, Ali ve Mustafa ile birlikte yaşamaktaydı.¹⁸⁸

19. yüzyılda Tortum ve köylerinde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim aileler, birey sayısı bakımından benzerdir. Verinkiğ köyünde baba ve 25 ile 11 yaşlarında iki oğlundan ibaret gayrimüslim bir çekirdek aile bulunduğu gibi¹⁸⁹, Azort köyünde İbrahim

---

¹⁸⁵ Mehmet Akif Aydın, "Aile", **DİA**, II, İstanbul 1989, s. 196.

¹⁸⁶ Ramazan Arslan, "XIX. Yüzyılda Adıyaman'da Sosyo-Ekonomik Yapı", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı 26, Nisan 2010, s. 2.

¹⁸⁷ Deyrolle, **1869'da Trabzon'dan Erzurum'a**, s. 43.

¹⁸⁸ COA, NFS. D. 2755.

¹⁸⁹ COA, NFS. D. 2756.

oğlu Mustafa'nın hanesi de aynı özelliklere sahipti. Hane sahibi Mustafa da biri 25 diğeri 12 yaşlarında iki oğlu ile birlikte yaşamaktaydı.¹⁹⁰

Nüfus yoklama defterlerinde, bireylerin fiziki özellikleri hakkında da ayrıntılı olarak bilgi verilmiştir. Her bir şahsın boyunun uzunluğu ya da kısalığı, körlük, topallık gibi var olan engelleri ile sakal ve bıyık renkleri de ayrıntılı olarak kaydedilmiştir.

Tablo. 13 Ödük köyündeki kişilerin fiziksel özellikleri¹⁹¹

Sakal		Bıyık	
	Sayı		Sayı
Kara Sakallı	31	Kara Bıyık	36
Ak Sakallı	25	Sarı Bıyık	38
Kır Sakallı	20		
Sarı Sakallı	11		
Ter Sakallı	6		
Köse Sakallı	1		

Müslüman ahalinin geneli orta boylu olduğunu söyleyebiliriz. Mesela 94 hanelik Ödük köyünde incelenen 83 kişiden 42'sinin orta boylu, 25'inin uzun boylu, 16'sının da kısa boylu olduğu görülmüştür. Dolayısıyla %51'i orta boylu, %30'u uzun boylu, %19'u kısa boyludur.

Gayrimüslim ahalinin ise uzun boylu olduklarını söyleyebiliriz. İncelenen Verinkış köyünde 19 hane gayrimüslimdir. Bu hanelerden 18 kişinin boyları nüfus defterine kaydedilmiştir. Kaydedilen bilgilere göre, 18 kişiden 9'u uzun boylu, 8'i orta boylu, 1'i kısa boyludur. Dolayısıyla %50'si uzun boylu, %44.4'ü orta boylu, %5.6'sı kısa boyludur.¹⁹²

4. Göçlerin Nüfusa Etkisi

19. yüzyıl içerisinde gerek kuraklık gibi doğal afetler, gerekse de yaşanan Ermeni olayları bölge halkının bir kısmının başka yerlere göç etmesine sebep olmuştur. Bu durum da haliyle nüfusu etkilemiştir.

19. yüzyılın ortalarında Erzurum'da baş gösteren asayiş sıkıntısı valilerin liyakatsizlikleriyle iyice artmıştır. Asayişsizliğin ve idarecilerin sorumsuz davranışlarının

¹⁹⁰ COA, NFS. D. 2755.

¹⁹¹ COA, NFS. D. 2755.

¹⁹² COA, NFS. D. 2738.

had safhaya ulaştığı sırada bir de kıtlık ve pahalılık ortaya çıkmıştır. Tanzimat'ın ilan edildiği yıllarda bu yüzden halkın büyük bir kısmı başka yerlere, İran ve Rusya gibi komşu ülkelere göç etmiştir.¹⁹³

Devlet, afet bölgesine zahire tedarikini iki usulle yapmıştır. Birincisi çevre vilayetlerden veya ülkelerden bölgeye zahire sevkidir. Bu tedarik şeklinde; hem nakliye ve hem de ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmasında zahire maliyetleri oldukça artırmıştır. Diğer yardım şekli ise; hükümetin bankalara para sevk ederek ve buradan da halka krediler açılarak, halkın ihtiyacı olan zahireyi bizzat tüccardan alması şeklindedir. Bunun yanı sıra; ya devlet tayin ettiği mahalli idareciler vasıtasıyla civar illerdeki mültezimlerden zahire satın alarak kendi denetimleriyle halka zahire dağıtmış ya da piyasadan alınmak üzere bankaların verdiği krediler ile ahali doğrudan zahire alımı yapmıştır.

1892 ve 1906 senelerinde kıtlığın ilk yıllarında vilayet dâhilindeki ambarlardan piyasaya zahire sürülmüştür. Ancak takip eden senelerde kıtlık kendisini daha şiddetli hissettirmeye başlamış ve vilayet dâhilindeki zahire stokları tükenmiştir. Bunun üzerine çevre vilayetler veya Osmanlı topraklarının diğer bölgelerinden zahire temini yoluna gidilmiştir. Kıtlık dönemlerinde bölgeye, Diyarbakır, İzmit, Sivas, İzmir, Samsun ve Trabzon, İran ve Rusya'dan zahire nakil edilmiştir. Sivas, Diyarbakır, Trabzon, İran ve Rusya'dan kara yoluyla, İzmir, İzmit ve Samsun'a gelen zahire deniz yoluyla Trabzon limanına, buradan da vilayetin muhtelif bölgelerine kara yoluyla sevk edilmiştir.

Bütün bu önlemlere rağmen yardımların dağıtılmasında bir takım aksaklıklar meydana gelmiştir. Bu olumsuzluklar arasında; özellikle vilayette yeterli ulaşım ağının bulunmaması, şiddetli kışa bağlı soğuk hava şartları ve yağışlar, zahire dağıtımında idarecilerin adil davranmaması ve vilayet dışından gelen zahire sevkiyatlarının gecikmesi gibi sebepler sayılabilir. Bu gibi sebeplerden zahire yardımını almakta geciken yöre halkı, kuraklık sonucu meydana gelen kıtlığın yol açtığı açlık nedeniyle yaşamını yitirmekte ya da çareyi yeterli gıdanın bulunduğu yörelere doğru göç etmekte bulmaktaydı.¹⁹⁴

Çeşitli yolsuzluklara adı karışan Vali Hafız Paşa'nın azlinden (1841) sonra tayin edilen Halil Kâmili Paşa (1841-1845), Erzurum'da göreve başladıktan sonra Babıali'ye gönderdiği bir yazıda, Erzurum ve Erzurum'a bağlı sancaklarından kıtlık ve pahalılık dolayısıyla 11.000 haneden fazla Müslüman ve gayrimüslimin parça parça ve perişan bir şekilde oraya buraya dağıldıklarını ve binlerce garibanın Erzurum sokaklarında yatıp

¹⁹³ Küçük, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", s. 187.

¹⁹⁴ Abdulkadir Gül, "Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/2, 2009, s. 148.

kalktıklarını yazmaktadır. Gene Paşa'nın gönderdiği diğer raporlardan anlaşıldığına göre reyanın büyük bir kısmı, bilhassa Ermeniler Rusya'ya göç etmişlerdir. Müslümanlardan da İran ve Rusya'ya göç edenler olmuştur.

Kâmili Paşa göreve başlar başlamaz ilk işi kıtlıkla mücadele etmek oldu. Yerlerinden ayrılmış olan ahaliyi tekrar yerlerine iade etti. İran ve Rusya'ya gidenleri geriye getirmek için büyük çaba harcadı. İran'a giden Müslümanların geriye getirilmesinde İran Devleti bazı güçlükler çıkarttı ise de çeşitli diplomatik temaslar sonunda, İran ve Rusya'ya gitmiş olan Türklerin tekrar geriye getirilmesi sağlandı. Fakat Rusya'ya gitmiş olan reyanın büyük bir kısmı geriye dönmeyerek Rusya'da kaldı. Bu yüzden Erzurum'da gayrimüslim nüfusun sayısı bir hayli azaldı. Bu da cizye gelirinin düşmesine sebep oldu.¹⁹⁵

Erzurum Vilâyetinde şiddetli bir şekilde yaşanan kuraklık ve kıtlık Tortum'u da etkilemiştir. 1908 yılında Tortum'a bağlı üç köy ahali arasında gerçekten yardıma muhtaç 201 hane tespit edilerek bu hane halkına 38.080 kuruş kredi verilmiştir.¹⁹⁶ Yine Tortum'a bağlı Petkar köyü halkının tohumluk ve yemekliğe ihtiyaçları olduğu anlaşıldığından 7.400 kuruş kredi verilmesi sağlanmıştır.¹⁹⁷

1907 yılında yaşanan kuraklık sebebiyle Rusya'dan ithal edilecek buğday, arpa gibi hububattan gümrük vergisi alınmayarak halkın rahatlatılması için Erzurum valisi tarafından hükümete müracaat edilmiştir. Halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere Rusya'dan kara yoluyla ithal edilecek olan buğday, arpa gibi hububatın geçici olarak gümrük vergisinden istisna edilmesine karar verilmiştir.¹⁹⁸

Vilayet dışına giden göçlerde dikkati çeken husus vilayetin farklı bölgelerindeki ahalinin kendilerine mesafe olarak yakın olan bölgeleri tercih etmesidir. Erzurum Vilâyetinden kıtlık sebebiyle göç eden ahalinin yoğun olarak sığındığı vilayetler Sivas, Trabzon ve Tokat olmuştur. Tortum ahali de kendisine yakın olan Rize ve Batum bölgelerine göç etmiştir.¹⁹⁹

Ancak 1908 yılına ait bir belgede Kırım'ın Yalta ve Kozova/Gozova şehirlerinde Erzurum'un Keskim, Tortum ve İspir ile Trabzon'dan yüzden fazla pasaportsuz işçi olduğu

¹⁹⁵ Küçük, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", s. 187-188.

¹⁹⁶ Dâhiliye Nezaretinden Nafia ve Ticaret Nezareti'ne gönderilen 17 Rebiyülevvel 1326 (19 Nisan 1908) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 1219-77.

¹⁹⁷ Dâhiliye Nezareti'nden Nafia ve Ticaret Nezaretine gönderilen 20 Safer 1326 (22 Nisan 1908) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 1219-77.

¹⁹⁸ Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 8 Şevval 1325 (14 Kasım 1907) tarihli tezkire, COA, İ. RSM, 29-42; Sadareten Dâhiliye Nezaretine gönderilen 15 Şevval 1325 (21 Kasım 1907) tarihli tezkire, COA, BEO, 3189-239119.

¹⁹⁹ Gül, "Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık", s. 152.

Kozova Osmanlı Konsolosluğu tarafından bildirilmiştir. Bu kişiler arasında askerlik çağına gelmiş kişiler de vardı.²⁰⁰ Bu bilgi, göçlerin sadece yakın vilayetlere değil başka ülkelere de yapıldığını göstermesi açısından önemlidir.

Bu dönem de bir takım göç hareketlerinin sadece kuraklık ve kıtlıktan olmadığı anlaşılmaktadır. 1893 senesi Eylül ayında Pasinler, Narman ve Tortum kazalarında dört yüz civarında hane ahali Sivas, Tokat ve Malatya taraflarına göç etmiştir. Bu göç hadiseleri yalnızca kıtlıktan olmayıp, göç eden ahaliye komşu olan ekrad taifesinin bölge insanı üzerindeki baskılarından da kaynaklanmıştır. Ayrıca, Tortum, Keskim ve İspir kazaları ahailerinin bir kısmı mevsimlik iş bulmak ve ticaret yapmak için, her sene güz ayında Rize ve Batum taraflarına göç etmektedirler. Ancak 1893 senesinde kıtlıktan dolayı göç edenlerin miktarları daha da çok olmuştur.²⁰¹

Osmanlı topraklarında sosyal, ekonomik, dini, siyasi, idarî ve kültürel hürriyetlere sahip olan ve memleketin hiçbir vilâyetinde yeterli nüfus çoğunluğuna sahip bulunmayan Ermeniler, 1890'lı yıllarda ülkenin çeşitli yerlerinde olaylar çıkartmaya başlamışlardır. 1890 Haziran'ında Erzurum'da anavatan müdafilerinin başlattığı isyanı, Temmuz ayında İstanbul'da Hınçak partisi üyelerinin çıkardığı olaylar takip etmiştir. Aynı zamanda bu tarihlerde Merzifon, Kayseri, Yozgat, Sason gibi Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Ermenilerin sebep olduğu bir kısım hadiseler baş göstermiştir.²⁰²

1895 yılında Erzurum ve çevresinde iyice artan Ermeni isyan hareketleri Tortum'u da etkilemiştir. Tortum bu meseleyi diğer bölgelere göre daha hafif atlatsa da, bu olaylar sonucunda bölgeden başka yerlere göçler olmuştur.

1895 yılında Erzurum'da asayişin sıkıntılı olduğu İngiltere sefaretine ihbar edilmiştir.²⁰³ Kasım ayının 13. Pazartesi günü saat 7'yi geçerek Erzurum'da bir karışıklık meydana gelmiş, Hristiyan ve Müslümanlar sokaklarda koşmaya başlamışlar. Yaver-i Ekrem Şakir Paşa, Vali'yi ve ordu kumandanını alarak karakola gitmiş, polis ile jandarmaları şehrin her tarafına göndererek oluşan telaşı gidermiştir. Ancak bu sırada 5 Ermeni'nin öldürüldüğü 6'sınında yaralandığı haberi duyulmuştur. Ermenilerin silah kullanmadıkları belediye doktoru tarafından ifade edilmiştir. Başlatılan araştırma

---

²⁰⁰ COA, DH. MKT, 2707-112.

²⁰¹ Gül, "Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık", s. 153.

²⁰² Yunus Özger, **XIX. Yüzyıl Bayburt (Sosyo-Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 49.

²⁰³ Sadareten Erzurum Vilayetine çekilen 8 Cemaziyülahır 1313 (26 Kasım 1895) tarihli şifre telgraf, COA, A. MKT. MHM, 639-5.

sonucunda öldürülen Ermenilerden birinin katili olarak Kahveci Hüseyin tutuklanmıştır.²⁰⁴ Erzurum vilayetinden gönderilen telgrafta çıkan meselenin sebebi olarak reji kolcularının tütün kaçakçılarını takip ettikleri sırada Ermenilerin dükkânlarını kapatmaya çalışmaları olarak yazılmıştır. Bu kargaşa halk arasında yanlış anlaşılınca mesele büyümüştür. Ancak suça karışanların tutuklanmasıyla asayiş sağlanmıştır.²⁰⁵

Erzurum'da meydana gelen Ermeni hadisesi merkez vilayete bağlı Pasinler ve Tortum kazalarına da sıçramıştır.²⁰⁶ 1895 yılının Ekim ve Kasım aylarında ortaya çıkan karışıklıklar sırasında öldürülen kişilerin, yağmalanan ev ve dükkânların listesi tutulmuştur. Bu listelere göre; Tortum'a bağlı Rabat köyünde talan edilen ev ve dükkân sayısı 25, Verinkış köyünde 15, Şipek köyünde 40'tır. Çıkan olaylar sebebiyle sadece Şipek köyünde 3 kişi ölmüş, diğer köylerde ölen olmamıştır.²⁰⁷

Tablo. 14 İngiliz belgelerine göre 1895 yılında çıkan olaylar sırasında Tortum'da talan edilen ev-dükkân sayısı ile öldürülen insan sayısı.

Köyler	Talan edilen ev veya dükkân sayısı	Öldürülen insan sayısı	Talan edilen kilise sayısı
Rabat:	25	-	-
Verinkış:	15	-	-
Şipek:	40	3	-
Norşin:	-	-	-

Alınan tedbirlerle güvenlik sağlansa da zaman zaman Ermeniler sorun çıkarmaya devam etmişlerdir. Mesela 1896 yılında Tortum'un İd yaylasındaki hareketlerinden dolayı 10 Ermeni tutuklanmıştır. Yapılan araştırma sonucunda bu Ermenilerin zararlı kitaplar bastığı ve sınırdaki Osmanlı askerlerine kurşun sıktıkları anlaşılmıştır.²⁰⁸

1898 yılında Tortum'da bulunan Ziraat Müfettişi uğradığı bir köyde bir Ermeni ile yaptığı sohbet sonucunda Rusya'nın Oltu nahiyesinde 300-400 Ermeni'nin toplanarak sınırdan tecavüzlere başlayıp İslam köyelerine saldıracaklarını kahvehanelerde

²⁰⁴ Erzurum Vilayeti İstinaf Mahkemesi Müdde-i Umumiliğinin 11 Cemaziyülahır 1313 (29 Kasım 1895) tarihli tahrirat sureti, COA, A. MKT. MHM, 639-5.

²⁰⁵ Sadareten Hariciye Nezaretine gönderilen 12 Cemaziyülahır 1313 (30 Kasım 1895) tarihli tezkire, COA, A. MKT. MHM, 639-5.

²⁰⁶ Adliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 25 Cemaziyülahır 1313 (13 Aralık 1895) tarihli tezkire, COA, A. MKT. MHM, 639-5.

²⁰⁷ Muammer Demirel, **Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)**, Yenin Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 92-93.

²⁰⁸ Adliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 29 Receb 1313 (15 Ocak 1896) tarihli tezkire, COA, A. MKT. MHM, 639-23.

duyurdıklarını öğrenmiştir. Ziraat müfettişi Kazel ve Otka Manastırlarına gittiği sırada kilise başkanlarının da bu haberi duyduklarını görmüş ve halkın galeyana gelerek Ermeni köylerine ve itaat eden halka saldırmamalarını istemiştir.²⁰⁹

19 Haziran 1898 yılında Erzurum valisi Rauf Bey'in yazdığı mazbataya göre, yaşanan ayaklanmadan önce veya sonra gerek pasaportlu ve gerek firar suretiyle Rusya'ya göç eden Ermeniler bulunmaktaydı. Halen orada bulunan Ermenilerden merkez kazasından 2.000, Bayburt'tan 189, Keskim'den 50, Hınıs'tan 806, Kesi'den 2, Tercan'dan 50, Pasinler'den 750, Tortum'dan 95, Narman'dan 205, Erzincan sancağından 210, Bayezid sancağından 1.100 kişi göç etmiştir. Göç edenlerin toplamı 5.247 kişi olup bunların bazıları emlak sahipleri, arazi sahipleri ve ziraat adamları ve bazıları da fukara takımından oldukları belirlenmiştir.²¹⁰

Yine Rauf Bey'in 24 Mayıs 1899 tespitlerine göre, bu olaylar sonucunda Rusya'ya göç eden Ermenilerin miktarı merkez kazasından 400, Tercan'dan 62, Bayburt'tan 180, Tortum'dan 106, Narman'dan 379, Pasinler'den 150, Hınıs'tan 247, Bayezid sancağından 1.185 olmak üzere toplam 2.709 kişiydi.²¹¹

Bu göçler zaman içerisinde, bölgenin demografik yapısını etkilemiş olmalıdır. Kıtık olaylarından sonra, göçmenlerin geldikleri yerlere yeniden iskânı için devlet gayret sarf etmiştir. Ancak geri dönen nüfusun göç eden nüfustan daha az olduğu söylenebilir. Özellikle göçler nedeniyle bölgenin demografik yapısında önemli değişikliklerin olduğu söylenemez. Çünkü 19. yüzyıl boyunca nüfusun durumu incelendiğinde önemli bir değişiklik görülmemektedir. Görülen değişikliklerde bölgenin mülki taksimattaki durumunda yapılan değişikliklere göre paralellik göstermektedir. Yani Tortum zaman zaman nahiye olarak zaman zaman da kaza olarak mülki taksimatta yer almıştır. Bu da coğrafi olarak sınırlarının daralmasına veya genişlemesine sebep olmuştur. Nüfusta bu oran da azalmış veya artmıştır.

5. İşlenen Suçlar ve Cezaları (Asayiş Durumu)

Osmanlı Devleti devletin dış güvenliğini sağlamak için tedbirler aldığı gibi iç güvenliğin temini için de bazı önlemler almıştı. Şehirlerde mahallelerin güvenliğinin

---

²⁰⁹ Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Cemaziyülahır 1316 (3 Kasım 1898) tarihli tezkire, COA, DH. TMIK. M, 61-70.

²¹⁰ Muammer Demirel, **Sultan İkinci Abdülhamit ile Erzurum Vilâyeti Arasındaki Yazışmalar (1894-1904)**, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2007, s. 99.

²¹¹ Demirel, **Sultan İkinci Abdülhamit ile Erzurum Vilâyeti Arasındaki Yazışmalar**, s. 141.

sağlanmasında imam ve muhtarlara büyük görev verilmiştir.²¹² Köylerdeki asayişin sağlanması için de imamlar ve muhtarlar önemli rol oynamıştır. Mesela Tortum'a bağlı Hamidiye köyü civarında Şorak isimli bölgede Şıhbızınlı aşireti tarafından birtakım suçlar işlenmiş, ahalinin arazilerine hayvanlarını salıp mahsullerini telef ettiklerinden dolayı köyün imamı, muhtarı ve ahali tarafından imzalanan arzuhalle şikâyet edilmiştir.²¹³

Yine güvenlik amacıyla bir şehirden diğerine ve köylerden şehirlere göçü önlemek için seyahat özgürlüğü çok sıkı şartlara bağlanmış ve denetimin sağlanması için men'-i mürur uygulaması yapılmıştır. Şehirlere ticaret veya iş takibi için gelenlerden kaldıkları süre zarfında kendilerine halktan kefil bulma şartı getirilmiştir.²¹⁴

19. yüzyılın çeşitli dönemlerinde şehir merkezi ve köylerde bir takım asayişsizlik olayları ortaya çıkmıştır. Şehirlerin emniyet ve asayişinin sağlanmasına son derece önem veren Osmanlı Devleti, bunun için gerekli teşkilatlanmayı yapmış ve şehrin üst düzey yöneticilerini bu hususta sorumlu tutmuştur. Asayişin sağlanması ile doğrudan görevli kılınan kaza müdür ya da kaymakamları, asayişsizlikte kusurları görüldüğünde cezalandırılmışlardır.²¹⁵

Sosyal bir varlık olan ve bir arada yaşayan insanlar arasında çeşitli hukuki problemler ortaya çıkabilmektedir. 19. yüzyılda Tortum'da ve köylerinde gerek Müslümanların gerek gayrimüslimlerin kendi aralarında ve gerekse iki toplumun birbirleri arasında birtakım suç örneklerine rastlanmıştır. İncelediğimiz belgelere bakarak genel olarak eşkıyalık, adam öldürme, hırsızlık, tütün kaçakçılığı, sınır anlaşmazlıkları ve bazı devlet adamlarının yaptığı yolsuzluklar gibi suçların işlendiğini söyleyebiliriz. Ayrıca Tortum, Rusya ile sınır olduğu için sınırda da ahali ile Rus askerleri arasında bazı sıkıntılar da yaşanmıştır. Rusya'ya izinsiz gidenler ve yakalanınca sınır dışı edilenlerde olmuştur.

İşlenen suçlara ve bu suçlara verilen cezalara baktığımızda farklılıklar olduğunu görmekteyiz. Mesela 1847 yılında Tortum kazasına tabi Ersis köyündeki Ferhat isimli kişi hanımı Fatma'yı ve hanımının annesi Tükez'i öldürmüştür. Kayınpederi Şerif Bey damadını kısıstan affetmiş Ferhat da diyete²¹⁶ tâbi tutulmuştur. Ancak Ferhat'ın diyeti ödemeye

---

²¹² Musa Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 71.

²¹³ Dâhiliye Nezareti'nden Erzurum Vilâyetine gönderilen 17 Zilhicce 1308 (24 Temmuz 1891) tarihli şukka, COA, DH. MKT, 1851-130.

²¹⁴ Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri**, s. 71.

²¹⁵ Özger, **XIX. Yüzyıl Bayburt**, s. 385.

²¹⁶ Diyet: İslam Hukukuna göre, öldürme ve yaralamalarda suçlunun ödemek zorunda olduğu para veya mal, kan parası.

gücü yetmediği için 7 sene müddetle ücretli kürek cezasına çarptırılmıştır. Biriktirilen paranın da Şerif Bey'e verilmesine karar verilmiştir.²¹⁷

Yine bir başka belgede denk geldiğimiz olayda Tortum kazası ahalisinden olan Beşir'in katili, kardeşi çıkmıştır. Biraderi, Beşir'i kasten öldürmesine rağmen, davada kısasa hükmedilmiş ve ancak katilin 1.000 kuruş diyet ödemesine karar verilerek barış sağlanmıştır. Suçlu ayrıca 5 sene pranga cezasına çarptırılmıştır.²¹⁸

Yine 1860 yılında meydana gelen bir hadisede, Tortum kazasına bağlı Sürbahan köyünden olan Ahmet aynı köyden olan Mustafa tarafından öldürülmüştü. Temyiz için Meclis-i Valaya gönderilen davada Ahmet'i katleden Mustafa 10.000 dirhem diyet ödeme ve 15 yıl hapis cezası almıştı. gelen yazılarla suçun sabit olduğu anlaşılmıştır. İcabi kısas olduğu halde diyet ödenmesine karar verilmiştir. Kanun-ı Cedidin (Yeni kanunun) 172. maddesinde kısıstan kurtulan katilin müebbet veya 15 seneden az olmamak kaydıyla hapis cezasına çarptırılması kararlaştırılmıştı. Diyetin ödenmesiyle katil bu hükme göre mahallinde teşhir edildikten sonra 15 sene müddetle Erzurum'da hapsedilmesine karar verilmiştir.²¹⁹

Aynı tarihlerde yaşanan bir diğer hadisede ise Tortum kazasına bağlı Eşkisör köyünde yaşayan Kantaroğlu Mehmet'in, aynı köyden Hurşit'i öldürdüğü görülmektedir. Mehmet, eşinin kendisinin evinde Hurşit'le oturduğunu görmesi üzerine Hurşit'in üzerine yürümüş ve söz dalaşına girmişti. Hurşit'in tüfekle Mehmet'e saldırmak istemesi üzerine Mehmet yanında bulundurduğu tüfekle Hurşit'i öldürmüştü. Yaşanan bu namus davasından sonra Mehmet ile Hurşit'in babası diyet hususunda anlaşmıştı. Buna göre Mehmet, Hurşit'in babasına 1.700 kuruş diyet parası ödeyecek ve olay kapanacaktı. Ancak sonradan ne olduysa Hurşit'in babası bu talebinden vaz geçmiş, oğlunun katili olan Mehmet'ten kısas talep etmişti. Hurşit'in babasının talebi üzerine Mehmet tutuklanmış ancak konu Meclis-i Valaya taşınmıştı. Meclis-i Vala, şeyhülislamlık makamından aldığı fetvaya da dayanarak Mehmet'in nefs-i müdafaa kastıyla kendi evinde eşiyle oturan Hurşit'i öldürmesi durumunda cezadan muaf olacağını ifade etmişti. Ancak bu konuda kesin bir hüküm vermek için meselenin ciddi şekilde aydınlatılması gerekmekteydi. Eğer Mehmet,

---

²¹⁷ 6 Muharrem 1264 (14 Aralık 1847) tarihli ferman-ı ali, COA, C. ADL, 42-2565.

²¹⁸ 22 Cemaziyülevvel 1268 (14 Mart 1852) tarihli Meclis-i Ahkam-ı Adliye mazbatası, COA, A. MKT. MVL, 56-31.

²¹⁹ Sadarettin Erzurum Vilayetine gönderilen 12 Muharrem 1277 (31 Temmuz 1860) tarihli şukka, COA, A. MKT. MVL, 118-66.

Hurşit'i başka bir sebeple öldürdü ise Mehmet'in tutukluluğunun devam etmesi gerekliydi.²²⁰

Diğer bir hadisede Rusya uyruklu Vartan, Tortum'da bulunduğu sırada Hınzorik köyünden olan Ali Onbaşı'yı öldürmüş, Bar köyünden olan Mahmut Bey'e ise silah çekmişti. Bu suçlamalarla tutuklanan Vartan, mahkeme tarafından çağrıldığında gönderilmek koşuluyla Rusya'nın Erzurum konsolosluğuna teslim edilmiştir. Ancak mahkeme Vartan'ı çağırıldığında, Vartan'ın firar ettiği bildirilmiştir.²²¹ Durumun Rusya büyükelçiliği aracılığıyla Rusya'nın Adli memurlarına bildirilmesi istenmiştir.²²² İncelediğimiz adam öldürme suçlarının hepsinde farklı cezalar uygulanmıştır. Cezaların verilmesinde suçun işlenmesindeki sebepler, suçun işleniş şekli ve öldürülen kişinin ailesinin talepleri etkili olmuştur.

1886 yılında İspir ve Tortum'da 40-50 kişilik gruplardan oluşan eşkıya çetesinin tütün kaçakçılığı yaptığı ortaya çıkmıştır. Bu çete, kazalardaki köylere gelip buradaki halkı tütünlerini almaları için zorluyordu. Durumdan rahatsız olan Erzurum Ermeni Katolik delegesi yaşananları Patrikhaneye bildirmiştir. Olayın duyulmasıyla kaçakçılığın durdurulması için her türlü tedbirin alınmasına karar verilmiştir.²²³

1891'de Tortum'da görülen eşkıyalar Rusya'ya firar etmiş, Rusya memurları da eşkıyaları takip eden askerlerden birini öldürmüş diğerini de yaralamışlar. Olayın incelenmesinin ardından askerlerin Osmanlı askeri olduğu anlaşılınca teslim edilmeleri istenmiştir.²²⁴ 1892'de Narman köyü ahalisinden bazı Ermenilerin birtakım çeteler düzenleyerek eşkıyalık ettikleri hakkında bazı köylerin muhtarlarıyla ahalisi tarafından gönderilen arzuhal üzerine yapılan soruşturmada bu çetelerin daha önce Rusya'ya firar eden Ermenilerden oluştuğu anlaşılmıştır.²²⁵

Tortum, Keskim, İspir ve Kızılkilise kazalarında yaşayan Ermenilerden bazı kişilerin bir iki ay önceye kadar kendi kâr ve ticaretleriyle meşgulken iki ay önce bir araya gelip Akmescit yoluyla Kars'a oradan da Oltu'ya geçerek Küçük Narman hududuna

---

²²⁰ Sadarettin Erzurum Vilayetine gönderilen şukka, COA, A. MKT. MVL, 118-77.

²²¹ Hariciye Nezaretine gönderilen 9 Rebiyülevvel 1311 (20 Eylül 1893) tarihli tezkire, COA, BEO, 297-22248.

²²² Seraskerliğe gönderilen 23 Receb 1311 (30 Ocak 1884) tarihli tahrirat, COA, BEO, 352-26389.

²²³ Erzurum Vilayetine gönderilen 3 Muharrem 1304 (2 Ekim 1886) tarihli tahrirat, COA, DH. MKT, 1371-55.

²²⁴ Erzurum Vilayetinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 6 Cemaziyülevvel 1309 (8 Aralık 1891) tarihli tahrirat, COA, DH. MKT, 1898-113.

²²⁵ Dâhiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 9 Recep 1309 (8 Şubat 1892) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 1920-67.

saldırdıkları ve daha sonrada gizlice memleketlerine gittikleri anlaşılmıştır.²²⁶ Bu kişiler hakkında nasıl bir karara varıldığını sormak için Narman kaymakamlığına yazılan tahrirata karşılık alınan cevapta bu kişilerin tutuklanmadığı ancak tutuklanmaları gerektiğinin tebliğ edildiği bildirilmiştir.²²⁷

Tortum'un Sürbahan köyünden olan meşhur eşkıya Şero ve Mustafa, kayınbiraderi Genco ve oğlu Şükrü ve Tahir'in oğlu Ağa ve bunlara yataklık eden Kahraman Ağa'nın Keskim tarafında Hahabut Dağı'ndan ve Karacelil Dağı'ndan Ermeni bozguncuları kaçırmakta oldukları duyulmuştur. Bu defa da Ova ve Pasinler Ermenilerinden 44'ünü köylerine götürdükleri bunların 6'sının hastalanarak hala hanelerinde oldukları ve birçok mavzer fişeğiyle 33 tüfeğin Kahraman ve Tahir'in hanelerinde saklandığı ihbar edilmiştir.²²⁸ Yapılan aramada hasta Ermeniler ve mavzer fişeği ile tüfekler bulunmuş ancak aynı köyden Cafer'in oğlu Mehmet'in hanesinde 67964 numaralı bir martini ile 27 fişek ve diğer hanelerden 2 martini taklidiyle 19 boş kovan ele geçirilmiştir. Genco, oğlu Şükrü, Tahir, oğlu Ağa ve Kahraman isimli şahıslar tutuklanmıştır.²²⁹

Bu suçların yanında devlet adamlarının da bir takım haksızlıklar yaptığı ve halkı zor durumda bıraktıkları durumlarda olmuştur. Mesela Tortum'a bağlı Ağcur köyünden olan Hüseyin Bey'e babasından içinde memlaha (tuzla) bulunan bir çayır kalmıştı. Hüseyin Bey yıllarca vergilerini düzenli olarak ödediği için tuzlasına müdahaleyi gerektirecek hiçbir durum yoktu. Buna rağmen Başkâtip Ethem Efendi, bu tuzlaya kanuna aykırı olarak müdahale etmişti. Bunun üzerine Hüseyin Bey de olaya itiraz etmiştir. Erzurum Valisine gönderilen şikâyet dilekçesi üzerine, yapılan müdahale ortadan kaldırılmıştır.²³⁰

Osman imzasıyla gönderilen arzuhalde, Tortum kazasına bağlı olan Yedigöller isimli bölgede bulunan bir yaylak 180 seneden beri ferman-ı ali ile ecdadına verilmiştir. Ancak bu yaylağa bazı kişiler tarafından müdahalede bulunulmuş. Yapılan itirazlar üzerine

---

²²⁶ Akmescit Şehbenderliğinden gönderilen 21 Zilkade 1319 (1 Mart 1902) tarihli tahrirat, COA DH. TMİK. M, 121-46.

²²⁷ Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 6 Zilhicce 1319 (16 Mart 1902) tarihli tahrirat, COA, DH. TMİK. M, 121-46.

²²⁸ Sadaretten Erzurum Vilayetine gönderilen 3 Rebiyülahir 1324 (27 Mayıs 1906) tarihli tahrirat, COA, A. MKT. MHM, 644-9.

²²⁹ Erzurum Vilâyetine gönderilen 11 Rebiyülahir 1324 (4 Haziran 1906) tarihli şifre telgraf, COA, A. MKT, MHM, 644-9.

²³⁰ Erzurum valisine gönderilen 23 Rebiyülevvel 1264 (28 Şubat 1848) tarihli arzuhal, COA, A. MKT, 150-18.

Erzurum’da yapılan mahkeme sonucunda elinde bulunan fermana itibar edilmediği anlaşılmıştır.²³¹

Yine Erzurum vilayetine gönderilen yazıda Tortum kazası Bidayet mahkemesi reisinin birtakım hileler ile Tortum Mal Müdürü Kasım Efendi²³² hakkındaki şikâyetleri bertaraf etmeye çalıştığı ortaya çıkmıştır.²³³

Bir başka belgede ise mültezimlerin halkı zor durumda bıraktıklarını görüyoruz. Erzurumlu İsmail imzasıyla gelen arzuhalde; Tortum kazasındaki köylerin 1305 (1888) senesinde aşar vergilerini toplayan mültezimler, kendi almaları gereken miktarı çıkartabilmek için zahireleri 23.000 kuruş bedel ile ihaleye sunmuşlardır. Tortum Kazası Naibi Tahir Efendi itiraz ederek ihaleyi feshetmiş ve zahireleri perakende olarak 7.000 kuruştan satışa çıkarmıştır. Ancak bu miktar mültezimlerin borçlarına yetmediği için mültezimlere kefil olan Hazine-i Maliye Dava Vekili Hafız Efendi’nin müracaatı üzerine 100.000 kıymetinde olan arazisi 6.000 kuruş bedel ile satılmak istenmiştir. Ancak İsmail Bey arazinin 3 senelik hasılatı borcu ödemeye yeteceğini bildirerek karara itiraz etmiştir.²³⁴

Küçük Efendizade Ali Yunus mührüyle sadarete gönderilen arzuhalde, Tortum’a bağlı Kiska köyünde mutasarrıf²³⁵ olduğu bahçelerin ve binaların bazı kişiler tarafından tahrip edildiğini bildirmiştir.²³⁶ Ali Yunus tarafından gönderilen başka bir arzuhalde de yine Kiska köyünde mutasarrıf olduğu bahçelerin içindeki ağaçların, kalenin ve bazı binaların meşhur eşkıyadan olan Kör Bahri ve biraderleri ile yardımcıları tarafından yakılıp yıkıldığını dile getirmiştir.²³⁷

---

²³¹ Sadareten Adliye Nezaretine gönderilen 25 Şaban 1311 (3 Mart 1894) tarihli tezkire, COA, BEO, 368-26569.

²³² Tortum kazası Mal Müdürü olan Kasım Efendi memuriyetini su-i istimal ederek Kayın biraderi Şükrü Efendi’yi tahsildarlığa, oğlu Mehmed Efendi’yi Nahiye kitabetine tayin ettirip, memuriyetlerine gitmedikleri halde maaşlarını ödemeye devam ettiğine dair Erzurum Vilayetine Naci Sadık imzasıyla bir arzuhal gönderilmiştir. COA, DH. MKT, 500-74.

²³³ Erzurum Vilayetine gönderilen 3 Receb 1308 (12 Şubat 1891) tarihli arzuhal, COA, DH. MKT, 1808-124.

²³⁴ Sadareten Maliye Nezaretine gönderilen 8 Zilhicce 1310 (23 Haziran 1893) tarihli tezkire, COA, BEO, 227-16999.

²³⁵ Osmanlı idarî teşkilâtında “herhangi bir makam, görev veya memuriyeti elinde bulunduran, tasarruf eden” kişi anlamına gelir. Bu tabir ayrıca vekille unvan sahibini birbirinden ayırmak, mâlikâne, has ve timara sahip olmak mânasında sıkça kullanılmıştır. İlmiye teşkilâtında kadılığa bilfiil getirilenler de mutasarrıf şeklinde anılmıştır. Kelimenin “sancağa veya livâyâya gönderilen idareci” anlamını kazanması XVII. yüzyıl başlarından itibaren meydana gelen gelişmelerle ilgilidir. Sosyoekonomik değişimler taşra idarî yapısının büyük ölçüde farklılaşmasına, yönetimde beylerbeyi / vali ve sancak beyi / mirlivâlardan ayrı olarak mutasarrıf, mütesellim, muhassıl, voyvoda ve âyan gibi yönetim silsilesinin doğmasına zemin hazırlamıştır. Ali Fuat Örenç, “Mutasarrıf”, **DİA**, c. 31, s. 377.

²³⁶ Dâhiliye Nezareti tarafından Erzurum Vilâyetine gönderilen 1 Muharrem 1313 (24 Haziran 1895) tarihli şukka, COA, DH. MKT, 388-8.

²³⁷ Sadareten Erzurum Vilayetine gönderilen 23 Şevval 1312 (9 Nisan 1895) tarihli tahrirat, COA, BEO, 605-45364.

Bu suçların yanında sahte tapu hazırlamak gibi sahtekârlıklarda yapılmaktaydı. Şeyhbızınlı Aşiretinin muhtarı Şerif ve Refik imzalarıyla sadarete gönderilen arzuhalde arzi-i emiriye-i sarfe²³⁸ sınıfında olan yaylağa kira ile yerleşen Hamidiye köyünden olan Ali Efendi sahte tapu hazırlayarak buranın kendi malı olduğuna dair iddialarda bulunduğunu yazmışlardır.²³⁹

Tortum'un Rusya ile sınır olması, birçok sınır anlaşmazlığını da beraberinde getirmiştir. Mesela Anadolu sınırının Arnaviye ve Tortum'a bağlı olan Narman kasabaları arasında kalan kısımda Osmanlı ve Rusya komiserleri arasında çıkan bir anlaşmazlık üzerine Meclis-i Has-ı Vükela'nın kaleme aldığı yazıya göre sınırın belirlenmesi için bir komisyon kurulmasına karar verilmiş. Bu sınır için ayarlanacak 1. Komisyonun Ağustosun sonunda bölgeye gitmesi uygun görülmüş²⁴⁰ ancak Rusya sefiri, kış mevsiminin yaklaştığını bir ay içinde bir şey yapılmaz ise işin seneye kalabileceğini ifade ederek, işin seneye kalmasını istemediklerini bu yüzden komiserlerin bir iki gün içerisinde hareket etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bir iki gün içerisinde Osmanlı komiserleri hareket etmez ise bekleyen Rus komiserinin geri döneceği bildirilmiştir.²⁴¹ Rusya elçisinin aceleciliği üzerine Osmanlı komiseri Şahap Bey'in süratle görev yerine gönderilmesine karar verilmiştir. Ancak Rusya tarafı, Rus komiserinin elinde harita ile hazır bulunduğu halde Osmanlı komiserinin geç geldiğini ileri sürerek Osmanlı'ya terk olunacak yerler var ise de sınırın belirlenemediğinden yerlerin Rusya askerlerinin elinde kalması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bunun üzerine komisyonun belirlediği sınırlar Harbiye Nezareti tarafından araştırılarak Rus sefirinin söylemlerine meydan bırakılmaksızın Şahap Bey'in bölgeye yollanması istenmiştir.²⁴²

Yine sınırda yaşanan bir olayda, Tortum'a bağlı Tarak Kışlası ahalisinden olan Halit ve Mustafa ile Rusya'nın Bardız kordonunda görevli iki asker arasında yaşanmıştır. İki kardeş olan Halit ve Mustafa kendi sınırlarında mal ve koyunlarını otlatmakta iken Rus askerleri yanlarına gelerek bir kargaşa çıkarmışlar, bu kargaşa sonucunda askerler 33 baş hayvanı alarak Rusya tarafına götürmüşlerdir. Kendilerini takip eden Halit'i göğsünden vurarak öldürmüşler, durumu gören Mustafa da yanlarına gidince onu da süngü ile

---

²³⁸ Gelirinin tamamı hazineye ait olan topraklar.

²³⁹ Dâhiliye Nezareti tarafından Erzurum Vilayetine gönderilen 11 Muharrem 1314 (22 Haziran 1896) tarihli şukka, COA, DH. MKT, 2075-67.

²⁴⁰ Hariciye Nezaretinden Başvekâlete gönderilen 26 Şaban 1297 (3 Ağustos 1880) tarihli tezkire, COA, Y. A. HUS, 165-62.

²⁴¹ Yıldız Sarayına, 5 Ramazan 1297 (11 Ağustos 1880) tarihli gönderilen arz, COA, Y. A. HUS, 165-77.

²⁴² Hariciye Nezaretinden Başvekâlete gönderilen 6 Şevval 1297 (11 Eylül 1880) tarihli tezkire, COA, Y. A. HUS, 165-120.

yaralamışlardır. Durum Halit ve Mustafa'nın yakınları tarafından Yüzbaşı vekili İbrahim Efendi'ye bildirilmiş ve Halit'in naaşının alınarak köylerine defnetmek istediklerini iletilmişlerdir. Ancak Rusya'nın kordon memuru buna engel olmuş, Halit'in naaşını teslim etmeyip Rusya kordonu bitişiğine gömmüştür. Daha sonra Bardız kordon memuru Pavlı Jepa, münakaşa sırasında iki adet tüfeğin kaybolduğunu iddia etmiş ancak buna dair bir delil bulunamamıştır. Bardız kordon memurunun bir senedir görevde olduğunu ve göreve geldiğinden beri ahalinin sınır yakınlarında hayvanlarını otlatmasına izin vermediği, tarla ve çayırlarının hasılatını kaldırmaya engel olduğu ve sürekli halkı rahatsız ettiği gündeme gelince duruma el atılması istenmiştir.²⁴³

Tortum, Rusya ile sınır olduğu için Rus tüccarlar ticaret yapmak için sık sık Tortum'a gelmekteydiler. Ancak bazı tüccarlar iş için geldikleri Tortum'da bir takım suçlara da bulaşabilmekteydiler. Mesela Rusya Devleti tebaasından olan Varton Petrosyan ticaret için geldiği Tortum'da bir cinayete karışması sebebiyle tutuklanmış ve durum konsolosluga bildirilmiştir. Ancak Rusların Osmanlı Devleti'nde yargılanması ve hapis meseleleri Elçilikle bir karara bağlanmadığı için Varton Petrosyan konsolosluga teslim edilmiştir.²⁴⁴

Bayburt, İspir ve Tortum kazaları ile Erzincan çevresinde kız kaçırma olaylarının da oldukça fazla olduğu bilinmektedir.²⁴⁵

6. Vakıflar

6.1 Vakıf Kavramı ve Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Kurulması

Osmanlı Devleti, bilimsel kurumlarında olduğu gibi ele geçirdiği yerlerde hemen toplumsal kurumlarını da kurmaya başlamış, devletin sınırları genişledikçe bu kuruluşlar da o oranda artmıştır. Bu toplumsal kurumların yani cami, imaret, hastane, kervansaray, köprü, han, hamam, çeşme ve zaviyelerin idareleriyle bunların korunması ve devam ettirilebilmesi için vakıflar yapılmış veya devlet bazı yerlerde halkı vergilerden muaf tutarak korunması ve devam ettirilebilmelerini sağlamaya çalışmıştır.²⁴⁶ Sözlükte “durmak; durdurmak, alıkoymak” anlamındaki vakıf (vakf) kelimesi terim olarak “bir malın mâliki tarafından dinî, toplumsal ve hayrî bir gayeye ebediyen tahsisi” şeklinde özetlenebilecek

²⁴³ Hariciye Nezaretine gönderilen 8 Receb 1308 (7 Şubat 1892) tarihli tahrirat, COA, HR. HŞM. İŞO, 177-18.

²⁴⁴ Dâhiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 16 Zilkade 1309 (12 Haziran 1892) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 1959-93.

²⁴⁵ Doktor Şerif Bey, **Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimaî Coğrafyası**, Haz. Murat Küçükuşurlu, Serander Yayınevi, Trabzon 2011, s. 113.

²⁴⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 542.

hukuki bir işlemle kurulan ve İslam medeniyetinin önemli unsurlarından birini teşkil eden hayır müessesesini ifade eder.²⁴⁷ Yüzyıllarca bir kısım kamu hizmetleri gören ve daha önemli olarak topluma ahlâk, fazilet ve karşılıklı sevgi ve saygı duygularını aşıl原因an bu tarihî kurum, özellikle Osmanlı Devleti zamanında en ileri aşamaya ulaşan hizmetleriyle toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel hayatına en geniş ölçüde katkıda bulunmuştur.²⁴⁸ Vakıf, aynı zamanda, bireylerin yardımseverlik isteklerini, ölümlerinden sonra da devam ettirebilecek bir sistemdir.²⁴⁹ Bütün İslam ülkelerinde uzun yıllardan beri, çok büyük önem kazanmış, toplumsal ve iktisadî hayat üzerinde derin tesirler bırakmış dini ve hukuki bir müessese olan vakfın,²⁵⁰ kökeni hakkında pek çok fikir ortaya atılmıştır. İslami kaynaktan geldiğini söyleyenlerin yanında, kurumun ilk çekirdeğinin İslam öncesi Arap adetlerine, Babil hukukunda, Roma ve Bizans hukukunda bulunduğunu savunanlar olmuştur.²⁵¹

İslâm kaynaklı olduğunu ileri sürenler, “İnsan öldüğü zaman artık hayır işleyemez ve ancak kendisinden sonraya üç şey kalır: Sürekli sadaka (sadaka-i cariye), başkalarına fayda sağlayan ilim ve kendisine dua eden hayırlı evlat” şeklindeki hadis-i şerifin, vakıf müessesesinin gelişiminde büyük rol oynadığı ve burada bahsedilen sürekli sadakadan kastın vakıf olduğunu kabul etmektedirler.²⁵² Osmanlı uygulamasında, vakıf muamelesinin kurulması için genellikle “vakıftır, sebildir, sebil içindir, vakfettim” gibi açık ifadeler kullanılmıştır.

Anadolu Türk devletlerindeki vakıf idare sisteminin devamı özelliğini taşıyan Osmanlı vakıf teşkilatı, daha beyliğin kuruluş döneminden itibaren ortaya çıkmış ve zamanla toplumsal hayatta bir iskân ve imar metodu olarak çok büyük rol oynamıştır. Şehirlerdeki her türlü yol ve köprü yapımı, sulama çalışmaları gibi kamu hizmetleri, hastaneler yapımı ve fakirlere yardım gibi toplumsal yardım teşkilatları, eğitici ve öğretici kadronun ücretlerini, talebelerin bakımını, medreseler ve kütüphane yapımını teminat altına almaya yönelik kültür işleri, cami inşası gibi, ilmi ve dini medeniyet hayatının her türlü tezahürleri hep vakıf tesisi yoluyla tanzim ve idare edilmiştir.²⁵³

²⁴⁷ Hacı Mehmed Günay, “Vakıf”, **DİA**, Cilt 42, s. 475.

²⁴⁸ Naim Ürkmez, “Şiran Vakıfları” **Vakıflar Dergisi**, sayı 44, 2015, s. 74.

²⁴⁹ Arslan, “XIX. Yüzyılda Adıyaman’da Sosyo-Ekonomik Yapı”, s. 3.

²⁵⁰ Mehmed Fuad Köprülü, **İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1983, s. 296.

²⁵¹ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, **İ.A.**, XIII, İstanbul 1986, s. 155.

²⁵² Bahaeddin Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 27.

²⁵³ Özger, XIX. Yüzyıl Bayburt, s. 295.

Vakıfların önemli gayelerinden biri de fakirlere, acizlere ve muhtaçlara yardımdı. Ülkenin çeşitli yerlerinde mevcut imarethaneler bu maksatla kurulmuş olduğu gibi, vakıf gelirlerinden ihtiyaç sahiplerine hisse ayrılması da aynı amaca yönelik bir faaliyetti. Bu yönüyle vakıflar, zenginlerle fakirler arasında sevgi bağlılığına vesile olan bir köprü vazifesi görmekteydi.²⁵⁴

Osmanlı Devleti'nde, mülkiyetin vakıf idaresine ait olup olmaması bakımından vakıflar ikiye ayrılmaktaydı. Bunlardan biri sahih vakıf, diğeri gayr-i sahih vakıftır.²⁵⁵ Vakıfların yönetiminde son derece önemli yere sahip iki görevli bulunmaktaydı. Bunlar mütevellî denen idareci ve nâzır denen denetçidir. Bunlardan başka arzu edilen birçok kimse de tayin edilebilirdi. Vakıfların nazırları, usulen mühim devlet memurları veya ulemanın ileri gelenlerinden tayin edilirdi.²⁵⁶

1826 yılında Evkaf Nezareti'nin kuruluşuna kadar; merkezi bir teşkilattan mahrum olan vakıfların idarî şekli vakıflar tarafından tayin edilen şartlara göre yapılmaktaydı.²⁵⁷ Mütevellî ise, bu idareyi vakfiye şartları ve şer'i hükümler dairesinde idare eden kişidir.²⁵⁸ Mütevellî haricinde kısmen kadı, nazır ve taşrada evkaf müdürlüklerinin kurulmasından sonra ise, evkaf müdürü bu organizasyon içerisinde söz sahibi olmuştur. Ancak hemen her dönemde birinci derecede vakıf idarecisi olarak mütevellîler görev yapmışlardır.²⁵⁹

Mütevellînin görevi, vakfı tamir, gelir toplama, toplanan gelirleri vakıftan yararlananlara taksim ve teslim etme gibi alışılmış vakıf işlerini yapmaktır. Yaptığı işler karşılığında tevliyet²⁶⁰ ücreti adı altında belirli bir miktar ücret alan mütevellî, aynı zamanda vakıf mallar üzerinde tasarruf hakkına da sahipti.²⁶¹

Osmanlı Devletinin kuruluşundan itibaren toplumun en önemli yardımlaşma müessesesi özelliğini taşıyan vakıf kurumunda 19. yüzyılda bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. Bu dönemde yapılan en önemli yenilik hiç şüphesiz, Evkaf-ı Hümayun

---

²⁵⁴ Ali Himmet Berki, "Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişaf ve Tekamülü Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler", **Vakıflar Dergisi**, sayı VI, İstanbul 1965, s. 11.

²⁵⁵ Şakir Berki, "Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri", **Vakıflar Dergisi**, sayı IX, Tıpkı Basım Ankara 2006, s. 2.

²⁵⁶ Füzûzan Selçuk, "Vakıflar (Başlangıcından 18. Yüzyılın Sonuna Kadar)", **Vakıflar Dergisi**, sayı VI, Tıpkı Basım Ankara 2006, s. 21.

²⁵⁷ Ömer Demirel, "Osmanlı Dönemi Sivas Vakıflarının İdari Organizasyonu ve Problemleri", **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı 28, Ankara 1997, s. 65.

²⁵⁸ Mehmed Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü**, II, M. E. B. Yayınları, İstanbul 2004, s. 640.

²⁵⁹ Demirel, "Osmanlı Dönemi Sivas Vakıflarının İdari Organizasyonu ve Problemleri", s. 65.

²⁶⁰ Osmanlı uygulamasında mütevellînin yaptığı iş için kullanılan terimdir. Nazif Öztürk, "Mütevellî", **DİA**, c. 32, s. 217.

²⁶¹ Ahmet Akgündüz, **İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 2.

Nezareti'nin kurulmasıdır. Nezaretin iç ve dış etkilere hatta teşviklere dayalı çok yönlü kuruluş sebepleri bulunmaktadır. Bunları, çok dağınık bir vaziyette olan vakıf yönetiminin tek elde toplanması, vakıf sektöründe baş gösteren yolsuzlukların kaldırılması, devlet çatisının batı tarzında merkezi bir anlayışla yeniden düzenlenmesi ve vakıf potansiyelinden, devletin diğer sektörlerinden yararlanma fikri, dini çevrelerin gücünü kırmak düşüncesi ve batılı dostları memnun etmek gibi eğilimler şeklinde özetlemek mümkündür.²⁶²

Bütün bu gelişmeler doğrultusunda 12 Rebiyülevvel 1242 (14 Ekim 1846) tarihinde çıkarılan irade-i seniyye ile Darphane Nezaretinden ayrılarak “Evkaf-ı Hümayun Nezareti” adıyla yeni bir nazırlık kurulmuştur.²⁶³

Vakıf teşkilatını içine düştüğü karışık durumdan kurtarmayı ve bütün vakıf teşkilatını bir araya getirmeyi hedefleyen Evkaf Nezareti, başlangıçta sultan vakıflarının gelirlerini toplamak, korumak, bu vakıflara ait hayır müesseselerindeki görevlilerin maaşları, işleri ve müesseselerin tamir ve inşası ile devamlarını sağlamak gibi görevleri üstlenmiştir. İlerleyen yıllarda Evkaf Nezareti'nin görev alanı daha da genişlemiş ve mütevellileri bulunmayan veya vakfa zararı olan vakıfları da vakıfların amaçlarına uygun olarak işletmek üzere idarelerini de üstlenerek bu vakıfların mütevellisi haline gelmiştir.²⁶⁴

Osmanlı Devletinde üretim kaynaklarının en önemlisi olan araziler, vakıf müessesesi gelir kaynakları içerisinde de aynı öneme sahiptir. Bunlar temelde köy, mezra, bağ, bahçe ve çiftlik gibi farklı isim ve özellik taşımaktadırlar.²⁶⁵

Osmanlı Devleti 18. yüzyıl sonlarına kadar, devlet olma vasfından dolayı sahip olduğu, genel gözetim ve hedef belirlemenin ötesinde vakıfların kuruluş ve işleyişine hiç müdahale etmemiştir. Vakıflar günümüz modern devletlerinde sergilenen ekonomik ve sosyal faaliyetlerde olduğu gibi, hür teşebbüs, serbest ekonomi kuralları ve yerinden yönetim esaslarına göre, vakfın koyduğu şartlar doğrultusunda hizmet vermişlerdir. Zamanla vakfın şartları bir tarafa bırakılarak mütevelliler yerine vakıfları Babü'ssaade Ağalarının idare etmeye başlamaları ve vakıf işlemlerinde menfaat teminine dayalı adam kayırmaların görülmesi üzerine, vakıfların yönetimine devletin müdahalesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Tanzimat sonrası taşrada bazı kimselerin, kendi evladını veya akrabasının

---

²⁶² Nazif Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 69.

²⁶³ Akgündüz, **İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, s. 283.

²⁶⁴ Ziya Kazıcı, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 112.

²⁶⁵ Ömer Demirel, **Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü**, T.T.K. Yayınları, Ankara 2000, s. 97.

çocuklarını askere gitmekten alıkoymak amacıyla, cami, mescit ve zaviye gibi hayrat eserler yaptırdığı, bu yerlerin hitabet ve şeyhliği kendi yakınlarına verdirmek istediği görülmektedir. Bazıları da çok cüz'î bir mal vakfederek bu tür hayır eserleri yaptırmışlar, fakat kısa süre sonra yaptırılan mescit ve zaviyenin tamiri ve diğer cari giderlerini bırakılan vakıf gelirleriyle karşılamak, hatta görevli personelin maaşlarını ödemek bile imkânsız hale gelmiştir. Böyle durumlarda, bu yerlerin işletme ve bakım giderleri ya Evkaf veya Haremeyn Nezaretleri hazineleri yahut da gelir fazlası bulunan diğer vakıfların üzerine kalmıştır. Bu durum da ileri tarihlerde gelir fazlası aktarılan vakıfları zor duruma sokmaktaydı. Bütün bu gibi olaylardan dolayı, devlet konuya müdahale etmiş ve asırlardır vakıfla kadı arasında cereyan eden vakfin kuruluşuna bazı sınırlamalar getirilmiştir. Bundan böyle vakıf tesis etmek isteyen kimselerin, yaptıracığı binaların sağlam inşa ettirmeleri, vakfin işletilmesine ve gerektiğinde tamirine yetecek miktarda mal varlığı veya gelir kaynakları bırakmaları mecburiyeti getirilmiştir. Aksi takdirde nezaretin vakfi tescil etmeyeceği beyan edilmiştir. Ayrıca yeniden inşa edilecek cami ve mescide imam ve hatip, zaviyeye şeyh tayininde “esnan-ı askeriye” konusuna dikkat edilmesi ve askerlik sırası gelenlerin tayin edilmemesi benimsenmiştir.²⁶⁶

19. yüzyılda devletin içinde bulunduğu çok yönlü olaylar sebebiyle, sosyal ve iktisadî konularda yaşanan sıkıntılar halkı yoksul düşürmüştür. Bu duruma vakıf kurma konusunda önceleri emirnamelerle sonraları mevzuat düzenlemeleriyle getirilen sınırlamalar eklenince; bu asırda, daha önceki dönemlerde olduğu gibi çok amaçlı ve zengin vakıflar kurulması imkânı büyük çapta ortadan kalkmıştır. 19. yüzyılda hayırseverler, müstakil vakıf tesis etmek yerine, daha önce kurulmuş bir vakfa katkıda bulunmayı tercih etmekteydi. Mevcut bir vakıf eserin bakım ve onarımını sağlamayı, cami, mescit ve zaviye gibi hayır müesseselerinin ısınma, aydınlatma, temizlik ve donatım giderlerini karşılamayı, burada hizmet gören personelin ücret ve sosyal haklarını iyileştirmeyi, bunların hepsinden daha fazla uhrevî mükafat arzusuyla kendisi için hatim, mevlit okutup dua ettirmeyi, hayrî ve sosyal gayelerle yardımda bulunmayı amaçlayan, eski dönemlere göre daha küçük kapsamlı vakıflar kurmayı yeğlemişlerdi.²⁶⁷

Osmanlı Devleti'nde ülkenin her köşesinde değişik amaçlı pek çok vakıf kurulmuştur. Tortum'da da vakıfların tesis edildiği görülmektedir.

---

²⁶⁶ Nazif Öztürk, **Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983, s. 32.

²⁶⁷ Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, s. 31-43.

6.2. 19. Yüzyıl Tortum Vakıfları

Bir vakıf medeniyeti olan Osmanlı Devleti'nde, diğer bölgelerde olduğu gibi Tortum'da da dinî, sosyal ve ekonomik alanlarda bölge insanına hizmet veren vakıf müesseseleri mevcuttu.

İncelenen dönemde, ulaştığımız belgeler ışığında Tortum'da, cami, mescit, zaviye ve diğer başlıklar altında değerlendirilebilecek 29 adet vakıf olduğu görülmektedir. Bu vakıflardan 22'si cami vakfı, 3'ü mescit vakfı, 1'i zaviye vakfı ve 3'ü de diğer vakıflar olarak gruplandırdığımız çeşme vakıfları ve kiliselerdir. Vakıflardan 2'si kaza merkezinde hizmet verirken, 27'side köylerdeki ahaliye hizmet sunmaktaydı. 19. yüzyıl Tortum vakıflarını şu başlıklar altında ele almamız mümkündür.

6.2.1. Cami Vakıfları

19. yüzyılda Tortum'da varlığına rastladığımız cami vakfı sayısı 22'dir.

6.2.1.1. Hacı Osman Camisi Vakfı

Hacı Osman Camisi Vakfı, Tortum kazasına bağlı Ösit köyündedir. Cami vakfı Osman Ağa tarafından tesis edilmiştir. Ösit köyünün tek camisi olan Hacı Osman Camisi'nin ilk hatipliğini günlüğü yarım akçe ile Mehmet Emin Halife yapmıştır. 1840 yılında Mehmet Emin Halife'nin vefatıyla yerine yine günlüğü yarım akçe olarak oğlu Ahmet gelmiştir.²⁶⁸ 12 Zilhicce 1262 (1 Aralık 1846) yılında Ömer oğlu Mehmet Dursun Efendi, hatip olarak tayin edilmiştir. Ömer oğlu Mehmet Dursun Efendi vefat edince yerine 2 Ramazan 1303 (4 Haziran 1886) tarihinde Ahmet oğlu Mehmet Efendi'nin tayin edildiği açıklayan beratın verildiğinin anlaşılmasına rağmen vilayetten gönderilen mazbatada²⁶⁹ Ahmet oğlu Mehmet Efendi'den bahsedilmemiş, vakfiyede de kayıtlı olmadığı anlaşılmıştır.²⁷⁰ Bunun sebebinin ne olduğu, Ahmet oğlu Mehmet Efendi'nin de vefat edip etmediği vefat ettiyse çocuklarının olup olmadığının araştırılması istenmiştir.²⁷¹ 7 Muharrem 1310 (1 Ağustos 1892) tarihinde bu camiye hatip olarak İbrahim Efendi tayin olmuştur.²⁷²

²⁶⁸ 8 Safer 1256 (11 Nisan 1840) tarihli ilam, COA, EV. BKB, 79-140.

²⁶⁹ 18 Temmuz 1308 (30 Temmuz 1892) tarihli 103 numaralı Meclis-i İdare-i Vilayet mazbatası, COA, EV. MKT, 1985-17.

²⁷⁰ 26 Cemaziyülevvel 1303 (2 Mart 1886) tarihli derkenar, COA, EV. MKT. CHT, 214-117.

²⁷¹ Erzurum Vilayetinden Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen 6 Şaban 1311 (13 Şubat 1894) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 1985-17.

²⁷² Erzurum vilayetinden Evkaf Nezaretine gönderilen 7 Muharrem 1310 (1 Ağustos 1892) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 1981-11; Evkaf-ı Hümayun Cihat İdaresinden Muhasebeye gönderilen 24 Muharrem 1310 (18 Ağustos 1892) tarihli tezkire, COA, EV. MKT, 1981-12; COA, EV. MKT. CHT, 355-28.

6.2.1.2. Abdülgani Bey Camisi Vakfı

Abdülgani Bey vakfı, Tortum kazasına bağlı Kiğık köyündedir. Kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.²⁷³

6.2.1.3. Liskav-ı Ulya Camisi Vakfı

Tortum'a bağlı olan Liskav-ı Ulya (Yukarı Liskav) köyünde bulunan caminin kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.²⁷⁴ Berat ile imam ve hatibi Ahmed Halife geride erkek çocuk bırakmadan vefat edince yerine padişah izniyle Aralık 1807'de Mustafa Halife tayin edilmişti.²⁷⁵

6.2.1.4. Ali Bey Camisi Vakfı

Tortum'a bağlı olan Liskav-ı Süfla (Aşağı Liskav) köyünde bulunan caminin kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.²⁷⁶

6.2.1.5. Orta Cami Vakfı

Tortum'a bağlı olan Öşvank köyünde bulunan caminin kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.²⁷⁷

6.2.1.6. Molla Dursun Camisi Vakfı

Tortum'a bağlı olan Kiğani²⁷⁸ köyündedir. Köyün ilk camisidir ve Hacı oğlu Molla Dursun tarafından inşa ettirilmiştir.²⁷⁹

6.2.1.7. Said Bey ibn Hüseyin Camisi Vakfı

Tortum'a bağlı olan Kiğani köyündedir. Köylülerden olan ve yaptığı iyiliklerle tanınan Hüseyin oğlu Said Bey tarafından yaptırılmıştır.²⁸⁰

---

²⁷³ 4 Safer 1257 (28 Mart 1841) tarihli ilam, COA, EV. BKB, 94-52; Erzurum vilayetinden Evkaf Nezaretine gönderilen 24 Cemaziyülahır 1307 (15 Şubat 1890) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 1675-174; Muhasebeye gönderilen 24 Receb 1307 (16 Mart 1890) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1675-175; Muhasebe-i Evkaftan Evkaf Nezaretine gönderilen 22 Cemaziyülahır 1307 (13 Şubat 1890) tarihli tezkire, COA, EV. MKT, 1675-172; 15 Safer 1308 (30 Eylül 1890) tarihli redif zabitanı mazbatasası, COA, EV. MKT, 1675-176; Atik Berat-ı Alişan Sureti, COA, EV. MKT, 1675-179; 16 Zilkade 1307 (4 Temmuz 1890) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1675-173.

²⁷⁴ 20 Şaban 1258 (26 Eylül 1842) tarihli ilam, COA, EV. BKB, 122-59.

²⁷⁵ COA, HAT, 1542-18.

²⁷⁶ 24 Rebiyülevvel 1303 (31 Aralık 1885) tarihli ilam, COA, EV. MKT. CHT, 212-135.

²⁷⁷ Erzurum Valisine gönderilen 8 Ramazan 1263 (20 Ağustos 1847) tarihli mazbata, COA, EV. BKB, 191-52; 14 Rebiyülahır 1303 (20 Ocak 1886) tarihli mazbata, COA, EV. MKT. CHT, 210-119.

²⁷⁸ Bugün Narman'a bağlı olan Mahmut Çavuş Köyü.

²⁷⁹ Erzurum Vilayetinden Evkaf Nezaretine gönderilen 11 Receb 1302 (26 Nisan 1885) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 1327-78; Erzurum Vilayeti ve Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen 9 C 1303 (15 Mart 1886) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1327-207; 28 Cemaziyülahır 1310 (17 Ocak 1893) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 2082-119; 19 Muharrem 1303 (28 Ekim 1885) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 1327-79, Evkaf Nezaretine gönderilen 13 Receb 1302 (28 Nisan 1885) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 1327-80; 20 Cemaziyülevvel 1303 (24 Şubat 1886) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 1327-81.

²⁸⁰ Erzurum vilayetinden Evkaf Nezaretine gönderilen 28 Zilkade 1310 (13 Haziran 1893) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 2082-120; Erzurum vilayetinden Evkaf Nezaretine gönderilen 6 Zilhicce 1310 (21 Haziran

6.2.1.8. Ağasar Köyü Camisi Vakfı

Tortum kazasına bağlı Ağasar köyünde inşa edilmiştir. Kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.²⁸¹

6.2.1.9. Hacı Osman Camisi Vakfı

Tortum kazasına bağlı Azort köyünde bulunan camidir.²⁸²

6.2.1.10. Abornes Köyü Camisi Vakfı

Tortum kazasına bağlı olan Abornes köyündedir. Köyün büyük ve kalabalık olmasına rağmen Cuma namazlarını bile kılacak bir camisinin olmaması üzerine Erzurum'un Kavak Mahallesi'nden olan Ömer Efendi tarafından köydeki bir boş araziye inşa ettirilmiştir.²⁸³

6.2.1.11. Ahmet Paşa Camisi Vakfı

Tortum kazasına bağlı olan Hartha/Hatka köyündedir. İyilikleriyle tanınan Ahmet Paşa tarafından yaptırılmıştır.²⁸⁴

6.2.1.12. Lök Köyü Camisi Vakfı

Tortum kazasına bağlı olan Lök köyündedir. Kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.²⁸⁵

1893) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 2082-124; 9 Şaban 1312 (5 Şubat 1895) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 2082-123; 24 Şevval 1312 (20 Nisan 1895) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 2082-125.

²⁸¹ Erzurum Vilayeti ve Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen 24 Şaban 1303 (28 Mayıs 1886) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1333-69.

²⁸² 22 Z 1283 (27 Nisan 1867) tarihli ilam, COA, EV. BKB, 199-14; Erzurum vilayetinden Evkaf Nezaretine gönderilen 7 Rebiyülahir 1304 (3 Ocak 1887) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 1366-46; Erzurum Vilayetine gönderilen 4 L 1304 (26 Haziran 1887) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1367-197.

²⁸³ Erzurum Vilayeti ve Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen mazbata, COA, EV. MKT, 1993-62; 5 Zilhicce 1310 (20 Haziran 1893) tarihli mazbata, COA, EV. MKT. CHT, 310-114; COA, EV. MKT, 108-115; 1 Şaban 1311 (7 Şubat 1894) tarihli mazbata, COA, EV. MKT. CHT, 326-199, Erzurum vilayetinden Evkaf Nezaretine gönderilen 13 Cemaziyülahır 1310 (2 Ocak 1893) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 1985-135.

²⁸⁴ Erzurum Vilayeti ve Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen 3 Cemaziyülevvel 1311 (12 Kasım 1893) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1956-66, 7 Zilkade 1310 (23 Mayıs 1893) tarihli mazbata, COA, EV. MKT. CHT, 308-162; Erzurum vilayetinden Evkaf Nezaretine gönderilen 9 Muharrem 1310 (3 Ağustos 1892) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 1969-131; Muhasebeye gönderilen 29 Rebiyülevvel 1311 (10 Ekim 1893) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1969-130; Erzurum vilayetinden Evkaf Nezaretine gönderilen ne6 Muharrem 1310 (31 Temmuz 1892) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 1969-129; 21 Cemaziyülahır 1310 (10 Ocak 1893) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1969-127; Molla Mehmet Bin Esed tarafından Evkaf Nezaretine gönderilen 21 Muharrem 1316 (11 Haziran 1898) tarihli arzuhal, COA, EV. MKT, 2414-210; 6 Cemaziyülevvel 1316 (22 Eylül 1898) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 2414-211; Erzurum Vilayeti ve Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen 3 C 1316 (19 Ekim 1898) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 2420-42.

²⁸⁵ Erzurum Vilayeti ve Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen 26 Rebiyülevvel 1308 (9 Kasım 1890) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1634-152; Erzurum Vilayeti ve Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen 28 S 1310 (21 Eylül 1892) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1839-39; Erzurum vilayetinden Evkaf Nezaretine gönderilen 14 Receb 1317 (18 Kasım 1899) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 1632-167; ; Erzurum vilayetinden Evkaf Nezaretine gönderilen 12 Receb 1317 (16 Kasım 1899) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 1632-165; Erzurum Vilayeti ve Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen 18 R 1311 (29 Ekim 1893) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1951-194; 5 Rebiyülevvel 1308 (19 Ekim 1890) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT. CHT, 260-126; COA, EV. MKT. 1632-161; COA, EV. MKT, 1632-162.

6.2.1.13. Karingos Köyü Camisi Vakfı

Tortum kazasına bağlı olan Karingos köyündedir. Kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.²⁸⁶

6.2.1.14. Kornes Köyü Camisi Vakfı

Tortum kazasına bağlı Kornes²⁸⁷ köyünde inşa edilmiştir. Kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.²⁸⁸

6.2.1.15. Hacı Osman Camisi Vakfı

Tortum kazasına bağlı Üngüzek köyünde bulunan camidir. Osman Efendi tarafından yaptırılmıştır.²⁸⁹

6.2.1.16. Timur Ağa Camisi Vakfı

Tortum kazasına bağlı olan Hınzorik-i Süfla (Aşağı Hınzorik) köyünde bulunan camidir. Köyde Cuma namazlarını bile kılacak yer olmadığından Timur Ağa tarafından yaptırılmıştır.²⁹⁰

6.2.1.17. Cansor Köyü Camisi Vakfı

Tortum kazasına bağlı olan Cansor²⁹¹ köyünde bulunan camidir. Kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.²⁹²

6.2.1.18. Haho Köyü Camisi Vakfı

Tortum kazasına bağlı olan Haho köyündedir. Caminin kim tarafından yaptırıldığı tam olarak bilinmemektedir.²⁹³

---

²⁸⁶ Erzurum Vilayeti ve Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen 3 R 1305 (19 Aralık 1887) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1400-94.

²⁸⁷ Bugün Narman'a bağlı olan Güvenlik Köyü.

²⁸⁸ Erzurum Vilayeti ve Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen 19 C 1304 (15 Mart 1887) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1350-228; Erzurum vilayetinden Evkaf Nezaretine gönderilen 28 Cemaziyülahır 1302 (14 Nisan 1885) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 1350-82; Evkaf Nezaretine gönderilen 6 Cemaziyülahır 1304 (2 Mart 1887) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 1350-83.

²⁸⁹ Erzurum vilayetinden Evkaf Nezaretine gönderilen 5 Şaban 1307 (27 Mart 1890) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 1963-57; Erzurum Vilayeti ve Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen 19 C 1304 (15 Mart 1887) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1350-243.

²⁹⁰ Erzurum Vilayeti ve Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen Cemaziyülevvel 1303 (Şubat 1886) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1327-73; Mahkeme-i Teftiş-i Evkaftan Evkaf Nezaretine gönderilen 18 Rebiyülahır 1303 (24 Ocak 1886) tarihli tezkire, COA, EV. MKT, 1326-143. Erzurum vilayetinden Evkaf Nezaretine gönderilen 13 Receb 1302 (28 Nisan 1885) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT, 1326-140.

²⁹¹ Bugün Narman'a bağlı olan Mercimekli Köyü.

²⁹² 15 Cemaziyülahır 1302 (1 Nisan 1885) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1328-47; Erzurum Vilayeti ve Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen 23 C 1303 (29 Mart 1886) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1329-2.

²⁹³ Erzurum vilayetinden Evkaf Nezaretine gönderilen 22 Zilkade 1313 (5 Mayıs 1896) tarihli tahrirat, COA, EV. MKT. CHT, 383-13; 17 Ramazan 1304 (9 Haziran 1887) tarihli mazbata, COA, EV. MKT. CHT, 407-88; 6 Rebiülahır 1315 (4 Eylül 1897) tarihli mazbata, COA, EV. MKT. CHT, 410-51.

6.2.1.19. Nihah Köyü Camisi Vakfı

Tortum kazasına bağlı Nihah köyünde bulunan camidir. Kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.²⁹⁴

6.2.1.20. İbrahim Ağa Camisi Vakfı

Tortum kazasına bağlı olan Vihik köyünde bulunan camidir. Kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.²⁹⁵

6.2.1.21. Osman bin Salih Camisi Vakfı

Tortum kazasına bağlı olan Kiska Kapısı köyündedir. İyilikleriyle tanınan Osman Efendi tarafından yaptırılmıştır.²⁹⁶

6.2.1.22. Abdurrahman Ağa Camisi Vakfı

Tortum kazasına bağlı olan Kiska köyündedir. Abdurrahman Ağa tarafından yaptırılmıştır.²⁹⁷

6.2.2. Mescit Vakıfları

19. yüzyılda Tortum'da varlığına rastladığımız mescit vakfi sayısı 3'tür.

6.2.2. 1. Osman Bin Mustafa Mescidi Vakfı

Tortum kazasına bağlı olan Bar köyündedir. Mustafa oğlu Osman tarafından inşa edilmiştir. Osman Efendi'nin 21 Muharrem 1288 (12 Nisan 1871) tarihinde vakfin kaydını yaptırdığı bilinmektedir.²⁹⁸

6.2.2. 2. Abdullah Mescidi Vakfı

Tortum kazasına bağlı olan Lök köyündedir. Hayrat sahiplerinden Abdullah Efendi tarafından yaptırılmıştır.²⁹⁹ Vakfin en eski kaydı 1 Muharrem 1237 (28 Eylül 1821) tarihlidir.³⁰⁰

6.2.2. 3. İsmail Bey Mescidi Vakfı

Tortum kazasına bağlı olan Aha³⁰¹ köyündedir. İsmail Bey tarafından yaptırılmıştır.³⁰²

²⁹⁴ 7 Rebiyülahir 1303 (13 Ocak 1886) tarihli derkenar, COA, EV. MKT. CHT, 209-185.

²⁹⁵ 8 Rebiyülevvel 1317 (17 Temmuz 1899) tarihli mazbata, COA, EV. MKT. CHT, 447-11.

²⁹⁶ 11 Muharrem 1256 (15 Mart 1840) tarihli mazbata, COA, EV. EMH, 69-247.

²⁹⁷ 16 Cemaziyülevvel 1254 (7 Ağustos 1838) tarihli telhis, COA, EV. THR, 90-148.

²⁹⁸ Tortum Kazası Naibi tarafından gönderilen Berat-ı Şerif-i Alişan Sureti, COA, EV. MKT. CHT, 810-197; COA, EV. MKT. CHT, 810-202

²⁹⁹ 5 Rebiyülevvel 1308 (19 Ekim 1890) tarihli mazbata, COA, EV. MKT. CHT, 260-126.

³⁰⁰ COA, EV. MKT. 1632-161.

³⁰¹ Bugün Narman'a bağlı olan Beyler köyüdür.

³⁰² Erzurum Vilayeti ve Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen 10 Cemaziyülevvel 1311 (19 Kasım 1893) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1958-4; Erzurum Vilayeti ve Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen 16 Zilkade 1307 (4 Temmuz 1890) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1602-40; 13 Şaban 1310 (2 Mart 1893) tarihli mazbata,

6.2.3. Zaviye Vakıfları

Zaviye kelimesi, Arapça'da "toplamak, menetmek anlamındadır. "zvy" kökünden gelmekte ve köşe, bucak, evin bir odası, geometride açı manasına gelmektedir. İstilah olarak, herhangi bir tarikata mensup dervişlerin, bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan yerleşme merkezlerinde veya yol üzerindeki bina yahut bina topluluğunu ifade etmektedir. Zaviye kelimesi ile eş anlamlı olarak hankâh, şavma, düveyre, dergâh, tekke, asitane tabirler kullanılmaktadır. Osmanlılarda 15. yüzyılın sonlarından itibaren bu tabirler arasında teşkilat ve vazife itibariyle bazı farklar ortaya çıkmış olup zaviye sırf şehir, kasaba ve köylerdeki tekkelerle, geçit, derbent ve yol üzerinde bulunan misafirhaneler için kullanılmıştır. Zaviyeler sayesinde halkın birliği sağlandığı gibi, iskân meselesi de büyük ölçüde çözüme kavuşturulmuştur.³⁰³

Osmanlılar ile birlikte birçok şeyh Horasan taraflarından gelip Anadolu'nun batı taraflarında yerleşmişlerdi. Bu yeni gelen dervişlerin bir kısmı gazilerle birlikte fetihlerde bulunmuş, bir kısmı da o civarda köylere veya tamamen boş ve تنها yerlere yerleşmişler, oralarda müritler ile beraber ziraat ve hayvancılıkla meşgul olmuşlardır. Onların, tercihen boş topraklar üzerinde kurdukları zaviyeler bu suretle büyük kültür, imar ve din merkezleri haline gelmekteydi. Bu zaviyelerin ordulardan daha önce sınıra gelip yerleşmiş olması, askeri harekâtı kolaylaştırmaktaydı.³⁰⁴

19. yüzyılda Tortum'da varlığına rastladığımız zaviye vakfı sayısı 1'dir.

6.2.3.1. Mehraküm Çiftlik Zaviyesi Vakfı

Tortum kaza merkezinde bulunan zaviyenin kurucusu ve yapılış tarihi bilinmemektedir. Zaviyenin evkafı, Tercan kazasına bağlı Sarıkışla köyünde bulunan Şeyh Kasım zaviyesi vakfından almaktaydı.³⁰⁵

COA, EV. MKT, 1883-127; Erzurum Vilayeti ve Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen 23 Şaban 1310 (12 Mart 1893) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1886-10.

³⁰³ Ahmet Yaşar Ocak-Suraiya Farooqi, "Zaviye", İA, XIII. MEB. Yayınları, İstanbul 1986, s. 468-470.

³⁰⁴ Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", **Vakıflar Dergisi**, II, Tıpkı basım Ankara 2006, s. 284-290.

³⁰⁵ COA, EV. d, 12112, sayfa 2; Mesarifat-ı Umumiye İdaresine gönderilen 27 Şevval 1311 (3 Mayıs 1894) tarihli mazbata, COA, EV. MKT. CHT, 331-158; 10 Ramazan 1305 (21 Mayıs 1888) tarihli mazbata, COA, EV. MKT. CHT, 236-59; 10 Rebiyülevvel 1289 (18 Mayıs 1872) COA, EV. MKT, 629-175.

6.2.4. Diğer Vakıflar

6.2.4. 1. Hacı Ahmet Ağanın Çeşmeleri Vakfı

Tortum kaza merkezinde bulunan çeşmeler Hacı Ahmet Ağa adına yaptırılarak halkın ihtiyaçlarını karşılamak adına vakıf haline getirilmiştir. Yapılış tarihi tam olarak bilinmemektedir.³⁰⁶

6.2.4. 2. Haho/ Hahuli Manastırı

Tortum kazasına bağlı Haho Köyünde bulunur. Gürcü Kralı Bagratlı III. Davit tarafından 10. yüzyılda inşa edilen kilisenin büyük bir kısmı yıkılmış günümüzde sadece küçük şapellerden oluşan manastırın çok az bir bölümü kalmıştır. Geniş bir kubbeye sahip olan kilisenin mimari yönden Yunan Haçı'na benzetildiği anlaşılmaktadır.³⁰⁷

Resim 3. Haho (Bağbaşı) Kilisesi/Tortum³⁰⁸

³⁰⁶ 17 Ramazan 1305 (24 Ekim 1907) tarihli Evkaf-ı Hümayun Cihat Kalemine ait mazbata, COA, EV. MKT. CHT, 704-153.

³⁰⁷ İnbaşı, *Tortum Sancağı*, s.164.

³⁰⁸ Özgül, *Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, s. 123.

Resim. 4 Haho (Bağbaşı) Kilisesi/Tortum³⁰⁹

6.2.4. 3. Öşvank Kilisesi

Tortum kazasına bağlı olan Öşvank köyündedir. Günümüzde dahi bölgenin en önemli kültür varlığıdır. 7. Yüzyılda Taik krallığı tarafından yapılmış ve 828 ve 1032 tarihlerinde önemli onarımlar geçirmiştir. Bölgede sık rastlanan kubbeli bazilika planındadır. Şekil olarak Yunan haçına benzemektedir.³¹⁰

Salnamelerde geçen ancak isimlerinin tespit edemediğimiz kiliselerde vardır. 1882 yılında Tortum'da 7 kilise olduğu bilinmektedir. Bu sayı 1898 yılında 4'e düşmüş, 1900 yılında ise kayıtlara 5 kilisenin olduğu yazılmıştır.³¹¹

Yukarıda değerlendirdiğimiz vakıflar, dönemin sosyal ve ekonomik hayatına pek çok yönden tesir etmişlerdir.

Farklı amaç ve işlevleri olan vakıfların hiç şüphesiz yöreye çok büyük hizmetleri olmuştur. Her şeyden önce mevcut eserlerin günümüze kadar vakıf yoluyla gelmesi bu

³⁰⁹ Özgül, *Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, s. 123.

³¹⁰ İnbaşı, *Tortum Sancağı*, s.165.

³¹¹ *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1299*, s. 156; *Salname-i Vilayet-i Erzurum 1315*, s. 206; *Salname-i Vilayet-i Erzurum 1317*, s. 230.

hizmetlerin en önemlilerindendir. Vakıf yoluyla Tortum'da çeşmeler, yollar ve köprülerin yapım ve tamiri gibi bayındırlık faaliyetleri yürütülmüştür. Mesela Tortum'a bağlı olan Öşk köyünün bozulan yolları Erzurum'da bulunan Hacı Hüseyin Ağa vakıf gelirleriyle tamir edilmiştir.³¹² Tortumda nehir ve akarsuların çok olması nedeniyle, bunların üzerinden geçişi sağlamak için birçok köprünün yapıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim Rabat köyü yakınlarında bulunan Sağır mezrası civarında akan büyük bir suyun üzerindeki köprü ile ilgili önemli bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayda göre, Sağır mezrası sakinleri nehir üzerindeki köprünün bakımını ve tamirini önceden beri yapmakta iken daha sonra halkın azar azar başka bir yere göç etmesi sebebiyle köprünün bakımı yapılamadığından bazı yerleri harap olmuştu. Bu da köprüden gelip geçenleri güç durumda bırakmıştı. Daha sonra mezraya geri dönenlerin bir kısmı, kendi mallarıyla köprünün harap olan yerlerini tamir edip bakımı ile meşgul olmaları üzerine avarız-ı divaniye ve tekalif-i örfiyeden muaf oldukları kabul edilerek deftere kaydedilmişlerdir.³¹³ Vakıflar sayesinde devletin kasasından para çıkmadan yöre insanına eğitim hizmeti verilmiştir. Mesela Tortum kazasında bulunan İd köyünde ve çevresindeki birkaç köyde 300'den fazla çocuk olmasına rağmen okul bulunmamaktaydı. Arslan Paşa Camisi vakfına bağlı olan tarlanın geliriyle bir iptidai mektebinin kurulmasına karar verilmiştir. Bu karar üzerine ahalinin yardımlarıyla bir Rüştîye mektebinin inşasına başlanmıştır.³¹⁴

İptidai okulları yok denecek kadar azken, incelenen dönemde medrese vakıflarına da hiç denk gelinmemiştir. Bu durumda Tortum'un eğitim konusunda geri kaldığını göstermektedir.

Elimizdeki verilere bakarak incelediğimiz dönem için Tortum vakıflarının çokta yeterli olduklarını söyleyemeyiz. Vakıf gelirleri de çok yüksek olmadığı için bölge halkının ihtiyaçları zor karşılanmaktadır.

Tortum kazasında bulunan vakıfları incelerken dindar olarak nitelendirebileceğimiz bir bölge olmasına karşın kaza genelinde ve kazaya bağlı köylerin çoğunda Cuma namazlarını bile kılabilecek camilerin olmaması dikkat çekmiştir. Tabii ki bunun en önemli sebebi bölge halkının yaşamlarını yoksulluk içinde sürdürmekte olmalarıdır. Az sayıda olan hali vakti yerinde kişilerin yaptırdığı vakıflarla bu açık kapatılmaya çalışılmıştır.

---

³¹² 22 Muharrem 1302 (11 Kasım 1884) tarihli mazbata, COA, EV. MH, 2390-118.

³¹³ İnbası, **Tortum Sancağı**, s.163.

³¹⁴ Erzurum Vilayeti ve Evkaf Muhasebeciliğine gönderilen 22 Zilkade 1300 (24 Eylül 1883) tarihli mazbata, COA, EV. MKT, 1240-123.

İncelediğimiz dönemdeki belgelerde, genel olarak vakıf kayıtlarında sıkıntı yaşandığı görülmüştür. Vakıflarda bulunan mutasarrıfların devlette kayıtları olmadığı ile ilgili birçok yazışma olmuş ve bunun sebebini anlamak için araştırmalar yapılmıştır. Mesela Tortum'a bağlı Öşk köyündeki cami vakfı olan Orta Camii'nde görev yapan Mustafa oğlu Ahmet Efendi'nin kaydı bulunamamış, konunun araştırılması istenmiştir.³¹⁵

Bu dönemde vakıf sistemi eski işlevini kaybetmiş ve çöküş sürecine girmişti. Çöküş döneminin, toplumun bireyleri üzerindeki psikolojik ve sosyal etkileri sonunda, devletin diğer sektörlerinde olduğu gibi vakıf sektöründe de açık bir çözülme hali yaşanmaktadır. Düzenlenen kanun ve yönetmeliklere, alınan sıkı tedbirlere rağmen yolsuzluk ve rüşvetin önünü almak, vakıf mütevellileri ve cabilerin hile ve yalanlarından kurtulmak mümkün olmamıştır. Bu dönemde Osmanlı yöneticilerinin, yolsuzluk ve haksızlıkları gördükçe yeni kararlar aldıkları, alınan her yeni kararın, yeni yolsuzluklara yol açtığı gözlenmektedir.³¹⁶

7. Tortum'da Eğitim ve Öğretim Hayatı

Osmanlı toplumunun hemen her köy ve kasabasına yayılan ilkokul seviyesindeki sıbyan mekteplerine beş-altı yaşlarındaki çocuklar kabul edilirdi. Muallimliklerini de belirli bir eğitim görmüş ve genellikle civardaki cami, mescit imam ve müezzinleri veya biraz öğrenim görmüş, okuma-yazma öğrenmiş ve Kur'an-ı Kerim ezberlemiş hanımlar yapardı. Buradaki eğitim ve öğretimin esas gayesi, dinin ve ahlâkın öğretilmesinden ibaretti.³¹⁷

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren, Tanzimat dönemine kadar eğitim-öğretim kurumlarının temelini teşkil eden yükseköğretim kurumları da medreselerdi. Bu eğitim kurumları, kuruluşlarından itibaren uzun bir süre mülkî ve askerî sahada toplumun ihtiyacına cevap verebilecek düzeyde idarecileri, uzmanları ve pek çok devlet adamını yetiştirmek suretiyle önemli hizmette bulunmuşlardır.³¹⁸ Osmanlı fikir, kültür ve düşünce hayatında önemli rol oynayan eğitim kurumları, vakıflar yoluyla tesis edilmişti.³¹⁹ Medreseler ile sıbyan mektepleri hemen hepsi vakıflara bağlı olarak çalışmaktaydı. Kuruluştan Kanunî devrine kadar, medreselerde ve ilmiye mesleğinde devamlı gelişme kaydedilmiş, fakat 16. asrın ikinci yarısından itibaren medrese nizamında bir bozulma

³¹⁵ COA, EV. MKT. CHT, 210-119.

³¹⁶ Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi içerisinde Vakıf Müessesesi**, s. 276-284.

³¹⁷ Abdülkadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara 1992, s.442.

³¹⁸ Sadrettin Celal Antel, "Tanzimat Maarifi", **Tanzimat**, I, İstanbul 1999, s. 441.

³¹⁹ Kazıcı, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, s. 83.

başlamıştır.³²⁰ Kanuni'den itibaren Tanzimat dönemine kadar geçen uzun bir süre içerisinde, büyük bir tepkiye sebep olabileceği endişesiyle, medreselerde ciddî manada düzenleme ve ıslah çalışmaları yapılmamış, medreseler bir bakıma kendi hallerine bırakılmıştı. Diğer taraftan, yeni usule göre eğitim yapan çok sayıda modern okul açılmıştır. Ama bu da mektep ve medrese ikiliğine yol açarak, eğitimde bütünlüğün oluşmasını engellemiştir. Böylece, bir tarafta Türk ve Müslüman tebaaya yönelik faaliyetlerde bulunan sıbyan okulları ile medreseler, bir tarafta 18. yüzyıldan itibaren açılan ve sayıları gittikçe artan modern eğitim kurumları ve bir tarafta da azınlık ve yabancılara ait okullar eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürüyordu.³²¹

Geleneksel eğitim kurumları içinde sadece askeri eğitim ve yöneticilerinin eğitiminin devlet eliyle yapıldığı Osmanlı'da, 18. yüzyıl yenileşme hareketleri arasına eğitimin de girmesiyle, eğitim ve öğretim işleri bir devlet görevi haline gelmiş ve bir devlet politikası niteliği kazanmıştı. Avrupa tarzında askeri eğitim kurumlarının açılması ile başlayan yenilikleri, padişah II. Mahmut'un bu yönde yaptığı köklü değişiklikler takip etmişti.³²²

1826'da II. Mahmut zamanında Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sora bir taraftan yeni ordu teşkilatı yapılırken, diğer taraftan eğitim sahasında da bazı kurumlar ve mektepler tesis edildi. 1838'de Mekteb-i Maarif-i Adliyye tesis edilmiş ve ilk tahsilin de ıslah edilerek umumileştirilmesi düşünülmüştür. Osmanlı devleti yönetimini bir hukuk devleti olarak Batı ülkelerindeki örneklerine göre bir düzene koymayı düşünen II. Mahmut, 1834'de Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliyye'yi ve buna paralel olarak da Babıali'de Dar-ı Şura-yı Babıali'yi tesis etti. 1826'da sıbyan mekteplerini teşkilatlandırmak üzere Evkaf-ı Hümayun Nezareti, 1838'de ise memleketteki zirai ve sanayi kurumları düşünecek olan Meclis-i Umar-ı Nafia kuruldu.³²³ Böylelikle Osmanlı'da eğitim, medreselerin tekeline kurtulmaya ve devlet denetimine sokulmaya başlanmıştır. 1838'de Mekatib-i Rüşdiye Nezareti, 1845'de Muvakkat Meclis-i Maarif Teşkilatı ve 1851'de Encümen-i Daniş müesseseleri kurulmuştur. Eğitim öğretimin bir bütün olarak ele alınmasını sağlamak amacıyla 1857'de Maarif-i Umumiye Nezareti kurulmuş ve günümüzdeki Milli Eğitim Bakanlığının temeli oluşturulmuştur. Ardından 1869 yılında yayımlanan Maarif-i

---

³²⁰ Antel, "Tanzimat Maarifi", s. 441.

³²¹ Hüseyin Hatemi, "19.Yüzyılda Medreseler", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, II, İstanbul 1985, s.502.

³²² Özger, **XIX. yüzyıl Bayburt**, s. 389.

³²³ Recai Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, cilt. 37, sayı 1, 1997, s. 428.

Umumiye Nizamnamesi ile de Türk eğitiminde sistemleştirme ve kanunlaştırma süreci başlatılmıştır.³²⁴

II. Meşrutiyete kadar geçerli olan nizamname ile mektepler, sıbyan, rüştiye, idadi, sultani ve yüksek mektepler olmak üzere beş şubeye ayrılmıştır.³²⁵

Kanun-i Esasi ile eğitim öğretim işleri bir devlet görevi haline getirilmiş ve 1879'da nezaret modern bir yapıya kavuşmuştur. Merkez teşkilatında yapılan düzenlemeler taşrada da uygulamaya konulmuş ve vilayetlerde Maarif Müdürlükleri ile Maarif Meclisleri açılmaya başlanmıştır.³²⁶

19. yüzyıldaki eğitim kurumlarını medreseler ve mektepler olarak iki grupta değerlendirmek mümkündür.

7.1. Medreseler

Medrese, ders kökünden gelir. Genel anlamı ile ders görülen, öğretim yapılan yer demektir.³²⁷ Sıbyan mektebinin üstünde eğitim ve öğretim yapılan orta ve yüksek eğitim müesseseleri olarak kabul edilen medreseler, genellikle bir dersane ve etrafında yeteri kadar talebe hücrelerinden oluşmaktaydı. Kurucusunun anlayış ve mali gücüne göre bunların dışında imaret, kütüphane ve hamam gibi bölümlerde ilave edilebilirdi.³²⁸

Osmanlı Medreseleri gördüğü hizmetler bakımından genel ve ihtisas medreseleri olmak üzere iki gruba ayrılırdı. Genel medreseler, kadı, müderris ve müftüleri yetiştirmek amacıyla kurulmuşlardı. İhtisas medreseleri ise, çeşitli derecelerde olmak üzere edebiyat, ilahiyat, hukuk, tıp, matematik ve sair alanların herhangi birinde ihtisas sahibi olmayı amaçlamaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfı mensuplarını yetiştiren medreseler II. Murat'ın Edirne ve Bursa'da tesis ettiği medreselerle yükselmeye başlamış ve Fatih Sultan Mehmet'in sahn-ı semanı ile zirveye çıkmıştır. Osmanlı medreseleri için 15. ve 16. yüzyıllar yükselme devri olarak kabul edilmektedir.³²⁹ Ancak diğer kurumlar gibi medreselerde 16. yüzyılın sonlarından itibaren gerilemeye başlamıştır.

1871 ve 1872 yıllarında Erzurum'un İspir kazasına bağlı bir nahiye olan Tortum'da medrese yoktu.³³⁰ 1882 yılında ise Tortum artık Erzurum Vilayetine bağlı ayrı bir kazaydı

³²⁴ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamit Devrinde Eğitim ve Öğretim", **D.G.B.İ.T**, XII, İstanbul 1993, s. 456-460.

³²⁵ Antel, "Tanzimat Maarifi", s. 450-454.s

³²⁶ Kodaman, "II. Abdülhamit Devrinde Eğitim ve Öğretim", s. 456-460.

³²⁷ Hatemi, "19.Yüzyılda Medreseler", s.501.

³²⁸ Cahit Baltacı, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s. 25.

³²⁹ Baltacı, **Osmanlı Medreseleri**, s. 20.

³³⁰ **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1288**, s. 147; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1289**, s. 148.

ve bu tarihte Tortum'da 32 medrese bulunmaktaydı.³³¹ 1887 yılından sonra ise medrese sayısı 113'e çıkmıştır.³³² Kaza sınırları daraldıkça medrese sayısında da azalma olmuştur. 1898 yılında Tortum kazasına bağlı köy sayısı 156'lardan 66'ya düşmüştür. Medrese sayısı ise 83'e inmiştir.³³³ 1900 yılında ise medrese sayısı 67'dir.³³⁴

Tortum'da medrese sayısının fazla olması eğitimin çok gelişmiş olduğunu göstermez. Çünkü kaydedilen medreseler, genellikle camilerde imamlık yapan icazetname³³⁵ sahibi kişilerin köyden bulabildikleri bir veya birkaç öğrenciye eğitim vermesinden ibaretti. Dolayısıyla bu medreseler ile İstanbul'daki medreseler bir tutulamadığı gibi medreselerde verilen eğitimde bir tutulamaz. Yani Tortum'da medrese sayısı ile eğitim seviyesi doğru orantılı değildir.

7.2. Sıbyan ve İptidai Mektepleri

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hükümleri doğrultusunda yapılan yeni düzenlemeye göre her mahalle ve köyde en az birer sıbyan okulu bulunacaktı. Bu okullarda tahsil süresi ise dört yıldı. Okula devam mecburiyeti erkekler için 6-10, kızlar için 7-11 yaşları arasındaydı. Eğer bir mahalle veya köyde iki sıbyan okulu varsa bunlardan biri kızlara, diğeri de erkeklere tahsis edilecekti. Ayrıca, bu okulların inşa, tamir ve diğer masraflarıyla öğretmenlerinin maaşları mahalle veya köy halkı tarafından karşılanacaktı. Bu son hükümle sıbyan okullarının maddî külfeti halka yüklenmişti. Ancak mahalleli sadece maddi külfeti çekmeyecek, mahalle halkından teşkil edilecek tedris meclisi ve tedris şubeleri, okulları da yönetecekti. Hükümet böyle yapmakla yani sıbyan okullarının idaresini halka bırakmakla, toplumun da eğitim meselelerine katkısını sağlamayı amaçlamıştı. 1870 yılından itibaren de sıbyan okullarında belirtilen hükümler çerçevesinde islah çalışmalarına başlanmıştı.³³⁶

Sıbyan mekteplerinde okutulan derslerin başında Kur'an-ı Kerim gelmektedir. Alfabe (elif-ba), yazı, okuma ve a'mal-i erbaa denilen dört işlem, ilmihal, tecvid, Türkçe ahlak risaleleri, Türkçe ve hat gibi dersler verilirdi.³³⁷

³³¹ **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1299**, s. 156.

³³² **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1304**, s. 244; **Salname-i Vilayet-i Erzurum 1310**, s. 166; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1312**, s. 219.

³³³ **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1315**, s. 206.

³³⁴ **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1317**, s. 230; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318**; s. 341.

³³⁵ İslâmî eğitim ve öğretimde akademik diplomaları, sanat ve meslekte yeterlilik için gerekli izin ve onayı ifade eden terim. Cemil Akpınar, "İcazet", **DİA**, cilt 21, s. 393.

³³⁶ Bayram Kodaman-Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara 1992, s. 482-483.

³³⁷ Baltacı, **Osmanlı Medreseleri**, s. 19; Kodaman-Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", s. 480.

1871 yılında Tortum'da 40'ı Müslüman 3'ü Hristiyan olmak üzere 43 sıbyan mektebi vardı. 1872'de ise Hristiyanlara ait sıbyan mekteplerinden biri kapanmış ve mektep sayısı 42'ye düşmüştür. 1882 yılında ise sıbyan mekteplerinin sayısı 104'e çıkmıştır. 1887 yılından sonraki kayıtlarda 100 sıbyan mektebi olduğu görülmektedir. 1898 yılında sıbyan mekteplerinin sayısı medreselerde olduğu gibi azalmış ve 50 olmuştur. 1900 yılında sıbyan mektebi sayısı ise 67'dir.³³⁸

1869 Nizamnamesinin getirdiği hükümlere uygun olarak sıbyan okullarının ıslahına 1870'den itibaren başlanmış ve öğrencilerin derslerini şevkle takip edebilmeleri için ders kitaplarında gerekli düzenlemeler yapılmasına karar verilmiştir. Yeni usulle eğitim yapan ilkokul 1872 yılında İstanbul Nuruosmaniye Camisi'nin yanında taş bir binada açılmıştır ki, bu okul iptidai okullarının ilk örneği olmuştur.³³⁹ Sıbyan mekteplerinin öğretmen ihtiyacını gidermek için 1868 yılında İstanbul'da Darulmuallimin-i sıbyan adıyla ilk öğretmen okulu açılması kararlaştırılmıştır.³⁴⁰

Bu gelişmelere bağlı olarak 1881 yılında "Mekatib-i Sıbyaniye" idaresinin adı "Mekatib-i İbtidaiye" olarak değiştirilmiştir. 1882'den sonra Maarif Nezareti bu ikiliği ortadan kaldırmak için, ağırlığı iptidai okullarına kaydırmaya başlamıştır. 1877 yılında sayıları 200'ü geçmeyen yeni usul ve okullar, on beş yıl içinde imparatorluğun her tarafına yayılmıştır.³⁴¹

1887 yılında Tortum'da 1 tane iptidai mektebi vardı. Halil Efendi'nin öğretmenliğini yaptığı mektebin 25 öğrencisi bulunmaktaydı. 1900 yılında bu mektepteki öğrenci sayısı 36 olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁴²

1900 yılında Tortum kaza merkezi olan Nihah'ta ve Azort köyünde birer iptidai mektebi bulunmaktaydı. Nihah iptidai mektebinin muallimi olan Sıdkı Halil Efendi'nin yerine 3 Ağustos 1901 yılında Hafız Şaban Efendi tayin olmuştur.³⁴³ Ancak Hafız Şaban Efendi'de ailesinin kalabalık buna karşın maaşının da az olduğunu ileri sürerek istifa etmiştir. Bu sırada Azort iptidai mektebi muallimi olan Kâşif Efendi Nihah'a

³³⁸ **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1288**, s. 147; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1289**, s. 148; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1299**, s. 156; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1304**, s. 244; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1310**, s. 166; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1312**, s. 219; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1315**, s. 206; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1317**, s. 230; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318**, s. 341.

³³⁹ Kodaman-Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", s. 482-483.

³⁴⁰ Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen yetiştirme meselesi" s. 448.

³⁴¹ Kodaman, "II. Abdülhamit Devrinde Eğitim ve Öğretim", s. 463-466.

³⁴² **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1304**, s. 243; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1310**, s. 164; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1312**, s. 218; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1317**, s. 228; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318** s. 339.

³⁴³ Erzurum vilayetinden Maarif-i Umumiye Nezaretine gönderilen 10 Cemaziyülevvel 1319 (25 Ağustos 1901) tarihli tahrirat, COA, MF. MKT, 600-9.

nakledilmiştir. Boş kalan Azort muallimliğine ise Keskim iptidai mektebi muallimi olan Hafız Ahmet Efendi tayin edilmiştir.³⁴⁴

15 Kasım 1910 tarihinde Erzurum Valiliği tarafından Maârif Nezâreti'ne gönderilen teftiş raporu sonucuna göre ise Tortum'da biri Nihah, biri Kiska ve biri de Azort köylerinde olmak üzere 3 iptidai mektebi bulunmaktaydı. Nihah'ta 200 kuruş maaşla Kâşif, Kisha'da da aynı maaşla Müştak efendiler istihdam edilmektedir. Bu muallimler Maârif Nezaretinde kayıtlı ve liyakatlidir. 150 kuruş maaşlı Azort iptidaisi muallimliği ise Abdülgafur Efendi'nin görevi bırakmasından dolayı boştur.³⁴⁵

1913 yılında Doktor Şerif Bey tarafından Erzurum'un coğrafi, sıhhî, ictimâî ve iktisadî durumunu ayrıntılı olarak ortaya koyduğu eserinde Tortum'da 11 tane iptidai mektebinin olduğu yazılmıştır. 1 tane de kız iptidai okulu mevcuttur.

Bu iptidai okullarından başka gayrimüslimlere ait okullarda mevcuttu. Tortum'da Ermenilere ve Katoliklere ait olmak üzere birer tane iptidai okulu bulunmaktaydı. Bunlar erkek iptidai okullarıydı. Gayrimüslimlere ait kız iptidai okulu yoktu.³⁴⁶

Müfettiş, raporunun devamında okul binalarının durumunu değerlendirmektedir. Merkez kaza iptidaisi zamanında toplanan yardımlarla yaptırılmıştır ve bir dershaneye sahiptir. Ancak konumu çok kötü, sağlık koşullarına aykırı ve ders verilemeyecek derecede harap bir durumdadır. Burada inşaat mevsimi geçtiğinden ilkbaharda kasabanın 1500'e yakın nüfusuna uygun en az üç dershaneli ve bir muallim odalı okul inşa edilmesi için kaymakamlık ve halk nezdinde gerekli girişimlerde bulunulmuştur. Kisha köyü okul binası eşraftan müteveffa Ömer Bey'in vakıflarından büyük bir dershaneli okuldur. Bu okula yıllık 40-50 liralık bir gelire sahip iki taşlı bir değirmen, iki bahçe, bir çayır ve iki gözlü bir ev vakfedilmiştir. Evkaf İdaresine kayıtlı olduğu halde vakıf sahibi merhum Ömer Bey'in evlatlarından mütevellî Ekrem Bey'in harap bir durumda bulunan okulu tamir ettirmemesi üzerine, vakıf şartlarını yerine getirmese vakıf mallarına el konulacağı hususu bildirilmiştir. Bu mesele köy ihtiyar heyetine de resmen bildirilerek ilkbaharda mektebin köyün nüfusuna uygun olarak üç dershaneli bir okul haline getirilmesi taahhüt ettirilmiştir. Azort köyündeki okul binası da yardımlarla yapılmıştır ve bir dershanelidir. Bu bina da

---

³⁴⁴ Erzurum Maarif Müdüriyetinden Maarif-i Umumiye Nezaretine gönderilen 6 Rebiyülevvel 1322 (21 Mayıs 1904) tarihli tahrirat, COA, MF. MKT, 804-32; Erzurum Maarif Müdüriyetinden Maarif-i Umumiye Nezaretine gönderilen 8 Cemaziyülevvel 1321 (2 Ağustos 1903) tarihli tahrirat, COA, MF. MKT, 754-30.

³⁴⁵ Mustafa Gençoğlu, "Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910)", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 8, Sayı 16, 2012, s. 42.

³⁴⁶ Doktor Şerif Bey, **Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası**, s. 127.

harap bir durumdadır. Köylülerden bir muallim tayin edilinceye kadar iki dersaneli bir mektebin ilkbaharda mutlaka inşa olunacağına dair söz alınmıştır.

Müfettiş Ferid Abdurrahim okullarda eğitimi olumsuz etkileyen önemli sorunlara değinmektedir. Yukarıda bahsettiği üç okul da ders araç gereçlerinden yoksundur. Kaza merkezinde bulunan bazı subay ve memur çocuklarından başka bir öğrencinin kitap parasını tedarik edecek gücü yoktur. Diğer yandan öğrencilerin okula devamı, onların ilkbahardan sonbahara kadar tarlada, bahçede ve çayırdaki aileleriyle birlikte çalışmalarından ötürü, kış aylarıyla sınırlıdır. Buradan müfettiş, ailelerin geçim derdinin, çocukların cehaletine vesile olduğu sonucuna ulaşmaktadır.³⁴⁷

7.3. Rüşdiye Mektebi

Sultan II. Mahmut Döneminde sıbyan mekteplerinin yetersiz olduğu görülünce, 1838 yılında bu alanda ıslah çalışmalarına başlanmış ve sıbyan okullarının üstünde sınıf-ı sani okullarının açılması kararlaştırılmıştır.

İdari işleri Mekatib-i Rüşdiye Nezareti tarafından yapılan rüştiyeler, 1845 yılında, Muvakkat Maarif Meclisinde, sıbyan okullarının üstünde, Darülfünuna öğrenci yetiştiren orta dereceli okul olarak belirlenmiştir. Başlangıçta ders ve öğretim süresinde sık sık değişikliklerin olduğu rüştiyelerde, Kur'an, Akaid, Arapça, Hesap ve yazı derslerine 1848'den sonra Farsça, Coğrafya ve Hendese dersleri ilave edilmişti.³⁴⁸

Rüştiyelerde eğitim süresi ilk önce dört yıl olarak belirlenmiş, Darülmaarif açıldıktan sonra altı yıla çıkarılmış, 1864'te ise beş yıla indirilmiştir.³⁴⁹

1867 yılına kadar yalnız Müslümanların alındığı rüştiyelere, bu tarihten sonra Hristiyanların çocukları da alınmaya başlanmıştır. Ancak Rüştiyelere girebilmek için adayların Türkçe sınavına tabi tutulmaları kararlaştırılmıştır. 1869 Maarif Nizamnamesinin rüştiyeler ile ilgili olan hükümlerine göre, beş yüz haneden fazla olan her kasabada birer rüştiye okulu açılacaktı. Bu okulların öğretim süresi dört yıldır ve rüştiyeyi bitirenler imtihanla idadiye kabul edilecekti. Bu okulların masrafları ise, Vilâyet maarif idaresi sandığından karşılanacaktı. Her rüştiyeye, talebe sayısına göre bir veya iki öğretmen ve ayrıca bir mübaşir ve bir de hademe tayin olunacaktı, bütün rüştiyeler 1-23 Ağustos arası tatile girecekti.³⁵⁰

³⁴⁷ Gençoğlu, "Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910)" s. 42-43.

³⁴⁸ Kodaman-Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", s. 484.

³⁴⁹ Kodaman, "II. Abdülhamit Devrinde Eğitim ve Öğretim", s. 467.

³⁵⁰ Kodaman-Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", s. 484.

Lynch'ın verdiği bilgilere göre 1869 yılında Erzurum'un Tercan hariç bütün kazalarında 1 tane rüştiye okulu mevcuttu.³⁵¹ Dolayısıyla Tortum'da da 1 rüştiye okulunun varlığı bilinmektedir. Doktor Şerif Beyin kitabında da, 1913 yılında Tortum'da rüştiye okulunun sayısı 1 olarak verilmiştir.³⁵²

8. Sağlık

Bir ülkede devletin sağlık teşkilatı kurması o devletin halkın sağlık sorunlarına sahip çıkmaya başladığının bir göstergesidir. 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin bir sağlık teşkilatı kurmaya giriştiği gözlemlenmektedir. Bu dönemde merkezden taşraya doğru bir hizmet ağı kurmak öncelikli bir amaç haline gelmiştir.

Ancak bunu yerine getirmek için başta hekim olmak üzere sağlık personeli sayısı son derece yetersizdir. İlk tıp okulunun açılışı, bilindiği gibi ülkemizdeki hekim yetiştirme konusunda çok önemli bir adımdır. 1827 yılındaki girişimden sonra 1839'da gerçek anlamda bir tıp okuluna dönüşen Askeri Tıp Okulunun kurulmasındaki asıl amaç ise ordu için hekim yetiştirmektir.

Osmanlı idaresi kurmak istediği sağlık teşkilatına hekim temin etmek için 1866'da Sivil Tıp Okulunu kurmuştur. Teşkilatlanma yolunda Devlet ilk olarak 1861'de, ülkedeki hekimlerin niteliklerini ve sayılarını kayıt altına almaya başlamıştır. Daha sonra 1871 yılında taşraya hekim gönderilmeye başlanmıştır. Bu hekimler hem koruyucu (halk sağlığı) hem de tedavi edici sağlık hizmetlerini yerine getirmekle görevlidir. İl merkezlerinde ilin tüm sağlık işlemlerinden sorumlu Sağlık Müdürlükleri kurulmuştur. Osmanlı döneminde sağlık teşkilatlanması konusunda söz konusu ilerlemeler kaydedilmiş olsa da teşkilat ve sunulan hizmet Cumhuriyete kadar istenildiği ölçüde geliştirilememiştir.³⁵³

Tortum'da da bir takım hastalıklar görülmüş, devlette bu hastalıkların tedavisi için bir takım tedbirler almaya çalışmıştır.

8.1. Kolera

Kolera hastalığı, Kafkasya'da meydana gelince Rusya üzerinden Erzurum vilayetine kadar gelmiştir.³⁵⁴ Tortum'da sınıra yakın olduğu için bu hastalık kısa sürede Tortum'a da sirayet etmiştir.

³⁵¹ H. F. B Lynch, *Armenia Travels and Studies*, II, London 1901, s. 217.

³⁵² Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, s. 127.

³⁵³ Erdem Aydın, "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi*, cilt 15, sayı 15, s. 186.

³⁵⁴ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, s. 166.

10 Eylül 1892 tarihinde Batum şebenderliğinden gönderilen telgrafa göre Tortum kazasına bağlı 4 köyde koleraya benzer bir hastalık meydana gelmiş ve Erzurum'a doğru yayılmaya başlamıştır. Dikkatli olunarak tedbirlerin alınması istenmiştir.³⁵⁵

Tortum kazasının Zerzemeğ?, Yengücek, ve Canbek? köylerinde Ağustosun 20 sinde hastalık meydana gelmiş ve 27 Ağustos'a gelindiğinde Tökücek? köyünde 10 Canbek? köyünde 2 kişinin vefat ettiği haberi gelince askeri doktorların bölgeye gitmesi istenmiştir. Sonrasında 3 kişi daha vefat etmiş, 6 kişide hasta olmuştur. Bu hastalığın belirtileri; baş dönmesi, bedende sancı, ishaldir bu belirtilerden sonra gözler çukura batarak 5-24 saat içinde ölümler meydana gelmiştir. Bölgeye asker sevk edilmiş ve bölge çevrilerek giriş çıkışlar engellenmiştir. Azort köyünde 2 kişinin daha hastalandığı haber alınca askerler biraz geriye çekilerek bölgeye doktor gönderilmiştir.³⁵⁶

8.2. Frengi hastalığı

Erzurum Vilayetine bağlı Tortum, Keskim ve İspir kazalarında Frengi hastalığı ahali arasında oldukça fazladır.³⁵⁷

Tortum, İspir, Keskim kazalarında yaklaşık yetmiş seksen sene önce ve onu takip eden senelerde halktan ticaret için Rusya'ya gidip gelenler olmuştur. Bu kişilerin getirdiği ve halk arasında hızla yayılmaya başlayan Frengi hastalığını, önlemek için tedbirler zamanında alınmamıştır.³⁵⁸

İspir ve Keskim kazaları ile Tortum Nahiyesinde frengi hastalığı günden güne artmaktaydı. Tortum'un gelirleri tabip maaşına yetmeyeceği için hazineden ödenmek üzere iki doktorun tayin edilmesi istenmiştir.³⁵⁹

Tayin edilecek doktorların maaşları için 2.000 kuruş ve ilaçlar için de 1.000 kuruş gerekmektedir.³⁶⁰ Sivas Vilayetine bağlı Hamidiye kazası hekimlerinden olan Yunus Vasfi

³⁵⁵ Sadrazam tarafından Yıldız Sarayına sunulan 20 Safer 1310 (13 Eylül 1892) tarihli hususî maruzat, COA, Y. A. HUS, 264-144.

³⁵⁶ Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 20 Safer 1310 (11 Eylül 1892) tarihli tezkire, COA, Y. A. HUS, 264-144; Dâhiliye Nezaretinden Sıhhiye Nezaretine gönderilen 19 Safer 1310 (12 Eylül 1892) tarihli mazbata, COA, DH. MKT, 2000-74.

³⁵⁷ Doktor Şerif Bey, **Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası**, s. 135.

³⁵⁸ Doktor Şerif Bey, **Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası**, s. 157.

³⁵⁹ Dâhiliye Nezaretinden Maliye Nezaretine gönderilen 9 Ramazan 1320 (10 Aralık 1902) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 620-69; Dâhiliye Mektubi Kaleminden Erzurum Vilayetine gönderilen 5 Rebiyülahir 1318 (2 Ağustos 1900) tarihli tahrirat, COA, DH. MKT, 2382-72; Dâhiliye Nezaretinden Umum-ı Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine gönderilen 21 Receb 1318 (14 Kasım 1900) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 2428-43; Dâhiliye Mektubi Kaleminden Erzurum Vilayetine gönderilen 16 Zilhicce 1318 (6 Nisan 1901) tarihli mazbata, COA, DH. MKT, 2469-13; Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 20 Safer 1321 (18 Mayıs 1903) tarihli tezkire, COA, ŞD, 2728-67.

³⁶⁰ Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 2 Safer 1321 (30 Nisan 1903) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 620-69; Dâhiliye Nezaretinden Umum-ı Mekatib-i Askeriye-i Şahane

Efendi'nin geçici olarak görevlendirilmesi uygun görülmüştür.³⁶¹ Daha sonra Yunus Vasfi Efendi Erzurum Gureba hastanesine tayin edilmiş, Tortum'a da 1905 yılında Mülkiye Tıbbiye Mektebinden mezun olan ve Frengi hastalığı konusunda uzmanlaşmış Hasan Selim Efendi ile Mehmet Sami Efendi görevlendirilmiştir.³⁶²

Hastalığın İspir, Keskim ve Tortum'da giderek yaygınlaşması Keskim kazasında 20 yataklık bir frengi hastanesinin açılması gerektiğini gündeme getirmiştir.³⁶³

Tortum, İspir ve Keskim'in tam ortasında bulunması sebebiyle en uygun yer olarak Tortum'a bağlı Öşk köyünde memleket hastanesi açılması uygun görülmüştür.³⁶⁴ Tayin edilecek doktorlara da aylık 1.500 kuruş verilmesi kararlaştırılmıştır.³⁶⁵

Tablo. 15 Öşk köyünde inşa edilecek olan 20 yataklık Frengi hastanesinin masrafları³⁶⁶:

	Aylık (Maaş)	Bir Defaya Mahsus Tesisat Masrafı	Senelik (Maaş)
Hastanenin inşası için arsa ve inşaat masrafı		130.000	
20 yataklı hastanenin yapım masrafları		20.000	
Hastanenin yiyecek ve ilaç masrafları (kişi başı 5 kuruş hesabıyla)			36.000
Kırtasiye ve küçük giderlerin masrafları			720
Müdür ve doktor maaşı	1.500		18.000
Eczacı maaşı	500		6.000
İki kişi hademe maaşı (erkek ve kadın)	200		2.400
Aşçı ve çamaşırcı maaşı	200		2.400
Toplam		150.000	65.520

Bu hastalıklar dışında, Erzincan sancağı ile Tortum, İspir, Keskim ve Bayburt kazalarında ender olsa da cüzzam hastalığı görülmüştür.³⁶⁷

Nezaretine gönderilen 1 Muharrem 1318 (14 Mayıs 1900) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 2339-47; Şura-yı Devlet Maliye Dairesinin 22 Rebiyülevvel 1321 (18 Haziran 1903) tarihli mazbatası, COA, İ. DH, 1411-25.

³⁶¹ Dâhiliye Mektubi Kaleminden Erzurum Vilayetine gönderilen 25 Zilhicce 1321 (13 Mart 1904) tarihli tahrirat, COA, DH. MKT, 620-69.

³⁶² Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 14 Rebiyülevvel 1324 (8 Mayıs 1906) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 620-69.

³⁶³ Sadarettin Dâhiliye Nezaretine gönderilen 18 Receb 1322 (28 Eylül 1904) tarihli tezkire, COA, BEO, 2421-181554; Dâhiliye Nezaretinden Erzurum Vilayetine gönderilen 5 Ramazan 1322 (13 Kasım 1904) tarihli tahrirat, COA, DH. MKT, 898-21.

³⁶⁴ Doktor Şerif Bey, **Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası**, s. 172-173.

³⁶⁵ Doktor Şerif Bey, **Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası**, s. 193.

³⁶⁶ Doktor Şerif Bey, **Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası**, s. 194-95.

9. Ziyaretgâhlar

Salnamelerden ulaştığımız kadarıyla 19. yüzyılda Tortum kazasında 3 tekke ve türbe bulunmaktadır. Bunların dışında 4 ziyaretgâh mevcuttur. Bunlar Abornes, Otha, İs ve Kiska köylerindedirler.

Abornes köyü dağında bulunan ziyaretgâh Said Vakkas, Otha köyündeki ziyaretgâh mazanna-i kiramdan olan Güli Bağdadi, İs köyündeki Kuzum? Efendi, Kiska köyünde ise Mevlana Halid Hazretleri halifelerinden Hacı Feyzullah nam zatlarının medfun oldukları ziyaretgâhlardır.³⁶⁸

Tortum'da sosyal hayatın gelişmesinde rol oynayan ve toplumsal refahın sağlanmasını tamamlayan mimari eserlerde bulunmaktadır. Bunlar çeşme ve köprü gibi eserlerdir. 1882-1898 yılları arasındaki kayıtlara göre Tortum'da 41 çeşme ve 5 köprü vardır.³⁶⁹ 1900 yılındaki kayıtlara göre ise Tortum'da, 22 çeşme ve 26 köprü bulunmaktaydı.³⁷⁰

1913 yılında Tortum'da bir tane de hapisane vardı. Çok büyük olmamasına ve içinde bulunan suçlu sayısının da az olmasına rağmen varlığını devam ettirmiştir.³⁷¹ Ayrıca 1898 yılında Tortum'da 80 kabristanın olduğu bilinmektedir.³⁷²

---

³⁶⁷ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, s. 144.

³⁶⁸ *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1317*, s. 332; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318*, s. 344.

³⁶⁹ *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1299*, s. 156; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1304*, s. 244; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1310*, s. 166; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1312*, s. 219; *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1315*, s. 206;.

³⁷⁰ *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1317*, s. 230.

³⁷¹ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, s. 181.

³⁷² *Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1315*, s. 206.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADİ YAPI

19. yüzyılda Tortum'un iktisadî yapısını değerlendirirken başlıca kaynağımız Erzurum Vilayet salnameleri oldu. Tortum kazasının iktisadî yapısı dendiği zaman, tarımsal üretim ile kazadaki küçük işletmeler akla gelmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin bütün bölgelerinde olduğu gibi Tortum kazasında da en büyük gelir kaynağı vergilerdi.

Tanzimat Fermanı'na göre herkes mali gücü ve servetine göre vergi verecekti. Vergi siteminde eşit ve adaletli bir düzen kurulacaktı. Bu amaçla 1838 tarihinde kurulan Maliye Nezareti, Tanzimat'ın ilanından sonra "Hazine-i Amire" ve "Hazine-i Mukataat Defterdarı" olarak ikiye ayrıldı. Ancak uygulamada çıkan sorunlar nedeniyle bu iki kurum 1841'de yeniden Maliye Nezareti adı altında birleştirildi.³⁷³

Yeni vergi usulünün uygulanabilmesi için öncelikle emval ve nüfus sayımı yapılması gerekiyordu. Bu iş zaman istediği için bu arada devletin gelir kaybetmesinin önüne geçmek amacıyla sadece ilk seneye mahsus ve geçici olarak, bir önceki yıl toplanan para, göz önünde tutularak, halktan para toplanması kararlaştırıldı. Verilecek vergi miktarı belli olunca fazla alınan para iade edilecekti. Ancak uzun zaman isteyen emlak ve nüfus sayımı hemen gerçekleştirilemedi. Buna bağlı olarak da vergi toplama işiyle görevli olanlar uygulamada büyük zorluklar yaşadılar. Vergilerin toplanamaması sonucu olarak, bir müddet sonra iltizam usulüne geri dönüldü.³⁷⁴

1842 düzenlemesiyle eyalet yönetiminde köklü ve kalıcı değişiklikler yapılarak, valilerin yetkileri azaltıldı ve maliye işleri, doğrudan doğruya merkez tarafından atanan defterdara verildi.³⁷⁵

Bu dönemde yaşanan tek sorun maliye işlerini kimin yerine getireceği değildi. Bir diğer sorun da cizye meselesi ile ilgili idi. Zira cizye sadece gayrimüslimlerden alınmakta bu da Tanzimat Fermanı'nın vergide eşitlik prensibiyle çelişmekteydi. Diğer yandan da Osmanlı Devleti bir İslam devleti olarak cizyeden vazgeçemezdi. Bununla birlikte Babıâli, 1851 tarihine doğru cizyenin kaldırılması ve herkesten alınan bir baş vergisi haline getirilmesini düşündü ve nihayet 1856 Islahat Fermanı ile bu esas ilan edilerek, cizye "bedel-i askerî"ye çevrildi.³⁷⁶

³⁷³ Ahmet Cevat Eren, "Tanzimat", **İA**, XI, İstanbul 1979, s. 721.

³⁷⁴ Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", **Bellekten**, c.28, Sayı 112, Ankara 1964. s. 629-630; Eren, "Tanzimat", s. 722.

³⁷⁵ Eren, "Tanzimat", s. 721.

³⁷⁶ İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", s. 631-632.

Kazalarda, yıl bitiminde meclisler gelir gider hesaplarını yapacaklar, düzenleyecekleri defterleri sancak yöneticisine sunacaklardı. Burada bütün kazalardan gelen hesapların yıllık muhasebeleri yapılacak, hazırlanan defterlerden biri hazineye gönderilecek, diğeri de mahallinde saklanacaktı. Bu defterler imzalanıp, mühürlendikten sonra müdürlere geri verilecekti. Ayrıca sandık eminleriyle de yıllık muhasebe yapılacak, bunların mal kâtipleriyle birlikte verdikleri aylık gelir-gider ilmühaberleri saklanacak, ayrıca bütün gelir giderleri gösteren “müfredat ilmühaberi” tanzim edilerek, muhasebeci ve mal kâtipleri tarafından imzalanıp, onaylanacaktı.³⁷⁷

1. Tarım

Osmanlı Devleti’nde ekonomik düzen, toprağa ve tarımsal üretime dayanıyordu. Tarım, büyük ölçüde öz tüketim şeklinde yapılıyordu. Üretim, küçük yerel pazarlar için yapılmaktaydı. Her bölge, her il ayrı bir ekonomik birim özelliğine sahip olup kendi kendine yetme çabası içinde bulunuyordu.³⁷⁸

19. yüzyılda Tortum kazasında da Osmanlı ekonomik düzenine paralel bir yapı görülmektedir. Tarımsal etkinlikler kapalı ve dar alanlarda yapılmıştır.

1.1 Hububat Üretimi

Ekonominin tarımsal üretime dayanmasından dolayı devlet, tımar sistemi sayesinde tarımsal alanları kontrol altına almıştı. Tımar sistemi ile toprak, sipahi sayesinde düzenli olarak kontrol edilmekle birlikte ekimi, hasadı ve nadasa bırakılması takip edilmekteydi.

Hububat üretiminin bu kadar sıkı kontrol altına alınmasının sebebi, halkın temel tüketim maddesinin tarımsal ürünlere dayanması idi. Hatta Halil İnalcık’ın deyimi ile Osmanlı Devleti, buğdayın tohum olarak tarlaya atılmasından hasadına, harman edilmesine, pazarda buğday, arpa vb. ürün olarak satılmasından, değirmene götürülmesine, un yapılmasından fırında ekmek olarak üretilip halkın tüketimine sunulmasına kadar, her safhasını kontrol altına almıştı. Bu yüzden ki hububat ürünlerinden buğday ve arpa, ihracı ve satılması, devletin iznine bağlı memnu’ meta (satılması yasak olan mal) olarak kabul edilmişti.

Tortum kazası da Osmanlı taşra idaresinin küçük bir örneğini oluşturduğu için buradaki her türlü üretim ve bütün hububat ürünleri kayıt altına alınmıştı.³⁷⁹

Tortum kazası hububat üretimi bakımından zengindi diyebiliriz. Üretilen hububat ürünleri içinde en çok buğday ve arpa yetiştirilmiştir. Bunların yanında çavdar, darı, nohut,

³⁷⁷ Musa Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi**, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s.248.

³⁷⁸ Hüseyin Şahin, **Türkiye Ekonomisi**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa 2002, s. 6

³⁷⁹ İnbaşı, **Tortum Sancağı**, s. 474-475.

mercimek, bakla, pirinç, sarıbaş, küşne, fig, ziğrek/zeğerek³⁸⁰ vesaire ürünler yetiştirilmekteydi.³⁸¹

1.2. Meyve ve Sebze Üretimi

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Tortum'da üretilen meyveler hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Seyahatnamede³⁸²; her hanenin bağı ve bahçesinin çok olduğundan, armut, elma ve şeftalisinin bol ve lezzetli olduğundan bahsedilmiştir. Hatta Tortum'da üretilen meyvelerin tüccarlar tarafından sandıklarla Erzurum'a taşındığından, Erzincan'dan sonra Erzurum'un en güzel sancağının Tortum olduğu da anlatılmıştır. Katip Çelebi de³⁸³; Tortum'un havasının, suyunun, nehirlerinin gayet güzel olduğunu, armut ve elma gibi meyvelerin de çok lezzetli olduğunu dile getirerek Evliya Çelebi ile hemen hemen aynı bilgileri vermiştir.

Günümüzde de Erzurum'un meyve sebze ihtiyacının bir kısmı Tortum'dan karşılanmaya devam etmektedir. Erzurum'un meyve ihtiyacını karşılamaya çalışan Tortum'dan gelen köylüler, Gürcükapı'dan şehre girdikleri için meyve sebze halleri ve kuru hapan/kapan gibi alışveriş merkezleri, hep bu kapı etrafında kurulmuştur.³⁸⁴

Tortum kazasında yetiştirilen meyveleri kavun, karpuz, vişne, kiraz, elma, armut, üzüm, ayva, dut, şeftali, zerdali, erik, iğde, ceviz, muşmula ve kızılıncık olarak sayabiliriz.³⁸⁵

Meyveler, kaza ihtiyacı karşılandıktan sonra her tarafa götürülse de çoğu Erzurum'a satılırdı. Erzurum iklim olarak biraz soğuk bir memleket olduğu için fazla meyve ağacı yetişmiyordu. Tortum bu yönden Erzurum için yaratılmış bir bağ gibiydi.³⁸⁶ Tortum'un meyve sebze ihracatı yaklaşık 2.000 lira civarındaydı.³⁸⁷

Ancak taşıma işlemi o kadar kolay olmamaktaydı. Kazadaki köylerin büyük bir kısmı yalçın dağlar ile tehlikeli dereler arasına sıkışmıştır. Köylüler geçimlerini temin

---

³⁸⁰ Klasik Osmanlı zamanlarında bir sanayi bitkisi olan zeyrek, aslında “yabani keten tohumu” demektir. “Bezirhane” adı verilen işletmelerde tohumlarından yağ çıkarılır ve bu yağa “beziryığı” denilirdi. Günlük hayatta yaygın bir kullanımı vardı. Geniş bilgi için bkz. Selahattin Tozlu-Ümit Kılıç, “Erzurum Ziraat Tarihinden Notlar: Zeyrek”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, cilt 3, sayı 4, s. 12.

³⁸¹ *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1304, s. 244; *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1310, s. 166; *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1312, s. 220; *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1315, s. 207; *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1317, s. 230.

³⁸² *Seyahatname II*, s. 348.

³⁸³ Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, s. 426.

³⁸⁴ Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum Çarşı Pazar Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekânları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2018, s. 140.

³⁸⁵ *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1304, s. 244; *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1310, s. 166; *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1312, s. 220; *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1315, s. 207; *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1317, s. 230.

³⁸⁶ *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1304, s. 244.

³⁸⁷ Küçükkuşurlu, *Erzurum Çarşı Pazar*, s. 194.

edebilmek için yetiştirdikleri meyveleri oldukça tehlikeli bir yolculuğu göze alarak şehre götürmek zorundaydılar.

1870 yılının Ağustos ayından itibaren yaş meyvelerden gümrük vergisi alınmaya başlandı. Bu zor yolculuğu göze alıp giden köylüler bir de meyveleri kontrol ettirip kasa başı 20.000 kuruş vergi ödeyip şehre girebiliyorlardı. Bu durum köylüleri zor durumda bırakmıştır. Yılın sadece 5 ayında yaş meyve satabilen köylüler, kontroller sırasında meyveleri zarar gördüğü fiyatlarının da düştüğünden yakınmaktaydılar. Bu sebeple yaş meyveden alınan verginin kaldırılmasını istemişler, ancak isteklerine olumlu bir yanıt alamamışlardır.³⁸⁸

Zaman zaman meydana gelen doğal afetler, kuraklık, dolu veya su vurgunu, don kesmesi, çekirge ve benzeri böceklerin akını, göçler, bulaşıcı hastalıklar, çiftlik hayvan sürülerinin zararları gibi toplumsal düzensizlikler, üretimi azaltıcı etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesela 24 Eylül 1888 yılında Tortum'da dolu yağdığı için ekinler ziyan olmuş³⁸⁹ ve 12 köyde tohumluk ve yemeklik için buğday ve arpa kıtlığı yaşanmıştır. 12 köy ahalsinin tohumluk ve yemeklik için ihtiyacı olan 1.500 kile zahireden 1.000 kile buğday ve arpa Pasinler'den ve 500 kile buğday ve arpanın da Tortum'un dolu afetinden etkilenmeyen diğer köylerinden temin edilmesi istenmiştir.³⁹⁰

1893 yılında da yine Erzurum genelinde kuraklıktan dolayı kıtlık meydana gelmiştir. Bu kıtlık Tortum kazasını da etkilemiş hatta Bilal, Şerif, Mehmet ve Recep isimli kişilerin imzalarıyla gönderilen telgrafta açlıktan insanların öldüğü dile getirilmiş ve devletten yardım istenmiştir.³⁹¹ Bunun üzerine Erzurum'daki ihtiyacın giderilmesi için Ziraat Bankası'ndan faizle Erzurum belediye sandığına 200.000 kuruş borç verilmesi için³⁹² ve Sivas ve Trabzon'dan 100.000 kile buğday ve arpa temin edilmesi için hareke geçilmiştir.³⁹³

---

³⁸⁸ Erzurum Vilayetine gönderilen 5 Zilkade 1287 (27 Ocak 1871) tarihli tahrirat; COA, ŞD, 1503-48; 6 Cemaziyülevvel 1288 (24 Temmuz 1871) tarihli tahrirat, COA, ŞD, 2503-58.

³⁸⁹ Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Safer 1306 (7 Ekim 1888) tarihli tahrirat, COA, DH. MKT, 1551-56.

³⁹⁰ Sadarete gönderilen 19 Muharrem 1306 (25 Eylül 1888) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 1547-3.

³⁹¹ Sadarete gönderilen 22 Cemaziyülevvel 1310 (11 Ocak 1893) tarihli telgraf, COA, DH. MKT, 156-11655.

³⁹² Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 5 Cemaziyülahır 1310 (25 Aralık 1892) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 156-11655.

³⁹³ Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 4 Cemaziyülevvel 1310 (24 Kasım 1892) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 156-11655.

2 Ağustos 1905'te yaşanan dolu yağışından sonra Tortum'a bağlı Hınzorik köyündeki ekili alanların zarar gördüğü Tortum nahiyesi müdürü tarafından bildirilmiştir.³⁹⁴

2. Hayvancılık

Tortum kazasında ve köylerinde hayvancılık mutlaka yapılmış olmakla beraber bizim yararlandığımız kaynaklarda çokta bu konuya yer verilmemiştir. Ancak bu durum hayvancılık yapılmadığı anlamına gelmez. Zira Sosyal Yapı bölümünde İşlenen Suçlar ve Cezaları başlığı altında da değindiğimiz üzere, köylüler hayvanlarını başıboş bıraktıkları için diğer köylülerin tarlalarının zarara uğradığıyla ilgili sıkıntıların yaşandığını görmüştük.³⁹⁵

1317 (1901-1902) ve 1318 (1902-1903) tarihli Erzurum Vilayet Salnamelerinde de, Tortum'da 6.794 adet arı kovanının bulunduğu kaydedilmiştir.³⁹⁶ Bu da Tortum'un arıcılık alanında da gelişmiş bir yer olduğunu gösterir.

Arıcılık ve çobanlıkta Tortum'da oldukça yaygın olan meslekler arasındaydı.³⁹⁷ Bu bilgiye dayanarak hayvancılığında gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Tortum'da çoğunlukla keçi ve eşek yetiştirilmekteydi.³⁹⁸ Bunda da Tortum'un sarp dağlarla çevrili olması etkili olmuştur. Sahip olunan yeryüzü şekline en uygun olan hayvanlar yetiştirilmiştir.

3. Ticaret, Zanaat ve Küçük İşletmeler

Avrupa'da Sanayi Devrimi sonrası başlayan seri üretim ve sömürüye dayalı ticaret faaliyetleri elbette Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir. Ağır sanayi üretimi yapmayan Osmanlı Devleti'nde üretilen mallar genellikle "el emeği göz nuru" kabilinden ürünler olup, seri üretime dayalı bir sanayi modeli uygulanmamıştır. Yapılan üretimler de genellikle askeri malzeme üretmeye dönüktür. Özellikle Avrupa'nın sanayi ve ticarete çok ileri giderek, tüm dünyayla birlikte Osmanlı Devleti'ni de ürettiklerini satabileceği bir pazar olarak görmesi, bunların Osmanlı Devleti üzerindeki sömürgeci emellerini kamçulamıştır.

---

³⁹⁴ Erzurum Valisi tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 15 Cemaziyülahır 1323 (17 Ağustos 1905) tarihli tahrirat, COA, DH. MKT, 999-72.

³⁹⁵ COA, DH. MKT, 1851-130; Erzurum Vilayetine gönderilen 2 Rebiyülevvel 1306 (6 Kasım 1888) tarihli tahrirat; COA, DH. MKT, 1561-79.

³⁹⁶ **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1317**, s. 230; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318**, s. 341.

³⁹⁷ Doktor Şerif Bey, **Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası**, s. 74.

³⁹⁸ Doktor Şerif Bey, **Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası**, s. 76.

Tanzimat'la birlikte bu alanda da bazı atılımlar gerçekleştirilmişse de karşılaşılan iç ve dış güçlükler dolayısıyla Avrupa ile rekabet etmek mümkün olmamıştır. İmzalanan ticaret anlaşmaları ile başta İngiltere ve diğer Avrupalı devletler Anadolu'nun her yanına gelerek, buralara yerleşmiş ve ticari faaliyetlere başlamışlardı. Elbette bunun sadece ekonomik değil, siyasi, dini ve kültürel pek çok mahzurları ortaya çıkmıştı. Bu dönemde devlet eli ile bir sanayi hamlesi yapılmak istenmiş ama beklenen sonuçlara ulaşılamamıştır. Özellikle askeri malzeme ihtiyacı Fransa, Almanya ve sonraları da Amerika'dan karşılanıyordu. Bunun için bu soruna bir çözüm bulmak amacıyla askeri malzeme üreten fabrikalar kurulmaya başlandıysa da bunlar genellikle başkent ve civarında toplanmıştı.³⁹⁹

Sanayi devriminin henüz gerçekleşmediği Osmanlı toplumunda, şehir merkezlerindeki kasaphaneler, mumhaneler, bozahaneler, tabakhaneler, iplik ve dokuma kumaşlarının boyamasının yapıldığı boyahaneler, hububat ürünlerinin un haline getirilmesini sağlayan değirmenler, küçük birer işletme olarak kabul edilmişlerdir. Bununla beraber bazı bölgelerdeki memleha (tuzlalar) da önemli birer işletmedirler.⁴⁰⁰

Erzurum'da kılıç, tüfek, çakmak, kundak, kalemtırış ve makas gibi aletlerin yanında tunçtan dökme mangal ve şamdan gibi eşyaları yapabilen demirci, bakırcı, kuyumcu ve ihramcı⁴⁰¹ gibi gayet ehil ustalar bulunmakta ve ev eşyalarının yanında, ziraat aletleri gibi zaruri eşyalar da yine bu ustalar tarafından imal edilmekteydi. Bu ustalar tarafından yapılan tüfek, tabanca, karabina, makas, kalemtırış ve bunlara benzeyen eşyalarla dökme mangal, şamdan, sefer taşları, kap-kacak ile dokunan ihramlar oldukça sağlam ve güzel görünüşlüydü.⁴⁰²

Tortum kazasında da kunduracı, tamirci, nalbant, yapıcı ve dülger gibi ustalar bulunmaktaydı.⁴⁰³ Tortum'da üretim faaliyetlerinin bir kısmı da evlerde yapılmaktaydı. Erzurum'daki abacı dükkânlarına dikilen şalvar gibi ürünlerin kumaşları el tezgâhlarında kadınlar tarafından 30-40 santim enindeki koyun yünlerinden örülürdü. Bu kumaşlardan bej ve gri renkte olanlara şekeriboz, mor koyun yününden dokunanlara ise kırmızı şal

³⁹⁹ Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, s. 349.

⁴⁰⁰ İnbası, **Tortum Sancağı**, s. 198.

⁴⁰¹ İhram, arapça bir isim olup, haremden gelmektedir. Kadınların örtündüğü örtü ya da hacıların Kabe'yi tavaf için Mekke'de örtünmeye mecbur olduğu dikişsiz bürgüdür. Erzurum'da halk arasında "ehram" olarak ifade edilen bu örtü, tamamıyla koyun yününden örülmüş, kadınların dış giysi olarak kullandıkları ve tek parça örtündükleri sokak giysisi olarak yerini bulmuştur. İhramları dokuyan kişilere de ihramcı denir. Gülizar Cengiz-Çetin Akkuş, "Kırsal Turizm Kapsamında Yöre Halkının Kalkındırılması: Erzurum Örneği", **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 14 (22), 2012, s. 69.

⁴⁰² Murathan Keha, **İslahat'tan I. Meşrûtiyet'e Erzurum (1856-1876)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2012, s. 177-178.

⁴⁰³ **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1317**, s. 230; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318**, s. 341.

denirdi.⁴⁰⁴ Ayrıca kilim, halı, cecim,⁴⁰⁵ seccade, tozluk, şal ve çorap gibi malzemelerde dokunarak Erzurum'a gönderilerek satılmaktaydı.⁴⁰⁶

Tortum sancağındaki işletmelerden 16. yüzyıl kayıtlarına geçenler; boyahane, memleha ve değirmenlerdi.⁴⁰⁷ Mehmet İnbaşı kitabında, 1557 tapu tahrir defteri ile 1572 tarihli has defterinde Tortum'da bir boyahanenin varlığından söz edildiği bilgisini vermektedir. Hatta iki defter arasındaki 15 yıllık sürede boyahane gelirinin bir hayli yükseldiğine dikkat çekilerek dokumacılığın geliştiği sonucuna ulaşılmıştır. Biz incelediğimiz 19. yüzyıla ait belge ve kaynaklarda boyahanenin varlığına rastlamadık.

3.1. Memleha / Tuzla

Tuz, insanların ve hayvanların temel tüketim maddesidir. Yemeklere tat veren bir maddenin olmasının yanı sıra tuz, aynı zamanda Osmanlı toplumunda çok yaygın olan debbağlık/dericilik mesleğinin de en önemli tüketim maddelerinden birisidir. Bu sebeple Osmanlı Devleti, tuz çıkarılan madenlere özel bir önem vermiş ve tuz madeninde çalışanlara çeşitli muafiyetler tanımıştır. Bu muafiyet divaniye ve tekalif-i örfiye vergilerinin tahsil edilmemesi şeklinde olmuştur.⁴⁰⁸

1572 tarihli Tortum sancakbeyine ait has defterinde yer alan tımarlar arasında 26 Kasım 1572 tarihli bir kayıta Hınzorik köyü yakınlarında bir tuzla olduğu anlaşılmaktadır. 1795 tarihli bir kayıta da Haho nahiyesine bağlı bir tuzladan bahsedilmektedir. Bu tuzla günümüzde de faaliyettedir.⁴⁰⁹

28 Şubat 1848 tarihli mazbatada da, Ağçur köyünde bulunan Hüseyin Bey'e babasından kalan çayır ve çayırın içindeki tuzladan bahsedilmektedir.⁴¹⁰

1858 tarihli başka bir belgede, Tortum'a bağlı Bar köyünde de bir memleha olduğu yazılmaktadır. Bar memlehası, babadan oğula devrederek 1852 yılında Hasan Bey'in sorumluluğuna geçmiştir.⁴¹¹

⁴⁰⁴ Küçükkuşurlu, **Erzurum Çarşı Pazar**, s. 122-123.

⁴⁰⁵ Çözgü, atkı iplikleri arasına renkli desen iplikleri atılarak sıkıştırılmak suretiyle meydana getirilen dokuma türüdür.

⁴⁰⁶ **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1304**, s. 244; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1310**, s. 166; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1312**, s. 220; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1315**, s. 207; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1317**, s. 230; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318**, s. 341.

⁴⁰⁷ İnbaşı, **Tortum Sancağı**, s. 198.

⁴⁰⁸ İnbaşı, **Tortum Sancağı**, s. 199.

⁴⁰⁹ İnbaşı, **Tortum Sancağı**, s. 200-201.

⁴¹⁰ COA, A. MKT, 150-18.

⁴¹¹ Maliye Nezaretinden Meclis-i Valaya gönderilen 9 Rebiyülevvel 1275 (17 Ekim 1858) tarihli tahrirat, COA, İ. MVL, 409-17765.

3.2. Değirmenler

Kır yerleşmelerindeki küçük sanayi işletmelerinin en önemlisi değirmenlerdir. Değirmenler, su ile çalışan ve tahıl öğüten değirmenler ile dink⁴¹² adı verilen değirmenler olmak üzere iki kısımda incelenmektedir.

Su ile çalışan değirmenlerin bir kısmı sel değirmeni adıyla da tarif edilmektedir. Bu değirmenler, su yatağına su geldiği vakit faaliyete geçmektedirler. Dink ise Anadolu'nun birçok yerinde rastlanan su veya hayvan gücü ile çalışan değirmenlerdir. Bu değirmenler daha ziyade çeltiğin kabuğundan ayrılması, Batı Anadolu'da susam ve zeytinyağının çıkarılması işlerinde kullanılan değirmenlerdir.⁴¹³

1882 ve 1887 yıllarında Tortum kazasında 124 değirmen ve 87 dinkbulunmaktaydı. 1893 ve 1895 yıllarında 134 değirmen ve yine 87 dink kayıtlıydı. 1898 yılında Narman'ın Tortum'dan ayrılarak ayrı bir kaza olmasıyla Tortum'un nahiye ve köy sayısı azalmıştır. Buda bu tarz işletmelerin sayısında düşüşe sebep olmuştur. Bu yılda değirmen sayısı 84'e dink sayısı ise 57'ye düşmüştür. 1900 ve 1901 yıllarında değirmen sayısında artış olmuş ve 111 olarak kayıtlara geçmiştir. Dink sayısı ise aynı kalmıştır.⁴¹⁴

Tortum kazasının köy sayısı dikkate alındığında değirmen sayılarının bir hayli fazla olduğu dikkati çekmektedir.

4. Madenler

Tortum kazasına bağlı Otha köyü civarında kehribar madeni olduğu belirlenmiştir. Otha köyünün bitişiğindeki dağda çıkarılan madene henüz imtiyaz verilmemiş olduğunu, Erzurum vilayetinden Maliye Nezaretine gönderilen bir yazı ile imtiyaz verilmesini istemelerinden anlıyoruz.⁴¹⁵

1900 yılında maden mühendisi tarafından yapılan araştırma sonucu yazılan rapora göre bu maden dumanlı bir alev ile yanan ve siyah kehribar olarak tanımlanan kükürtlü bir çeşit linyit madeni (oltu taşı) olduğu anlaşılmıştır. Köy ahalisi bu madenden sigara ağızlığı, tesbih ve buna benzer şeyler yaptırmışlardır.⁴¹⁶

⁴¹² Pirinci kabuğundan ayırmak veya bulgur dövmek için kullanılan dibek.

⁴¹³ Feridun Emecen, **XVI. Asırda Manisa Kazası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 158-260.

⁴¹⁴ **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1299**, s. 156; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1304**, s. 244; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1310**, s. 166; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1312**, s. 219; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1315**, s. 206; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1317**, s. 230; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318**, s. 341.

⁴¹⁵ Erzurum Vilayetinden Maliye Nezaretine gönderilen 22 Şaban 1308 (2 Nisan 1891) tarihli tahrirat, COA, DH. MKT, 1824-90.

⁴¹⁶ **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1317**, s. 331; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318**, s. 343.

Bu madenden başka Tortum'da Azort yaylasında, altın, gümüş, platin, nikel, bakır, tuya, kömür cinsinde madenler çıkarılmaktaydı.⁴¹⁷

5. Ormanlar

Tortum kazasına bağlı Azort, Abornes, Eşkisor, Hosbirik, Koğans, Lök ve Ödük köyleri civarında ve Narman nahiyesine bağlı Kiğık, Boğazkale, Cansor, İğnavut, Karşın, Konzahor, Ardos, Korneş, Alabalık, Çardaklı, Çatak vesaire köylerin etrafında bitişik veya ayrı ayrı 352.000 dönüm çam ağaçlarını, kavaklıkları ve meşelikleri içeren ormanlar bulunmaktaydı. Bunlardan elde edilen kereste ve yakacaklar, bölge halkının ihtiyacını karşılamaya yetmekle beraber arta kalan kısımları da Erzurum'a Eleşkirt ve Hımş kazalarıyla Van vilayetine satılmaktaydı.⁴¹⁸

Bunlardan başka Haho, Vihik, Üngüzek, Avşın köylerinin etrafında büyük küçük her çeşit kerestelik, çam ve ardıç ağaçları bulunmaktaydı. Bu ormanların buldukları yerler yüksek ve düzensiz dere ve yamaçlarda olduğu için keresteleri ve yakacak olarak kullanılacak odunları nakledecek müsait yollara sahip değillerdi. Bu yüzden buralardan elde edilen keresteler dışarıya satılmıyordu, civarındaki ahalinin ihtiyaçlarına özel olarak kullanılmaktaydılar.⁴¹⁹

1898 yılında Narman ayrı bir kaza olduktan sonra Tortum'un köy sayılarında azalma olmuştur. Ancak 1900 yılına ait salnamede ormanların, Azort, Abornes, Eşkisor, Hosbirik, Koğans, Zinavur ve Dinkar köyleri etrafında 161.000 dönüme ulaştığı bilgisi verilmektedir.⁴²⁰ Tortum'da kereste çok olduğu için oldukça ucuz bir şekilde temin edilebiliyordu. Bu sebeple binaların yapımında genellikle ahşap kullanılmıştır.⁴²¹

Orman, Maden ve Ziraat müsteşarı Selim Bey'in raporuna göre, Tortum kazasında bulunan ormanlarda memur ve korucu bulunmadığı için ormanlar ahali tarafından tahrip edilmekteydi. Hatta Van ve Bitlis taraflarından gelen arabacılar ormanlarda memur olmadığı için kolayca ağaçları kesip dışarıdan gelen arabacılara tekne ve benzeri şeyleri yapmaları için satıyorlardı. Kestikleri ağaçların hepsine müşteri bulamayınca da kesmiş oldukları keresteleri ormanın içinde bırakıp gidiyorlardı.

---

⁴¹⁷ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, s. 65.

⁴¹⁸ *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1299, s. 172-173; *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1304, s. 245; *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1310, s. 167; *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1312, s. 220-221.

⁴¹⁹ *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1304, s. 245; *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1310, s. 167-168; *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1312, s. 221.

⁴²⁰ *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1317, s. 231; *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1318, s. 342.

⁴²¹ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, s. 186.

Bu tahribatın önüne geçmek için biran önce bu ormanlara memur tayinlerinin yapılmasını istemiştir. Yoksa ormanların kısa süre içinde harap olarak yok olacağını bildirmiştir.⁴²²

6. Diğer Ticari Kurumlar

1882 yılında Tortum'da 21 dükkân, 8 fırın, 8 Han vardır. 1893 yılındaki salname kayıtlarında han sayısının 11'e çıktığı görülmektedir. 2 tane de mağazanın açıldığı anlaşılmaktadır.⁴²³

1898 yılında 15 dükkân, 2 mağaza, 8 han, 5 fırın vardır. 1900 yılındaki kayıtlara göre ise Tortum'da, 45 dükkân, 14 mağaza, 14 han 7 fırın, 8 kahve, 8.221 ambar ve samanlık ve 304 mera vardır.⁴²⁴

Tortum'da bulunan dükkân, mağaza, fırın gibi binalar, nüfus sayısına oranla az sayıdadır. Bu duruma bakarak Tortum'un ekonomisinin, sanayi ve ticaretten ziyade tarım ve hayvancılığa dayandığını söyleyebiliriz. Zira 304 meranın varlığı hayvancılığın ileri bir seviyede yapıldığını göstermektedir. Tarım ürünlerinin de satıldıkları yerlere bakarak oldukça fazla üretildiğini söyleyebiliriz.

7. Bayındırlık Faaliyetleri

Bayındırlık kavramı bir bölgenin gelişmesi, yaşam standartlarının iyileştirilmesi ve güzelleştirilmesi için yapılan tüm faaliyetleri kapsar. Osmanlı Devleti de ülke içindeki düzeni sağlamak ve hayat standartlarını yükseltmek için bayındırlık faaliyetlerine önem vermeye çalışmıştır.

7.1. Hükümet Konağı İnşası ve Tamiri

1882 yılında Tortum kazasının hükümet merkezi olan Nihah kasabasına bir hükümet konağı yapılmıştır. Hükümet konağının yanı sıra süvari ve piyade jandarmalar için de koğuşlar yapılarak kaza merkezinin ihtiyacı olan binalar tamamlanmaya çalışılmıştır.⁴²⁵ Yapılan inşaatın masrafları 5.619 kuruş tutmuş, bunun 4.119 kuruşu yardım ile 1.400 kuruşu da Tortum kazası mal sandığından temin edilmiştir.⁴²⁶ Ancak yapılan

⁴²² Orman, Maden ve Ziraat müsteşarı Selim Bey tarafından Orman ve Maden ve Ziraat Nezaretine gönderilen 26 Ramazan 1311 (2 Nisan 1894) tarihli arzuhal, COA, BEO, 389-29159.

⁴²³ **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1299**, s. 156; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1304**, s. 244; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1310**, s. 166.

⁴²⁴ **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1299**, s. 156; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1304**, s. 244; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1310**, s. 166; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1312**, s. 219; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1315**, s. 206; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1317**, s. 230; **Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318**, s. 341.

⁴²⁵ Dahiliye Nezaretine gönderilen 11 Ramazan 1307 (1 Mayıs 1890) tarihli mazbata, COA, ŞD, 1509-16.

⁴²⁶ Dahiliye Nezaretinden Erzurum Vilayetine gönderilen 24 Zilhicce 1307 (11 Ağustos 1890) tarihli tahrirat, COA, DH. MKT, 1749-81.

hesaplamlarda 100 kuruşun eksik yazıldığı fark edilince sebebinin araştırılarak bildirilmesi istenmiştir.⁴²⁷ Devlet herhangi bir yolsuzluk yapılmaması için kontrolleri sıkı tutmaya çalışmıştır. Gönderilen cevapta yanlış yazıldığı için 100 kuruşun eksik gözüktüğü bildirilmiştir.⁴²⁸

1900 yılına gelindiğinde yapılan hükümet konağının bazı yerlerinin akmasından dolayı tamir edilmesi gerekmektedir. Yapılan araştırmaya göre tamir masraflarının karşılanması için 1.500 kuruş gerekmektedir. Bu miktarın memurların maaşları için ayrılan paradan tasarruf edilerek arta kalan kısımlarından temin edilmesi istenmiştir.⁴²⁹ Ancak bu dönemde kaza merkezinin Tortumkale'ye taşınması gündeme geldiği için hemen harekete geçilmemiştir.⁴³⁰

7.2. Telgraf Hattı Döşenmesi

Osmanlı Devleti, hükmettiği geniş coğrafyada haberleşmenin emin ve hızlı bir şekilde yapılabilmesine büyük önem veriyordu. Bu amaçla daha kuruluştan itibaren oluşturulan ulak sistemi sayesinde resmi haberleşme sağlanmaya başlamıştı. Atlı posta tatarları kullanılarak yapılan bu tip haberleşme 16. yüzyıla kadar devam etmiştir. Haberleşmede gerçek anlamda teşkilatlanma Kanuni Sultan Süleyman zamanında, Veziriazam Lütfi Paşa'nın sadareti döneminde oluşturulmuştur. Menzil teşkilatı olarak adlandırılan bu sistem sayesinde resmi haberleşme eskisine nazaran daha düzenli bir hale getirildi. Menzil teşkilatında zamanla yaşanan sorunlar haberleşme alanında değişimi kaçınılmaz hale getirdi. 1840 yılında Posta Nezareti kurulmuştur. Bu sayede hem resmi haberleşme daha düzenli hale getirilirken hem de halkın haberleşme ve haber alma ihtiyacı karşılanmaya başlanmıştır.

Tanzimat Fermanı'ndan sonra Osmanlı Devleti, Posta Nezareti vasıtasıyla hizmet vermeye başladığı dönemde, İngiltere ve Fransa çok hızlı bir haberleşme aracı olan elektrikli telgraf kullanılmaya başlandı.

Kırım Savaşı, telgrafın Osmanlı topraklarına girişini hızlandırdı. Kırım savaşı sırasında ve hemen sonrasındaki telgraf hatları İngilizler ve Fransızlar tarafından inşa

---

⁴²⁷ Dahiliye Nezaretinden Erzurum Vilayetine gönderilen 4 Rebiyülahir 1308 (17 Kasım 1890) tarihli tahrirat, COA, DH. MKT, 1772-89.

⁴²⁸ Dahiliye Nezaretinden Erzurum Vilayetine gönderilen 9 Receb 1308 (18 Şubat 1891) tarihli tahrirat, COA, DH. MKT, 1810-124.

⁴²⁹ Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 4 Zilhicce 1318 (25 Mart 1901) tarihli tezkire, COA, BEO, 1639-122872; Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 4 Zilhicce 1318 (25 Mart 1901) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 2465-64; Dâhiliye Nezaretinden Erzurum Vilayetine gönderilen 9 Safer 1319 (28 Mayıs 1901) tarihli tahrirat, COA, DH. MKT, 2489-76.

⁴³⁰ Dâhiliye Nezaretinden Erzurum Vilayetine gönderilen 16 Şaban 1318 (9 Aralık 1900) tarihli tahrirat, COA, DH. MKT, 2436-89.

edilmişti. Savaştan sonra da İngilizler, Londra ve Hindistan arasında farklı güzergâhlarda inşa edilecek ve muhakkak Osmanlı topraklarından geçmesi gereken telgraf hatları için teklifler vermişti.⁴³¹

Zamanla Osmanlı toprakları içerisinde haberleşmenin daha hızlı ve kolay yapılabilmesi için telgraf hatları yaygınlaşmaya başlamıştır. Mevkileri bakımından önemli bir yere sahip olan İspir, Tortum, Keskim, Kiğı ve Kuzucan kazalarının Erzurum vilayetine uzak mesafede oldukları ve kış aylarında yolları tamamen kapandığı için postaların birçok zahmetle geçtiği için ertelemeyen telgraf hattı döşenmesi gerektiği vurgulanmıştır. İspir'den Keskim'e ve Keskim'den de Tortum'a döşenecek telgraf hatları için yapılan yazışmalarda bölge halkının telgrafhanenin inşası ile direk ve nakliye masraflarını üstlenmeyi kabul ettikleri görülmektedir.⁴³² Bunun üzerine 1892 yılında telgrafhane inşasına ve telgraf hatlarının döşenmesine başlanmıştır.

1893 yılına gelindiğinde Kiğı ve Kuzucan kazalarının telgraf hatlarının döşenerek yazışmalara başlanmıştır. Ancak İspir, Keskim ve Tortum kazalarının hatları döşenmemiştir. Bu bölgelerin sengistan yani taşlık bölgeler oldukları için döşenmesinin uzun süreceği, ayrıca gerekli malzemelerinde Avrupa'dan getirileceği için mevsiminde şuan buna müsait olmadığı bildirilmiştir. Bu meselelerin yanı sıra masrafları her ne kadar bölge halkı karşılayacak olsa da buralara tayin edilecek memurların maaşlarının da verilemeyeceği dile getirilmiştir.⁴³³

1895 yılına gelindiğinde hala telgraf hatları döşenmemişti. Bunun üzerine gerekli olan alet ve edevatın bölgede bulunan ambarlardan tedarik edilebileceğini böylelikle fazla masraf yapmadan hatların döşenebileceği telgraf ve Posta Nezaretine iletilmiştir.⁴³⁴

Buradan da halkın telgraf hatlarının döşenmesi için ne kadar istekli olduklarını görüyoruz ancak bu dönemlerde Osmanlı Devleti'nin mali durumu iyi değildi.

7.3. Yol Yapımı

Yol sistemleri, tarihin her devresinde ekonomik bakımdan olduğu kadar, askerî ve sosyal açıdan da büyük bir öneme sahip olmuştur. Ticarî ve ekonomik faaliyetler, ordunun bir yerden bir yere sevki, merkezin taşradaki idarî birimlerle irtibatının sağlanması gibi

---

⁴³¹ Uğur Akbulut, "Suriye'ye İlk Telgraf Hatlarının Çekilmesi", **History Studies International Journal of History**, Ortadoğu Özel Sayısı 2010, s. 2-3.

⁴³² Sadarete gönderilen 8 Safâr 1310 (1 Eylül 1892) tarihli tahrirat, COA, BEO, 146-10932.

⁴³³ Telgraf ve Posta Nezareti İdare Meclisinin 28 Receb 1310 (15 Şubat 1983) tarihli mazbata sureti, COA, ŞD, 2617-34.

⁴³⁴ Dâhiliye Nezaretine gönderilen 26 Cemaziyülevvel 1313 (14 Kasım 1895) tarihli tahrirat, COA, BEO, 703-52712.

hususlar, düzenli olarak işleyen yol şebekeleri sayesinde mümkün olmuştur. Bu bakımdan Osmanlı Devleti de Anadolu’da ve Rumeli’de kendisinden önce hüküm sürmüş olan Roma, Bizans ve Selçuklu devleti gibi, memleketin dört bir tarafına ulaşan bir yol şebekesi kurmuştur. Bu yollar, İstanbul merkez olmak üzere “ana yol” olarak adlandırılan ve geniş sayılabilecek yatık yollardan meydana gelen yol güzergâhlarıydı ve bunlar çoğunlukla devlet tarafından tamir ettirilirdi.⁴³⁵

Klasik dönemde Osmanlı Devleti’nin yol yapım faaliyetlerini düzenli bir şekilde yürüttüğü ve yolların açık tutulmasına özen gösterdiği söylenebilir. Fakat 18. yüzyıldan sonra özellikle sık sık savaşların yapılması ve bu savaşların çoğunluğunun kaybedilmesi sebebiyle devletin savaş masraflarının çokluğu yollara ayrılacak paranın azalmasına sebep olmuştur.

Zamanla yolların öneminin anlaşılmasına binaen daha kolay ve dayanıklı yapılabilmesi için ön araştırmalar yapılmıştır. Osmanlı Devleti’nde de Avrupa’da olduğu gibi şose yolların yapılması ve kalan yolların da düzeltilmesi için Meclis-i Valada ve Meclis-i Umumide toplantılar düzenlenmiştir.⁴³⁶

Osmanlı Devleti, Trabzon-Erzurum-İran (Doğubayazıt) yolu ile ilgili üç nizamname hazırlayarak, yürürlüğe koydu. 1861 ve 1869 tarihinde hazırlanan nizamnameler bunlar arasında en önemli olanlardır. Erzurum-Trabzon yolunun önemine binaen ortaya konulan bu nizamnamelerin ilki ve Osmanlı Devleti’nde ilk “yol nizamnamesi” 11 Kasım 1861 tarihidir. Çalışmaların, sistemli ve verimli bir duruma getirilebilmesi için 1867 tarihinde de “amele nizamnamesi” hazırlanarak yürürlüğe konuldu. 1869 yılında ise en geniş kapsamlı yol nizamnamesi hazırlanarak, uygulamaya sokuldu.

Yayınlanan ilk yol nizamnamesi 11 Kasım 1861 tarihinde uygulamaya konuldu. Bu nizamname de Avrupaî usuller göz önüne alınarak hazırlanmış ve genel olarak Fransız yol sisteminden aktarılmış idi. “Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne Yollarının Tanzîm ve Tesviyesi Hakkında Nizâm-nâme” olarak adlandırılan bu düzenleme altı kısım ve 31 maddeden ibarettir.

Bu nizamnamenin birinci kısmında yolların tarifi ile bunların nasıl yapılacağı anlatılır. İkinci kısımda yolların ıslah ve tesviyesinin nasıl yapılacağı belirtilir. Burada

---

⁴³⁵ İzzet Sak - Cemal Çetin, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller Ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, sayı 16, 2004 s. 181-182.

⁴³⁶ Şenay Atam, “Osmanlı Devleti’nde Bir Yol Çıkmazı: İzmit-Ankara Şosesi İnşa ve İşletme İmtiyazı”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 3(1), s. 120-121.

hangi yolların devlet, hangi yolların ahali tarafından yapılacağı yanında, bu yollar yapılırken ortaya çıkacak masrafın kim tarafından karşılanacağı da açıklığa kavuşur. Üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümde yol yapımında kimlerin çalışacağı ve bunlarla ilgili düzenlemelerin yanında, yolların bakım ve onarımında görev alacak mükelleflerle ilgili düzenlemeler vardır. Altıncı kısım ise yolların düzgün yapılıp, yapılmadığının kontrolü ile ilgilidir.⁴³⁷

Bu nizamnameye ek olarak, ortaya çıkan keyfi uygulamaların önlenmesi için 1867 yılında bir de amele nizamnamesi yayınlandı. En geniş kapsamlı düzenleme ise, Mithat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında yaptığı uygulamalardan yararlanılarak ve buna devletin birçok yerde edindiği tecrübelerin de eklenmesiyle yapıldı. 14 Ağustos 1869 tarihinde yürürlüğe konan "Turuk ve Meabir (Yol ve Geçit) Nizamnamesi" Osmanlı yol teşkilatındaki en önemli düzenlemedir.⁴³⁸

Bu nizamnameyle ülke karayolları, Vilâyet merkezleriyle İstanbul'u ve önemli iskeleleri ve demiryollarını bağlayan yollar (Sultani Yollar), Vilâyet merkezleri arasında ikinci ve üçüncü derecedeki yollar (Sancak Yolları) ve nihayet nahiye ve kaza yolları olarak dört kısma ayrılıyordu. Yol için hazırlanan bu nizamname, halkın erkek nüfusuna yol inşaat ve bakımında beş senede yirmi gün çalışma yükümlülüğü de getirmişti. Bu yükümlülük, belirli zamanlarda bedenen çalışmak veya yol yapımında hayvanını kullanırmak biçimindeydi.⁴³⁹

Dört fasıl ve yirmi sekiz maddeden oluşan bu nizamnameye göre, yol yapımında harcanacak para hazineden tesviye olunacak, memur maaşı, barut, araç gereç masrafı doğrudan doğruya Vilâyet mal sandıklarından karşılanacaktır. İmamlar, Papaz, Haham, mektep ve ders hocaları kişisel olarak hizmetten muaf tutulmuşlardır. Ancak, hizmetkâr ve hayvanları için muafiyet söz konusu değildir. Askerler, zaptiye neferleri ve sakatlar da yol yapma yükümlülüğünden muafırlar. Böylelerinin adları ihtiyar meclislerince liva ve kazaya bildirilecektir. Ticaret veya başka bir hizmet için yerlerinde bulunmayanlar ise adlarına adam görevlendireceklerdir.⁴⁴⁰

---

⁴³⁷ Selahattin Tozlu, **Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850–1900)**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997, s.11-17.

⁴³⁸ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Hil Yayınları, İstanbul 1995, s.133; Tozlu, **Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu**, s.18.

⁴³⁹ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 133.

⁴⁴⁰ Musa Çadırcı, "Tanzimat Dönemi'nde Karayolu Yapımı", **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 15, Sayı 25, s.153.

Tortum kazası yoldan, verimli ova ve vadiden mahrumdur. Kazadaki köylerin büyük bir kısmı yalçın dağlar ile tehlikeli dereler arasına sıkışmıştır. Köylü geçimini temin edebilmek için yetiştirdiği dut, vişne, kiraz gibi sınırlı meyveyi oldukça tehlikeli bir yolculuğu göze alarak şehre götürmek zorundadır. Bu yolda fakir bir köylünün elindeki bir yük hayvanının uçurumdan yuvarlanması, kendisi için ayrı bir felaketi doğurmaktadır. Bu sebeple Tortum ile vilayet merkezini bağlayan bir yolun yapımı gerekmektedir.

1899 yılında Erzurum'dan Tortum'a doğru bir yol inşa edilmeye başlanmıştır. Ancak bu durum devlet tarafından tehlikeli olarak görülmüş ve yolun yapılmaması istenmiştir. Çünkü Tortum'un sınıra yakın olmasından dolayı yapılan yolun düşmanlar tarafından da kullanılabilmesi ihtimali vardı. Aynı şekilde Erzurum'dan İspir'e doğru yapılan yolda tehlikeli bulunarak inşa faaliyetleri durdurulmuştur. Ancak Erzurum valisi, ortada tehlikeli bir durum olmadığını, Tortum'un sınıra yeterince uzak olduğunu yine de ihtiyaten askeri bakımdan bir mahsur olup olmadığını Dördüncü Ordu komutanı tarafından kontrol edildiğinin bir sakıncası olmadığı cevabı alındıktan sonra inşaata başlandığını bildirmiştir.⁴⁴¹

Kara yollarının yanında en önemli geçim kaynağı tarım olan Tortum'da suyolları da önemliydi. Bu yüzden suyollarının tamirine de ayrı bir özen gösterilmiştir.

Tortum'a bağlı Zihik köyü suyolunun tamiri için gerekli para bulunamamış belediye dairesi de olmadığı için suyolu tamir edilememiştir. Köylülerin bahçelerinden başka geçim kaynakları olmadığı için bahçeleri hasta eden suyolunun tamirinin biran önce yapılması şarttı. Bu sebeple köydeki suyolunun devlet tarafından yapılması istenmekteydi.⁴⁴²

---

⁴⁴¹ Sadarete gönderilen 7 Şevval 1316 (18 Şubat 1899) tarihli tahrirat, COA, DH. MKT, 2166-94; Dâhiliye Nezareti tarafından Sadarete gönderilen 11 Şevval 1316 (22 Şubat 1899) tarihli tezkire, COA, BEO, 1271-95266; Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 15 Şaban 1318 (8 Aralık 1900) tarihli tezkire, COA, DH. MKT, 2165-34; Sadareten Dâhiliye Nezaretine gönderilen 17 Ramazan 1316 (29 Ocak 1899) tarihli tezkire, COA, BEO, 1261-94561.

⁴⁴² Ticaret ve Nafia Nezaretine gönderilen 7 Şevval 1315 (1 Mart 1898) tarihli mazbata, COA, BEO, 1084-81238; Dahiliye Nezaretinden Erzurum Vilayetine gönderilen 29 Cemaziyülevvel 1316 (15 Ekim 1898) tarihli tahrirat, COA, DH. MKT, 2117-53.

SONUÇ

Sultan II. Mahmut döneminden itibaren Osmanlı Devleti, bir dizi reform gerçekleştirmiştir. Özellikle ayanların gücünü kırmak ve merkezi otoriteyi güçlendirmek için taşra yönetiminde de bir takım yenilikler olmuştur. Bu çerçevede önce vergi toplamadaki adaletsizlikleri gidermek ve şikâyetleri azaltmak için muhassıllık kurumunu ve muhassıllık meclisleri ihdas etmiştir. Ancak kısa ömürlü olan bu uygulamadan sonra Osmanlı eyalet yönetimi yeniden şekillendirilmiş, aynı düzenlemenin içerisinde de sancakların merkezden atanan kaymakamlarla idare edilmesi benimsenmiştir. Osmanlı Devleti, bölgedeki ekonomik ve sosyal dönüşümleri dikkate alarak Tortum'un idarî yapısında zaman zaman değişikliğe gitmiştir. 93 Harbi denilen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda Kars, Ardahan, Batum ve Artvin'in bir kısmı ile Oltu Ruslara bırakılmıştı. Bu gelişme üzerine hem Erzurum hem de Trabzon vilayetlerinde yeni bir idarî düzenlemeye ihtiyaç duyulmuştu. Yapılan yeni düzenleme ile Çildir sancağının yerine Bayburt sancağı kurulmuş ve Kelkit, Şiran, İspir ve Keskim ile beraber Tortum da buraya bağlanmıştır. Ancak bu durum ahali tarafından çokta hoş karşılanmamış ve ahalinin itirazı üzerine Tortum kaza haline getirilerek tekrar Erzurum'a bağlanmıştır. Tortum kaza statüsünü Osmanlı Devleti yıkılana kadar sürdürmüştür. Bu sürekliliğin en temel sebebi hiç şüphesiz Tortum'un stratejik konumudur. Tortum'un kaza statüsünün sonlandırılması durumunda, bölgede asker sayısı azalacağı için güvenlik temin edilemeyeceğini düşünen Osmanlı Hükümeti, mevcut durumu korumuştur. Tortum, Rusya ile Osmanlı Devleti sınırında bulunan bir hudut kazası durumunda olacağı için buradaki asayişsizlik ve emniyetsizlik, ticari ilişkileri ve sosyal hayatı aksatacağından Osmanlı hükümeti, buranın kaza statüsünü devam ettirmiştir. 1901 yılında nahiye haline getirilen Tortum, Erzurum merkeze bağlı köy sayısının fazla olması sebebiyle 1904 yılında tekrar kaza haline getirilmiş, böylelikle Erzurum'un yükü azaltılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Tortum'a atadığı yöneticiler incelendiğinde, atama usulünde sabit bir kural göze çarpmamaktadır. Görev süreleri oldukça kısa olan kaymakamların çoğunlukla görev yerlerini benimsemedikleri ve bir an önce bölgeden ayrılma eğiliminde oldukları ifade edilebilir. Tortum'a tayin edilen kaymakamlar genelde uygunsuz davranışlarından dolayı azledilmişlerdir. Tortum'un merkezden uzak ve küçük bir kaza oluşu kaymakamların rahat davranmalarına sebebiyet vermiştir. Ayrıca Tortum, atanan

kaymakamların genellikle ikinci veya üçüncü görev yerleri olmuştur. Kaymakamlar bölgeyi kalkındırmak için bir çaba sarf etmemişler, genellikle kendi sıkıntıları için dilekçeler yazmışlardır.

Nüfus yoklama defterleri, salnameler ve seyahatnameler ışığında 19. yüzyılda Tortum kazasındaki nüfus hareketleri incelendi. Yapılan çalışmada şu özellikler dikkat çekmektedir. Her şeyden önce gerek 1835 yılı yoklama defterinde, gerekse 1847 yılı nüfus defterinde, Tortum'da 19. yüzyılın ilk yarısında Müslüman nüfusun %97-98 oranında bulunduğu ve Tortum'da hakim unsurun Müslümanlardan oluştuğu görülmektedir. 1835 yılında sadece erkek nüfus, 1847'de hane sayısı verildiğinden toplam nüfusun miktarı net olarak belli olmamaktadır. Ancak mevcut erkek nüfus kadar kadının varlığı kabul edilir ve her hane de 5 bireyin yaşadığı varsayılırsa tahmini olarak 1835'de 15.000 civarı, 1847'de 13.000 civarı insanın yaşadığı ileri sürülebilir. 1847 yılındaki düşüşün nedeni ise bağlı köy sayısının 66'dan 62'ye düşmesi ile ilintili olmalıdır. Neredeyse tamamı Müslümanlardan oluşan Tortum kazasının birkaç köyünde gayrimüslim reayanın da varlığına rastlanmaktadır. Anadolu'nun muhtelif yerlerinde özellikle Ermenilerin sebebiyet verdiği bir takım hadiseler çıkmasına rağmen, Tortum'da incelenen dönemde Türklerle Ermenilerin aynı köyde birlikte uyum içinde yaşamaları gerçekten de dikkate değer bir olgu olsa gerek. Sayıları çok fazla olmayan gayrimüslimlerin iktisadî bakımdan çoğunluğunun orta halli durumda oldukları anlaşılmaktadır. Cizye kağıtları evsat/orta olarak kayıtlı olanların sayısı diğerlerine oranla hayli kalabalıktır. Yüzyılın sonlarına doğru nüfusta gözlenen istikrarsızlığın, Tortum'un mülkî idaresindeki değişikliklere paralel olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Kaza olduğu dönemde kendisine bağlı nahiye ve köy sayısı da artmış ve buna bağlı olarak nüfus çoğalmış; nahiyeye çevrildiği dönemlerde bunun tersi olmuştur.

Tortum'da yaşanan Ermeni hadiseleri ve kıtlık olayları da nüfusu etkilemiştir. Halkın başka yerlere göç etme ihtiyacını ortaya çıkarmış dolayısıyla göç sonucu Tortum'un nüfusunda düşüşler olmuştur. Tortum'un Rusya ile sınır olması Rusya'ya göçün de önünü açmıştır. Çalışmak için Rusya'ya gidenlerin sayısı bir hayli fazladır. Bu durum bazı olumsuz sonuçlarda doğurmuştur. Rusya'ya gidip gelenlerden bulaşan Frengi hastalığı hızla yayılmaya başlamıştır. Durumun ciddileşmesi üzerine bir Frengi hastanesi kurulması bile gündeme gelmiştir.

Özellikle arşiv belgelerinden bölgedeki asayiş durumu çıkarılmaya çalışılmıştır. İncelediğimiz belgelere bakarak çok fazla asayişsizlik olduğunu söyleyemeyiz.

İnsanoğlunun fitratı gereği bir arada oldukları zaman her yerde yaşanabilecek sıkıntılar Tortum'da da yaşanmıştır. Halk arasındaki anlaşmazlıklara dayalı bazı suçlar işlenmiştir. Özellikle Rusya ile sınır olduğu için sınır anlaşmazlıklarının ve halkın çalışmak için Rusya'ya gidip gelmede yaşadıkları sıkıntıların ön plana çıktığını görmekteyiz. Sınır kaza olması eşkıyalık hareketlerinin de yoğun olarak yaşanmasında etkili olmuştur. Çünkü eşkıyalık yapan gruplar genellikle Rusya'ya firar etmişlerdir veya Rusya'dan gelerek buralarda eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

Sosyal hayatı kolaylaştıran kurumlardan olan vakıflar Tortum'da da tesis edilmişti. Ancak sayısının yeterli olduğunu söyleyemeyiz. Bu durumu da bölge halkının ekonomik gücünün çok iyi olmamasına bağlamaktayız. Var olan vakıflarda genellikle cami vakıflarıdır. Kurulan cami vakıfları, özellikle köylerdeki halkın cuma namazlarını kılabilmeleri için yapılmıştır. İncelediğimiz belgelerde karşımıza hiç medrese vakfının çıkmaması eğitimde geri kalındığını göstermektedir. Erzurum Vilayet salnamelerini incelediğimizde medrese sayısı oldukça fazla olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu durum eğitimin gelişmiş olduğunu göstermez çünkü kaydedilen medreselerde eğitim genellikle camilerdeki imamların cami avlularında verdikleri derslerden ibarettir. Bu sebeple normal medreseler ile buradaki medrese eğitimini bir tutamayız. Buna rağmen Tortum'dan Musa Kazım Efendi ile Ziya Fahreddin Efendi gibi önemli Şeyhülislamlar çıkmıştır.

Bölgede iptidai okullarının sayısı da az olduğu için batı tarzı eğitimde gelişmemiştir. Bölgeye eğitim yatırımları oldukça azdır. Var olan iptidai okullarının da zaman zaman öğretmensiz kaldıkları görülmektedir. Bu sebebi ise öğretmen maaşlarının yetersiz olmasıdır.

Elimizdeki verilere bakarak Tortum ve çevresinde halkın geçim kaynağının genel olarak tarım olduğunu söyleyebiliriz. Buğday, arpa, çavdar, darı, nohut, mercimek, bakla, pirinç, Sarıbaş, küşne, fig, ziğrek gibi tarım ürünleri yanında bağ ve bahçelerde kavun, karpuz, vişne, kiraz, elma, armut, üzüm, ayva, dut, şeftali, zerdali, erik, iğde, ceviz, muşmula ve kızılıçık yetiştirilmiştir. Bu ürünler Erzurum merkezine ve çevre kazalara götürülüp satılarak kazanç elde edilmiştir. Erzurum soğuk olduğu için fazla meyve ağacı yetişmemekteydi. Tortum Erzurum için yaratılmış bir bağ gibiydi. Tortum ve çevresi orman bakımından da zengindi, özellikle Azort, Abornes, Eşkisor, Hosbirik, Makoğans, Ödük, Zinavur, Dinkar gibi köylerin etrafında 352.000 dönüme kadar ulaşan ormanlar vardı. Bu ormanlardan elde edilen kereste ve yakacaklar, bölge halkının ihtiyacını

karşılamaya yetmekle beraber arta kalan kısımları da Erzurum'a, Eleşkirt ve Hınıs kazalarıyla Van vilayetine satılmaktaydı. Ayrıca Kunduracı, tamirci, nalbant, yapıcı ve dülger gibi sanatkârlar kazada iktisadî hayatı canlandırıyordu. Halkta genellikle evlerinde kilim, halı, cecim, seccade, şal, tozluk ve çorap gibi şeyler dokuyup satarak gelir elde ediyordu.

Tarımın kadar olmasa da hayvancılık ve ticaretin de ekonomide etkili olduğunu söyleyebiliriz. Zira salname kayıtlarında 304 meranın olduğu görülmektedir. Bir bölgede mera var ise orada hayvancılık yapıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bölgede halkının daha rahat koşullarda yaşayabilmesi için bir takım bayındırlık faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. En önemli ihtiyaçlardan olan ulaşım ve iletişimi geliştirmek adına yol yapım faaliyetleri ile telgraf hatlarının döşenmesine hız verilmiştir.

EKLER

1. Tortum Kazası Köyleri

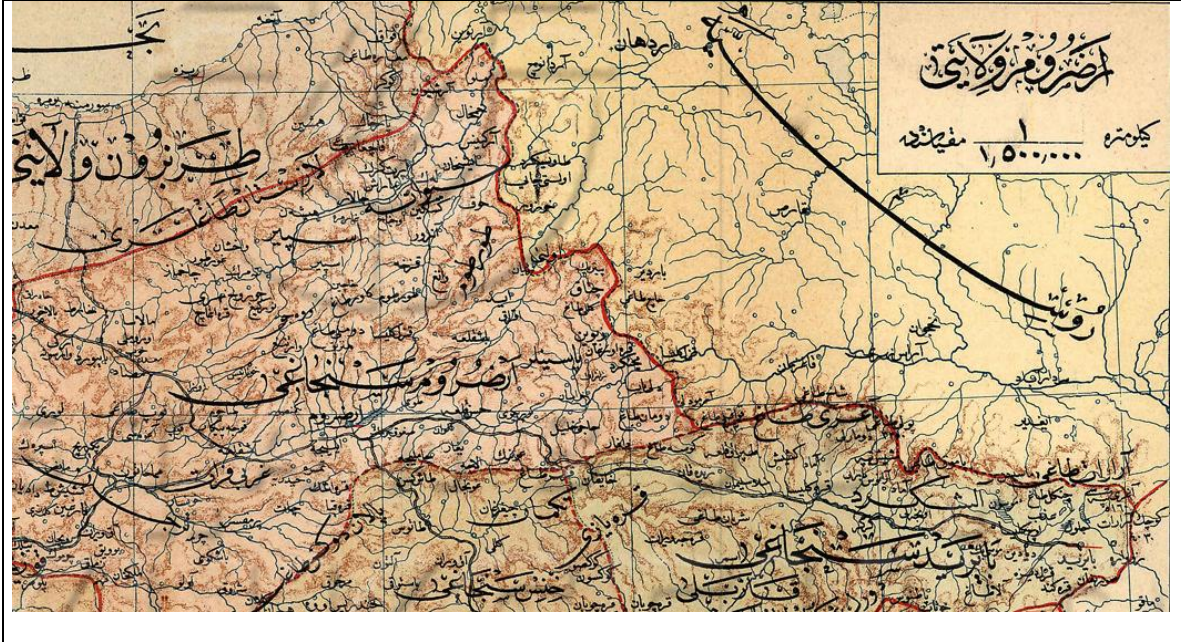
Eski Alfabe İle Yazılışı	Eski İsimleri	Yeni İsimleri
أبورنيس	Abornes	Suyatağı
أغاصر	Ağaser	Kireçli
أخبصور	Ahbusor	Aksu
اخچيرك	Ahçirik	Yazyurdu
اخپيرك	Ahpirik	Derinpınar
خنزورك سفلا	Aşağı Hınzorik	Taşoluk
أشاعي ليسكاو	Aşağı Liskav	Aşağı Sivri
أشاعي اودوك	Aşağı Ödük	Aşağı Katıklı
أزورت	Azort	Uzundere
بار	Bar	Yumaklı
جنه چور	Cineçör	Çardaklı
چاغرنيس	Çağırnes	Kaleboynu
چفتلك	Çiftlik	Çiftlik
چيويلىقاييا	Çivilikaya	Çivilikaya
دانكار	Dankar	Kırmalı
ايكيك	Ekik	Vişneli
اكرك	Ekrek	Demirciler
اشكيسور	Eşkisor	Sapaca
كوكده ره	Gökdere	Gökdere
خاخو	Haho	Bağbaşı
حاميديه	Hamidiye	Hamidiye
خارص	Hars	Ulubağ
خارتهه	Hartha	Cevizli
خاشودوانك	Haşutvank	Meydanlar
خوصبيريك	Hosbirik	Ziyaret
ايس	İsköy	Altınçanak
قارنقوس	Karingos	Yağcılar

قاصر يك	Kasirik	Yellitepe
قز هري	Kazeris	Taşbaşı
كيغيك	Kiğik	Kapıkaya
كسخه	Kisha	Uncular
كسخه قپوسي	Kisha kapısı	Dere kapı
قو غانس	Koğans	Peynirli
قور كير	Korker	Çatal dere
قور مهلي	Kormeli	Çaylıca
لوك	Lök	-
مهر هكوم	Mehreköm	Arılı
مكصور	Meksor	Cihanlı
ميغوص	Moğas	Ballı
موغوچور	Moğoçor	Tatlı su
نخاخ	Nihah	-
نور شين	Norşin	Karlı
اسيت	Os/Osit	Erikli
اوتخا	Otha	Kirazlı
اوشك	Öşk	Gölbaşı
اوشكوانك	Öşkvank	Çamlyamaç
پتخار	Pethar	Aktaş
پشنگوش	Pisingöş	İncedere
پوچنس	Poçens	Alapınar
رابط	Rabat	Kemer kaya
صاغر	Sağır	Esendurak
صوخطوروت	Sohtorot	Doruklu
سور بهان	Sürbahan	Dikmen
شبيك	Şipek	Akbaba
تيو	Tev	Çağlayan
تورتومقلعه	Tortumkale	Tortumkale
اونكوزك	Üngüzek	Dikyar
واختانوص	Vahtanos	Tipili
وارشين	Varşin	Çakıllı

ويرينگ	Verinkiğ	Uzunkavak
ويخيك	Vihik	Pehlivanlı
خنزورك عليا	Yukarı Hınzorik	Yamankaya
يوقارى لىسكاو	Yukarı Liskav	Yukarı Sivri
يوقارى اودوك	Yukarı Ödük	Yukarı Katıklı
ذيخيك	Zihik	Balıklı
زيناور	Zinavur	Kazandere

2. Haritalar

Hrt. 873.

Hrt. 535.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

COA (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi)

Sadaret Mektubî Kalemi (A. MKT), 150-18.

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM), 639-5;639-23; 644-9; 679-11; 683-60; 685-1.

Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (A. MKT. MVL), 56-31; 59-42; 118-66; 118-77.

Bab-ı Ali Evrak Odası Evrakı (BEO), 61-4522; 227-16999; 297-22248; 352-26389; 355-26564; 368-26569; 389-29159; 431-3230; 506-37925; 519-38855; 605-45364; 703-52712; 894-67024; 1084-81238; BEO, 1261-94561; 1271-95266; 1301-97530; 146-10932; 1639-122872; 1648-123559; 1793-134422; 2034-152476; 2086-156417; 2134-159978; 2266-169935; 2421-181554; 3189-239119.

Cevdet Adliye (C. ADL), 42-2565.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (DH. MKT), 29-4; 126-21; 156-11655; 322-51; 388-8; 500-74; 516-37; 516-37; 620-69; 898-21; 999-72; 1219-77; 1334-114; 1371-55; 1547-3; 1551-56; 1561-79; 1655-69; 1660-60; 1749-81; 1772-89; 1808-124; 1810-124; 1824-90; 1835-8; 1851-130; 1881-89; 1898-113; 1920-67; 1945-116; 1959-93; 2000-74; 2075-67; 2117-53; 2152-39; 2152-40; 2165-34; 2166-94; 2180-122; 2339-47; 2351-137; 2382-72; 2384-95; 2394-87; 2428-43; 2436-89; 2451-90; 2464-20; 2464-57; 2465-64; 2469-13; 2473-129; 2489-76; 2490-115; 2498-47; 2510-26; 2512-52; 2515-29; 2517-73; 2544-110; 2553-74; 2574-19; 2592-65; 2707-112.

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Evrakı DH. TMIK, M, 121-46; 61-70.

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Evrakı (DH. TMIK. S), 14-23; 21-72; 35-104; 37-19; 52-44; 64-23.

Evkaf Nezareti Başkitabet Evrakı (EV. BKB), 79-140; 94-52; 122-59; 191-52; 199-14.

Evkaf Nezareti Defterleri (EV. d), 12112.

Evkaf Nezareti Muhasebe Evrakı (EV. EMH), 69-247.

Evrak Nezareti Muhasebe Kalemi Evrakı (EV. MH), 2390-118.

Evkaf Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (EV. MKT), 108-115; 629-175; 1240-123; 1326-140; 1326-143; 1327-73; 1327-207; 1327-78; 1327-79; 1327-80; 1327-81; 1328-47;

1329-2; 1333-69; 1350-82; 1350-83; 1350-228; 1350-243; 1366-46; 1367-197; 1400-94; 1602-40; 1632-161; 1632-162; 1632-165; 1632-167; 1634-152; 1675-172; 1675-173; 1675-174; 1675-175; 1675-176; 1675-179; 1839-39; 1883-127; 1886-10; 1956-66; 1958-4; 1963-57; 1969-127; 1969-129; 1969-130; 1969-131; 1981-11; 1981-12; 1985-17; 1985-135; 1993-62; 2082-120; 2082-123; 2082-124; 2082-125; 2414-210; 2414-211; 2420-42.

Evkaf Nezareti Mektubi Cihat Kalemi Evrakı (EV. MKT. CHT), 209-185; 210-119; 212-135; 214-117; 236-59; 260-126; 308-162; 310-114; 326-199; 331-158; 355-28; 383-13; 407-88; 410-51; 447-11; 704-153; 810-197; 810-202.

Evkaf Nezareti Tahrirat Kalemi Evrakı (EV. THR), 90-148.

HR. HŞM. İŞO, 177-18.

İrade-i Dahiliyye (İ. DH), 893-71079; 1411-25; 1413-3.

İrade-i Meclis-i Vâlâ (İ. MVL), 256-9537; 323-13781; 384-16815; 409-17765.

İrade-i Rüşumat (İ. RSM), 29-42.

İrade-i Şura-yı Devlet (İ. ŞD), 65-3819; 82-4898; 48-2636; 53-2979.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (MF. MKT), 365-51; 600-9; 754-30; 804-32.

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MV), 63-74.

Nüfus Yoklama Defteri (NFS. d), 2738; 2755; 2756.

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD), 1503-48; 1505-58; 1506-10; 1509-2; 1509-3; 1509-16; 2424-62; 2503-58; 2509-25; 2617-34; 2690-64; 2728-67; 2955-19; 3012-44.

Yıldız Evrakı Sadaret Hususi Maruzat (Y. A. HUS), 165-62; 165-77; 165-120; 264-144; 432-28.

Yıldız Evrakı Sadaret Resmî Maruzat (Y. A. RES), 20-4; 49-29; 105-11.

Yıldız Evrakı Perakende Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK), 182-25.

Resmi Yayınlar

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1287/1870.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1288/1871.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1289/1872.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1290/1873.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1291/1874.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1292/1875.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1293/1876.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1294/1877.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1299/1882.
Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1304/1887.
Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1310/1893.
Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1312/1895.
Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1315/1898.
Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1317/1900.
Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1901.

Kitap

Akgündüz, Ahmet, **İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Aydın, Dündar, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Baltacı, Cahit, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.

Baykara, Tuncer, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.

Beygu, Abdurrahim Şerif, **Erzurum Tarihi: Anıtları, Kitabeleri**, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936.

Çadırcı, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara 1991.

Çadırcı, Musa, **Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi**, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

Çankaya, Ali, **“Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte” Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)**, III. Cilt, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.

Çankaya, Ali, **“Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte” Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)**, IV. Cilt, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.

Deyrolle, Theophile, **1869'da Trabzon'dan Erzurum'a**, Çev. Reşad Ekrem Koçu, Çığır Kitabevi, İstanbul.

Demirel, Muammer, **Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918) British Documents on Armenians**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Demirel, Muammer, **Sultan İkinci Abdülhamit ile Erzurum Vilâyeti Arasındaki Yazışmalar (1894-1904)**, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2007.

Demirel, Ömer, **Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü**, T.T.K. Yayınları, Ankara 2000.

Doktor Şerif Bey, **Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası**, Haz. Murat Küçükkuşurlu, Serander Yayınevi, Trabzon 2011.

Emecen, Feridun, **XVI. Asırda Manisa Kazası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **Seyahatname**, II. Kitap, Yay. Haz: Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

Hancı, Hanifi, **Seyyahların Gözüyle Erzurum**, Er-vak Yayınları, İstanbul 2009.

İnbaşı, Mehmet, **Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı**, T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, c. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

Karataş, Yakup, **Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2010.

Karpat, Kemal, **Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, (Çev: Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul 2003.

Kâtip Çelebi, **Cihannümâ**, ed. Said Öztürk, İstanbul 2013.

Kazıcı, Ziya, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2003.

Keha, Murathan, **Islahat'tan I. Meşrûtiyet'e Erzurum (1856–1876)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2012.

Kırzioğlu, Fahrettin, **Kars Tarihi**, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

Kırzioğlu, Fahrettin, **Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (451-1590)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Kırzioğlu, Fahrettin, **Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. Yy.) ve Son Kıpçaklar (1118-1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden)**, Ankara 1992.

Konukçu, Enver, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı, Ankara 1992.

Köprülü, Mehmed Fuad, **İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1983.

Küçükkuşurlu, Murat, **Erzurum Çarşı Pazar Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekanları**, Çizgi Kitapevi, Konya 2018.

Küçükkuşurlu, Murat - Çelik, Şemsettin, **Erzurum Kalesi**, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Lynch, H.F.B, **Armenia Travels and Studies**, II, London 1901.

Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Hil Yayınları, İstanbul 1995.

Özger, Yunus, **XIX. Yüzyıl Bayburt (Sosyo-Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

Özgül, Oktay, **Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Atatürk Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2007

Öztürk, Nazif, **Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983.

Öztürk, Nazif, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

Pakalın, Mehmed Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü**, II, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1983.

Pehlivan, Mahmut, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, Atatürk Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1984.

Şahin, Hüseyin, **Türkiye Ekonomisi**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa 2002.

Tozlu, Selahattin, **Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850–1900)**, Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997.

Umar, Bilge, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İnkılâb Kitabevi, İstanbul 1993.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Yediyıldız, Bahaeddin, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Makale, Ansiklopedi Maddesi, vd.

Akbal, Fazıla, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus”, **Bellekten** XV, sayı 60, Ankara 1951, s. 617-628.

Akbulut, Uğur, “Suriye’ye İlk Telgraf Hatlarının Çekilmesi”, **History Studies International Journal of History**, Ortadoğu Özel Sayısı 2010, s. 1-11.

Akpınar, Cemil, “İcazet”, **DİA**, cilt 21, s. 393-400.

Akyol, İ.Hakkı, “Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji”, **Tanzimat**, II, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s. 511-571.

Antel, Sadrettin Celal, “Tanzimat Maarifi”, **Tanzimat**, I, İstanbul 1999, s. 441-462.

Arslan, Ramazan, “XIX. Yüzyılda Adıyaman’da Sosyo-Ekonomik Yapı”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı 26, Nisan 2010, s. 1-14.

Atam, Şenay, “Osmanlı Devleti’nde Bir Yol Çıkması: İzmit-Ankara Şosesi İnşa ve İşletme İmtiyazı”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 3(1), s. 119-138.

Aydın, Erdem, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi**, cilt 15, sayı 15, s. 186

Aydın, Mehmet Akif, “Aile”, **DİA**, II, İstanbul 1989, s. 196-200.

Barkan, Ömer Lütfü, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, **Vakıflar Dergisi**, II, Tıpkı basım Ankara 2006, s. 279-386.

Berki, Ali Himmet, “Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişaf ve Tekamülü Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler”, **Vakıflar Dergisi**, sayı VI, İstanbul 1965, s. 9-15.

Berki, Şakir, “Türkiye’de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri”, **Vakıflar Dergisi**, sayı IX, Tıpkı Basım Ankara 2006, s. 1-12.

Cengiz, Gülizar - Akkuş, Çetin, “Kırsal Turizm Kapsamında Yöre Halkının Kalkındırılması: Erzurum Örneği”, **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 14 (22), 2012, 61-74.

Çadırcı, Musa, “Tanzimat Dönemi’nde Karayolu Yapımı”, **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 15, Sayı 25, s.153-167.

Demirel, Muammer, “Doğu Anadolu’da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Sonra)”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sayı 37, Erzurum 2008, s. 247-259.

Demirel, Ömer, “Osmanlı Dönemi Sivas Vakıflarının İdari Organizasyonu ve Problemleri”, **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı 28, Ankara 1997, s. 65-69.

Doğan, Recai, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, cilt. 37, sayı 1, 1997, s. 407-422.

Eren, Ahmet Cevat, “Tanzimat”, **İA**, XI, İstanbul 1979, s. 721.

Erkal, Mehmet - İncik, Halil, “Cizye”, **DİA**, VIII. İstanbul 1993. s. 42-48.

Gençoğlu, Mustafa, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, cilt 2, sayı 1, s. 29-50.

Gençoğlu, Mustafa, “Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910)”, **CTAD**, Yıl 8, Sayı 16, 2012, s. 33-60.

Gül, Abdulkadir, “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık Ve Kıtık (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892–1893 Ve 1906–1908 Yılları)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 1/2, 2009, s. 144-158.

Günay, Hacı Mehmed, “Vakıf”, **DİA**, Cilt 42, s. 475-479.

Hatemi, Hüseyin, “19.Yüzyılda Medreseler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, II, İstanbul 1985, s. 501-510.

Hülagü, M. Metin, “Osmanlı Devleti’nde Güherçile Üretimi ve Kayseri Güherçile Fabrikası” **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı; 11, 2001, s. 73-93.

İncik, Halil, “Erzurum”, **İslam Ansiklopedisi**, IV, İstanbul 1988, s. 345-357.

İncik, Halil, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, **Bellekten**, c.28, Sayı 112, Ankara 1964. s. 623-691.

Kartal, Nazım, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Osmanlı’da Mülki İdare”, **Akademik Yaklaşımlar Dergisi**, cilt 4, sayı 1, 2013, s. 1-24.

Kodaman, Bayram - Abdullah Saydam, “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, **150. Yılında Tanzimat**, Ankara 1992, s. 475-496.

Kodaman, Bayram, “II. Abdülhamit Devrinde Eğitim ve Öğretim”, **D.G.B.İ.T**, XII, İstanbul 1993, s. 456-460.

Saliha Koday, Kübra Ertan, “Tortum Çayı Vadisinde Yer Alan Belediye Örgütlü Yerleşmeler”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2009, 13 (2), s. 47-66.

Küçük, Cevdet, “Tanzimat Dönemi Erzurum’un Nüfus Durumu”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi (1976-1977)**, İstanbul 1977, sayı 7-8, s. 185-225.

Küçükyıldız, İshak, “Tortum Çayı Havzasının Tarihi Coğrafyası”, **Anasay**, Ağustos 2017, sayı 1, s. 197-221.

Ocak, Ahmet Yaşar – Suraiya Farooqi, “Zaviye”, **İ.A.**, XIII. MEB. Yayınları, İstanbul 1986, s. 468-470.

Örenç, Ali Fuat, “Mutasarrıf”, **DİA**, c. 31, s. 377-379.

Özcan, Abdülkadir, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara 1992, s.441-473.

Özger, Yunus, “XIX. Yüzyılda Tortumun Nüfus Durumu”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, cilt 8, sayı 2, Erzurum 2006, s. 113-128.

Özkan, Haldun, “Saltuklu Mimarisi”, **Türkler** 8, Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara 2002, s. 116-134.

Öztürk, Nazif, “Mütevelli”, **DİA**, c. 32, s. 217-220.

Sak, İzzet - Çetin, Cemal, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, sayı 16, 2004 s. 179-221.

Selçuk, Füzuran, “Vakıflar (Başlangıcından 18. Yüzyılın Sonuna Kadar)”, **Vakıflar Dergisi**, sayı VI, Tıpkı Basım Ankara 2006, s. 21-30.

Şimşek, Muttalip, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Taşra Teşkilatında Nahiye Yönetimi: Kireli Örneği”, **Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, sayı 2, 2017, s. 53-75.

Taşdöner, Kevser, “Eski Çağ’da Anadolu’nun Siyasi ve Demografik Yapısını Değiştiren Kitleli Göçler”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ**, 2012, Sayı: 13, s. 85-103.

Torun, Fatih Sadık, “Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876)”, **Karadeniz Araştırmaları**, sayı 32, 2012, s. 81-97.

Tozlu, Selahattin, “Hınzorik (Taşoluk) Köyü-Tortum Heyelanı (1889)”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı 4, Erzurum 1997, s. 106-119.

Tozlu, Selahattin - Kılıç, Ümit, “Erzurum Ziraat Tarihinden Notlar: Zeyrek”, **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, 2015, cilt 3, sayı 4, s. 12-19.

Ürkmez, Naim, “Şiran Vakıfları” **Vakıflar Dergisi**, sayı 44, 2015, s. 73-94.

Ürkmez, Naim, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti’nde Kaza Yönetimi (Belen Örneği)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, cilt 9, sayı 42, s. 813-830.

Yediyıldız, Bahaeddin, “ Vakıf”, **İ.A**, XIII, İstanbul 1986, s. 155.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Neslihan GÜLBEYEN
Doğum Yeri ve Tarihi	Tortum – 15/08/1992
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	Çözüm Etüt Merkezi
İletişim	
Telefon	
E-posta Adresi	neslihan_tarih@hotmail.com